

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 25 / 2016

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM
Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning
25 / 2016

RAMBAM er et akronym for
Rabbi Moshe ben Maimon
(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra
Helga Melchior's Familiefond

Redaktion
Allan Falk (ansv.)
Benedicte Brohm
Bjarke Følner
Cecilie Speggers Schröder Simonsen
Eva-Maria Jansson
Inge Bucka Mejlhede
Lis Ekner
Merete Næsbye Christensen
Therkel Stræde

Redaktionelle medarbejdere
Cecilie Hassenkam Rasmussen (engelsk korrektur)
Frank Ruszkai (grafisk design og layout)
Kirsten Laursen (korrektur)
Tom Jersø (billedbehandling)

Udgivet af
Selskabet for Dansk Jødisk Historie
Svanevænget 4
2100 København Ø
sfdjh2016@gmail.com
www.rambam.dk
Formand: *Benedicte Brohm*
Næstformand: *Allan Falk*

Tryk
AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160
ISBN 978-87-92282-08-8

Forside
Max Henius' skydeskive.
Forsiden er et udsnit af det oprindelige værk.

Bagside
Den vandrende jøde.
Fra dansk skillingsvise

Indhold

Forord.....	4	Et broget, sammensat trossamfund – identitetsmæssige problemstillinger i det dansk-jødiske samfund 1943-48 <i>Louise Olsen</i>	102
Georg Gerson – komponist og borger <i>Christian Mondrup</i>	6	Jøderne, der blev akademikere <i>Magnus Panduro Juhl</i>	114
Det gode selskab <i>Inge Bucka Mejlhede</i>	30	Vittigheder om jøder i danske vittighedsblade 1840-1900 <i>Morten Thing</i>	125
En utænkelig rejse <i>Jacob Halvas Bjerre</i>	40	Om Henri Nathansens flygtningstid og død <i>Anna Svenson</i>	140
Ghettoen i politisk kulturelt centrum <i>Cecilie Speggers Schrøder Simonsen</i>	51	BOGANMELDELSER.....	149
Jøder i <i>Labyrinten</i> <i>Michael Harbsmeier</i>	63	ENGLISH SUMMARIES.....	154
Ghettoen som <i>Heimat</i> <i>Jakob Egholm Feldt</i>	77	BIDRAGYDERE.....	158
Jødiske bosætningsmønstre i København 1682-1801 <i>Allan Falk</i>	86		

Forord

Fra Venedigs ghetto.

Det er i år 500 år siden, at ghettoen i Venedig blev etableret. Det markeres med bøger, artikler, konferencer, skuespil og meget andet verden over og især i Venedig. Jubilæet er heller ikke gået dette års Rambam forbi, som bringer fire artikler inspireret af 500-året for den venetianske ghetto:

Michael Harbsmeier har skrevet om Jens Baggesens *Labyrinten*, ikke kun om Jødegaden i Frankfurt, men også om det forudgående besøg i Hamburg. Selv om dette emne er behandlet adskillige gange tidligere i litteraturhistorien, er det stadig tankevækkende at læse om Baggesens splittede følelser ved mødet med mennesker, der umiddelbart forekommer ham så fremmede, men som han får større forståelse for ved nærmere bekendtskab. Et forløb, der nok kan give associationer til nutidens debat om indvandring. Michael Harbsmeier baserer sin artikel på Henrik Blichers nye, kommenterede udgave af Baggesens rejseberetning.

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen har skrevet om den jødiske ghetto som kulturelt rum, et emne som beskæftigede en række både kendte og mindre kendte forfattere i 1800-tallet. Cecilies artikel viser eksempler herpå.

Jakob Egholm Feldt har skrevet om ghettoen som "Heimat", en artikel som særligt beskæftiger sig med Max Nordau og hans rolle i den tidlige zionisme, herunder hans opgør med ghettomentaliteten. Næppe mange i Danmark har i dag noget særligt kendskab til denne betydningsfulde forfatter. Det rådes der bod på med denne artikel.

Selv har jeg skrevet om jødernes bosætningsmønstre i 1700-tallets København. Selv om der aldrig var en ghetto i København, er det alligevel ganske tydeligt, at de jøder, der dengang bosatte sig i København, helt overvejende bosatte sig, hvor der i forvejen boede andre jøder.

Dette års *Rambam* rummer artikler om mange andre emner og viser således – også i år – mangfoldigheden i dansk jødisk historie.

Christian Mondrup har skrevet en biografi om en i dag ukendt dansk jødisk komponist, Georg Gerson. Han døde ung (ligesom Mozart), men selvom han ikke blev særligt kendt, var hans musik dog spillet i datiden. Christian Mondrups artikel vil forhåbentlig bidrage til at trække ham ud af glemslen.

Inge Bucka Mejlhede har skrevet en artikel om jødiske skydebrødre baseret på den bog om samme emne, som hun har skrevet sammen med Signe Bergmann Larsen. Artiklen er ikke mindst smukt illustreret med fotos af skydeskiver fra en række af disse skydebrødre.

Besættelsestiden har givet anledning til utallige artikler. Dette års *Rambam* bringer to:

Jacob Halvas Bjerre har skrevet om Alice, som er en af de mange personskæbner han stødte på, da han gennemgik Udenrigsministeriets arkivalier fra besættelsestiden, som igen blev til hans bog *Udsigt til forfølgelse*, anmeldt i sidste års *Rambam*.

Louise Olsen har skrevet historiespeciale om konflikter i det jødiske samfund under besættelsestiden og umiddelbart derefter. Hun har til *Rambam* skrevet en artikel baseret på specialet.

Magnus Panduro Juhl har udarbejdet statistikker om jødiske studenter sat i relation til samtlige studenter med 25 års mellemrum i 1800-tallets København og knyttet kommentarer hertil.

Morten Thing gennemgår vittigheder om jøder i danske vittighedsblade i perioden 1840-1890. Dengang var det helt *comme il faut* at bringe dem i respekterede blade som det konservative *Punch* og det socialdemokratiske *Ravnen* trods deres åbenlyst antisemitiske indhold. Så man kan roligt fastslå, at begrebet ”politisk korrekthed” i dag omfatter et væsentligt smallere ordforråd.

Endelig har Anna Svenson skrevet om Henri Nathansens tragiske endeligt. Det er ej heller et nyt emne, men i artiklen sættes hans selvmord ind i en familiemæssig og tidsmæssig sammenhæng.

Der er også et par anmeldelser. Alt i alt er dette års udgave ca. 50 % større end sidste år.

God læselyst!

Allan Falk
(ansvarshavende redaktør)
Januar 2017

Georg Gersons gravsten, Mosaik Begravelsesplads i Møllegade. Foto: Allan Falk.

Georg Gerson – komponist og borger

Georg Gerson

– komponist og borger

Komponisterne Christoph Ernst Friedrich Weyse (1774-1842) og Friedrich Kuhlau (1786-1832) havde deres virke i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet. Deres musik lever stadig; Weyses sange hører til kernen af det danske fællessangsrepertoire, og Kuhlaus sonatiner bliver indøvet af håbefulde klaverelever. Til forskel fra dem er Georg Gersons (1790-1825) musik kun lidet kendt i dag.¹ I denne artikel vil jeg forsøge at råde bod herpå ved at løfte hans liv og værk ud af en efter min mening ufortjent upåagtethed. Min igangværende nyudgivelse af Georg Gersons overlevede kompositioner tjener samme formål.

Af Christian Mondrup

Gerson levede i det tidlige 1800-tal i enevældens Danmark. Men både her og i det øvrige Europa gjorde andre tankesæt om frihed og lighed sig gældende. Enevælden og de nye tanker dannede rammen om hans deltagelse i tidens musikliv og hans involvering i den danske finansverden gennem bankierfirmaet J. Hambro og Søn. Hans 'dobbeltiliv' kan være en del af forklaringen på nutidens ringe kendskab til hans musikalske værker, og i sam- og eftertiden er han ofte betegnet som begavet dilettant.² Set fra mit nutidige perspektiv bestræbte Gerson sig på at udfylde sin plads i samfundet som fremtrædende borger med de forventninger og begrænsninger, der knyttede sig dertil, og samtidig udfolde sig som fritænkende kunstner. For mange forblev det et enten-eller. Da kunstneren Weyse og borgerdatteren Julie Tutein forelskede sig, blev Weyse således afvist af Julies far, den rige grosserer Peter Tutein.

Prolog – barndom

Georg Gersons far, Chajim Kenigsberg, blev født 1765 i en jødisk familie i Königsberg og døde 1839 i København.³ Han fik i 1789 lejdebrev i København,⁴ hvor han kaldte sig Heyman Gerson og etablerede sig som stadsmægler⁵ med betydelig økonomisk succes.⁶ Herom vidnede bl.a. familiens landsted Allélyst opført ved Frederiksberg Allé uden for byporten. Heyman Gerson giftede sig første gang 1789 med Sprinzche Esperance Melchior (1771-1797), mor til Georg og søsteren Rose (1795-1869). Efter Sprinzches død indgik Heyman Gerson ægteskab med Emilie Nathan David (1777-1855),⁷ og de fik børnene Nicolai (1802-1865) og Augusta (1815-1872).⁸ Georg Gersons søskende fik alle tilegnet en eller flere af hans kompositioner. Rose fik ved sin 20-års fødselsdag et smukt kalligraferet hæfte med duetter for sopran og tenor,

Olla Potrida eller Ruskumsnusk af Vocal-Duetter med Claveer-Accompagnement. Helliget sin Söster Rose's Födselsdag, den 24de Januar 1820.⁹

Nicolai fik til sin 15-års fødselsdag tilegnet et klaverstykke, *Eccossaise nach der Romance im Wasser-träger* (G.127, 1817),¹⁰ og ved sin 20-års fødselsdag fik han overrakt seks franske romancer.¹¹ Til Augustas 7-års fødselsdag skrev Gerson musikken til en *Leiligheds Sang af Dr. David for 4 Mandsstemmer* (WoO 19, 1824).¹² Familiens velstand gjorde det muligt at pleje og udvikle den musikalitet, der kom til udtryk hos de fire søskende. Rose, Nicolai og Augusta blev således medlemmer af *Musikforeningen* fra dens stiftelse i 1836.¹³ Nicolai, der som Georg ernærede sig som forretningsmand, var i drengearene klaverelev af Friedrich Kuhlau og optrådte som solist i amatørkoncerter (se side 8) og senere ved Musikforeningens koncerter.¹⁴ Om hans pianistiske niveau vidner C.E.F. Weyses *Quatre etudes composées pour le pianoforte* op. 60 komponeret 1837, tilegnet Nicolai Gerson. Georg spillede violin og fik undervisning af musikere fra Det Kongelige Kapel:

[Han] naaede snart saadan en Grad af Færdighed, at han prima vista kunde udføre den første stemme i Haydns og Mozarts Quartetter.¹⁵

Jeg har ikke fundet oplysninger om Georg Gersons tidlige skolegang, men det fremgår af den københavnske grosserer Marcus Christian Bechs (1787-1875) erindringer, at han fik sin afsluttende skoleuddannelse i *Det Schouboeske Instituts* handelsklasse:

Ved Examen dette Aar kom jeg i øverste Handelsklasse. – Der var en Snes Dreng for det meste meget ældre og udvoxne. Vi mindre maatte ofte holde for, baade til Nar og Syndebok for dem. Al Klage eller Angivelse til Lærerne var forbudt under Revselse af disse store og stærke Dreng. I det hele stod jeg mig godt, da jeg i Grunden kunde mere end de, ved at jeg ofte hialp dem i Lectierne og Stilene. Ofte fik jeg Brystsukker og Chokoladekager for min Hielp af dem og deeltog i de af dem arrangerede Lege. Især erindrer jeg oftere at have faaet Slikkerier af en Jødedreng, Gerson, Søn af den rige Mægler Gerson.¹⁶

At Gersons forældre valgte denne skole, kan måske tolkes som udtryk for deres tilhørsforhold til *reformjødernes*.¹⁷ Det Schousboeske Institut var, som *Efterslægtsskabets* og *Borgerdydskabets* skoler, inspireret af filantropismen¹⁸ og lagde særlig vægt på realfag og moderne sprog. Georg Gerson kan allerede her have fået lagt grunden til sin i samtiden beundrede beherskelse af fransk, italiensk, engelsk – og tysk.¹⁹ De fleste af de få tekster, han har efterladt sig, er på tysk, og 80 af hans 105 solosange har tyske tekster. Ifølge Rasmus Nyerups (1759-1829) rejsefører fra 1800, *Kjøbenhavns Beskrivelse*, blev der talt tysk i byens jødiske familier,²⁰ og Gerson må, som sin senere kompagnon Joseph Hambro (1780-1848), have tilhørt den tysksprogede del af den københavnske befolkning.²¹

De første kompositioner i Gersons værkfortegnelse er to sange til fransk og tysk tekst skrevet i de sene skoleår. Om den første sang skriver Gerson i forordet:

I mit fjortende år begyndte jeg at skrive de første noder. Uden at have lært kompositionsregler lavede jeg en melodi til en fransk romance, der vakte meget bifald blandt mine venner. Der var ingen harmonisk ledsagelse, endsige en bas. Som bevis for, at jeg ikke kendte til de simpleste regler, begyndte romancen i A-mol og sluttede i C-dur.²²

Gerson anfører de indledende takter for hver komposition i værkfortegnelsen. Disse uddrag er den eneste overleverede kilde til denne og nogle få andre kompositioner:²³

Se nederst på siden

Teksten er fra Jacques-Antoine Révéroni Saint-Cyrs (1767-1829) bestseller-roman *Sabina d'Herfeld*, der udkom i 1796, og som i 1799 i tysk oversættelse opnåede at komme på den kejserlige censur i Wiens liste over forbudte bøger.²⁴ Gerson har tydeligvis allerede som halvvoksen været optaget af tekster med forbindelse til den franske revolution, og han genbrugte denne og andre tekster i senere kompositioner.

Læreår i Hamborg

I modsætning til sin senere svoger, kulturskribenten, økonomen og politikeren C.N. David (1793-1874),²⁵ der i 1809 blev dimitteret fra det Schouboeske Institut til universitetet, var Georg Gerson "bestemt til Kjøbmandsstanden".²⁶ 15 år gammel kom han 1806 i lære i handelshuset Fürst, Haller & Co. i Hamborg, som også hans senere forretningspartner Joseph Hambro (1780-1848) havde været det ti år tidligere.²⁷

Hamborg under fransk besættelse

Hamborg var i 1806 med 130.000 indbyggere en lidt større by end København med 100.000 indbyggere og havde i kraft af sin omfattende handel en mere fremtrædende økonomisk position.²⁸ 1790'erne, Napoleonskrigenes første årti, var præget af stærkt stigende handelsaktivitet, men dermed også af en dyrtid, der truede mange lønmodtageres eksistens.²⁹ I 1791 indledte byens klejnsmede en strejke, der bredte sig, lammede al produktion og først blev afsluttet ved militærets indgriben. I 1799 gik ca. 152 handelshuse fallit, da England blokerede Elben og dermed Hamborgs skibsfart.³⁰ Senatet forsøgte at holde Hamborg neutral i Napoleonskrigene, men i 1806, det år Gerson rejste til Hamborg, besatte franske tropper byen og blev der, indtil de blev besejret i 1814.

I det 18. århundrede vandt oplysningstanker i stigende omfang tilslutning i Tyskland, og den franske revolution vakte forhåbninger om et opgør med de tyske staters vilkårlige regimer. Den i Danmark fødte professor ved Kiels Universitet og musiksribent Carl Friedrich Cramer (1752-1807) var åbenlyst tilhænger af den franske revolution, og det kostede ham i 1794 professoratet, ligesom han blev landsforvist.³¹

Lorentz Fürst og Martin Joseph Haller

Forhåbninger om frihed og lighed trivedes også blandt Hamborgs jødiske indbyggere. Blandt dem var Gersons foresatte, Lorentz Fürst (1763-1849)³² og Martin Josef Haller (1770-1852).³³ Joseph Hambro havde i sine læreår i Hamborg lært dem at kende som selvbevidste, belæste handelsborgere med et kulturelt vidsyn, som han forsøgte at videreføre.³⁴

Französische Romance, G.1, 1804.

De har givetvis øvet en tilsvarende indflydelse på Gerson. Han fortæller ofte om dem i sit selvbiografiske forord til fortegnelsen over hans værker.³⁵

Som ubemidlet havde Fürst erhvervet sig sprogfærdigheder og ernærede sig som tolk for tilrejsende købmænd, men etablerede også egen virksomhed.³⁶ I 1791 lejede han sig ind i et hus på Schaarmarkt tæt ved havnen af hensyn til sin virksomhed. Men en gruppe naboer forlangte, at det hamborgske senat lod Fürst bortvise og sørgede for, at pladsen ”også i fremtiden vil forblive helt befriet for jødiske beboere”.³⁷ Det førte til en del skrivelser mellem senatet og Fürst, der i en af dem skrev, at ”tiderne med gentagne ydmygelser jo dog er forbi takket være kejser Joseph [II] og Leopold, den franske konge før revolutionen og den prøjsiske konge”.³⁸ I 1792 besluttede senatet at fastholde udvisningen, hvorefter Fürst havde modet til at appellere afgørelsen til den øverste kejserlige domstol, Rigsammerretten. Under den årelange sagsbehandling henviste Fürst og hans advokater til lighedsprincipper: Jøder skulle ikke udbede sig nåde; de havde ydet noget og havde derfor noget at byde på. Det vidste man at profitere af i tvillingbyen Altona, hvor indbyggerne havde lige pligter og rettigheder.³⁹ Rigsammerretten sendte i 1802 sagen tilbage til Hamborg uden at afgive dom og overlod dermed Fürst til senatets afgørelse. Han havde udfordret det konservative Hamborg og ”taget borgerskabets værdier til sig så tidligt og i en sådan grad, at de ikke kunne indpasses i de bestående forhold”.⁴⁰ Juridisk led han nederlag, og to måneder senere måtte han i bogstaveligste forstand krybe til korset. Han selv, hustruen og deres tre børn blev døbt, og den følgende måned aflagde Lorentz Fürst ed som borger i Hamborg,⁴¹ hvor jøder måtte nøjes med at være undersåtter med skattepligt, men uden borgerret.

Martin Joseph Haller indvandrede til Hamborg fra Halle og oparbejdede en forretning. Han var fra 1799 knyttet til Lorentz Fürsts handelselskab Fürst & Comp. og fra 1804 kompagnon i firmaet, der nu hed *Fürst, Haller & Comp.*⁴² Hans sønnesøn, arki-

tekten Martin Haller, der bl.a. tegnede *Musikhalle*, Hamborgs filharmoniske koncerthus,⁴³ beskrev i sine erindringer farfaderen som

en højtbegavet, men temperamentsfuld mand, der oplevede mange ups and downs og som fra bar bund og uden protektion, bragte sin købmandsvirksomhed til blomstring. [...] Han var sproglyndig og meget belæst, ejede et stort bibliotek, ytrede sig ofte som forfatter til tryksager om aktuelle diskussioner. [...] Han [...] har efterladt sig en ikke ubetydelig samling delvist værdifulde gamle malerier, som han lejlighedsvis erhvervede sig billigt fra betrængte emigranter i begyndelsen af det 19. århundrede.⁴⁴

I 1805 blev hans søn Nicolaus Ferdinand (1805-1876) født. Familien var jødisk, men forældrene vægrede sig mod at lade drengen omskære som foreskrevet i ritualerne. De ville ikke udsætte barnet for denne operation, som de fandt ”langt farligere end almindeligvis antaget. Tilfælde af forblødning eller forkrøbling er slet ikke sjældne”.⁴⁵ Alle indbyggere skulle ifølge hamborgsk lovgivning have et religiøst tilhørsforhold, og da familien måtte påregne, at rabbinatet ville udstøde dem fra menigheden, så Martin Haller ingen anden udvej end at søge trosskifte til luthersk kristendom. Han fremlagde sit anliggende i et længere brev til Pastor Hübbe i Hamborg, hvori han mere gav udtryk for et oplysningspræget grundsyn end en kristen overbevisning. I jødiske familier som Hallers havde man det svært med de konservative kræfter i menigheden, der ”straffede overtrædelsen af en ceremoniel lov langt hårdere end en moralsk forseelse”. Først i 1817 grundlagde reformorienterede jøder ”Hamborgs nye Israelitiske Tempelforening” under modstand fra rabbinatet i Altona. Men da havde Martin Haller for længst forladt det jødiske fællesskab. Han havde, som Fürst, forsøgt at overvinde begrænsninger i et bestående system, men havde måttet resignere.⁴⁶

Oplysning, revolution og patriotisme

De radikalt demokratiske bestræbelser i Frankrig, der førte til revolutionen i 1789, trivedes også i oplysningsprægede kredse i Tyskland. Og en del intellektuelle nærrede, i det mindste i den første fase af den franske magtovertagelse, forhåbninger om et opgør med århundreders vilkårlige magtudøvelse, f.eks. Gerhard Anton von Halem (1752-1819),⁴⁷ tekstforfatter til en af Gersons sange, *Das Lied vom Glücke* (G. 31, 1809). Med patriotiske øjne tog den franske besættelse sig dog anderledes ud, som beskrevet mange år senere af en på begivenhedernes tid 5-6 årig borgerdatter, Marianne Prell (1805-1877):

Nu blev alt hos os indrettet på fransk vis. Vor gamle republikanske forfatning, som mangen en hamborger hæger om med sand kærlighed, blev spottet og afskaffet som forældet.⁴⁸

Von Halem og Marianne Prell har tydeligvis ikke samme opfattelse af ordene republik og forfatning. Som Lorentz Fürst, Martin Joseph Haller og Georg Gerson levede de i en overgangstid, en 'saddeltid' mellem et standssamfund og et industrisamfund, hvor sådanne ord kom til at ændre politisk betydning og retning.⁴⁹ Gerson valgte ofte tekster til sine sange, der afspejler disse brudflader.

Det gælder eksempelvis *Aria Napolitana* (G. 38, 1810) til et anonymt italiensk digt, der efter traditionen blev skrevet natten før digterens henrettelse for sin deltagelse i den revolutionære *Parthenopeaniske Republik* i Napoli 1799.

Digtet, som oprindeligt blev trykt i republikkens dagblad *Monitore Napoletano*, beskriver umiddelbart en uheldig kærlighed, idet dog en af stroferne henviser til den politiske kontekst. Denne strofe indgår ganske vist ikke i Gersons sang og heller ikke i det tekstforlæg, som han henviser til i sin værkfortegnelse.⁵⁰

Andante

Voce

E che sof-frir _ mi re-sta or che, il mio ben per - de - i, tut - to mi tol-se, o De - i ___ la

7

vo-stra cru-del - tà. Che bar - ba-ra for - tu - na, che in - a - spet-ta - to, e ven-to, è sta-to, un sog-no, un

14

ven-to la ___ mia fe-li - ci - tà, è sta-to, un sog-no, un ven-to la ___ mia fe-li - ci - tà.

forte piano

p

cresc

f

p

fp

Aria Napolitana, G.38, 1810.

Men sangens baggrund har givetvis været såvel Gerson som tilhørerne bekendt. Den indledende og den udeladte strofe lyder i dansk oversættelse:

Jeg har kun lidelse tilbage efter tabet af min elskede. I guder har berøvet mig alt. Hvilken brutal skæbne, hvilken uventet tilskikkelse. Min lykke var som en flygtig drøm.

I det mørke fængsel, uden vederkvælgelse, berøvet min elskede, mistede jeg friheden. Jeg græder, sukker og skælver i raseri. Min lykke var som en flygtig drøm.⁵¹

Gerson skrev sangen, mens han opholdt sig i Hamborg, hvor den franske besættelsesstyrke i en periode bestod af italienske soldater.⁵² Han må have tilegnet sig det italienske sprog i disse år, sandsynligvis undervist af litteraten og lingvisten Antonio Ganganelli,⁵³ der skrev teksten til otte af Gersons sangkompositioner og måske også foreslog ham teksten til *Aria Napolitana*, som Gerson tilegnede Elisabeth von Hosstrup (1789-1837), hvis ægtemand, den fremtrædende købmand Gerhard von Hosstrup (1771-1851), i 1804 grundlagde *Börsenhalle* som hjemsted for klub- og forlagsaktiviteter m.m.⁵⁴ Forlaget udgav bl.a. en italiensk tekstsamling redigeret af Ganganelli til undervisningsbrug, herunder fire af Gersons sangtekster. Gerson færdedes i det til Börsenhalle knyttede selskabsliv, introduceret af Fürst og Haller, hvem sangens holdning næppe har været fremmed. Han har åbenbart kunnet tillade sig at tilegne den til et medlem af det borger-skab, hvis republik kort før var blevet undertrykt af fransk republikansk militærmagt.

Dagliglivet på kontoret og i fritiden Omgangsten i handelskontoret og i Fürsts og Hallers hjem må have været ret utvungen. Det fremgår bl.a. af en anekdote om Gerson i et erindringskrift af C.N. Davids bror Benny David (1791-1883):

Jeg mindes, at han, medens han var ifærd med at opgjøre en combineret vanskelig Varecalculation, tegnede som Caricatur under sin Pult Chefens Portrait.⁵⁵

Og Gerson beretter selv i forordet til sin værkfortegnelse om en kanon (G. 36, 1810):

Hallers bror John Ries havde som øgenavn: Richard Arschbock – over dette navn skrev jeg en kanonisk sats for 3 stemmer og afsang den i hans tilstedeværelse ved middagsbordet hos Fürsts.⁵⁶

I forordet til værkfortegnelsen omtaler Gerson ikke sin bopæl under sin læretid. Han kan ligesom Joseph Hambro have boet hos et familiemedlem, eller han kan have været optaget i husstanden hos Fürst eller Haller, der i perioden 1806-1812 havde samme adresse, Deichstraße nr. 36.⁵⁷ Men han må have været en velset gæst hos begge familier, som det fremgår af forordet til værkfortegnelsen, af kompositioner tilegnet principalernes døtre, Lisette Fürst⁵⁸ og Augusta Haller (1799-1883),⁵⁹ og af Benny Davids karakteristik af hans personlighed: ”Han var en smuk Mand, elegant i Klædedragt, og var vel seet af det smukke Kjøen, som jeg troer han hyldede”.⁶⁰ Gerson må have haft rig anledning til at udfolde sine musikalske og selskabelige talenter.

Dreistimmiges Canonisches Lied R-c---A--- G.36, 1810.

Herom vidner hans værkfortegnelse med dens til-egnelser og ofte omfattende lister over medvirkende ved opførelser af værkerne. Her finder man navne fra Hamborg og andre nordtyske byer, f.eks. Elisabeth von Hosstrup, sangeren og pianisten Christiane Sengstack (1783-1867)⁶¹ og Rebecka (Betty) Beer (1793-1850).⁶²

I lære hos Andreas Romberg

M.J. Haller har givetvis haft lejlighed til at høre sin lærling Gersons smukke violinspil, og i 1807 satte han ham i forbindelse med nogle amatører, der spillede strygekvartetter.⁶³

I november samme år, altså netop fyldt 17 år, komponerede jeg med violinen i hånden en violin-kvartet. Anledningen hertil var nogle kvartetforeninger, som jeg var blevet inddraget i på grund af min violin. Glæden ved kvartetsspil var helt ukendt for mig i København. Gennem dette firestemmige sammenspil må kærligheden til harmonien have udviklet sig hos mig. Næppe var denne første kvartet udtænkt, før den var sat i partitur, stemmer skrevet ud, og kvartetten spillet hos hr. Kleinschmidt.⁶⁴

Hans medspillere berømmede komponisten og violinisten Andreas Romberg (1767-1821). Gerson hørte ham som solist ved en koncert og

forbausedes [...] i den Grad over at høre noget, hvorom han ingensinde før havde haft nogen Anelse, at han strax den næste Dag henvendte sig til Capelmesteren for at nyde Underviisning hos ham. Romberg lod ham nu begynde skolen aldeles forfra, men det varede ikke længe inden Gerson blev hans fortrinligste Elev og som følge heraf ogsaa den intimeste Ven af saavel Andreas som af Bernhard Romberg [1767-1841], denne »König der Violoncellspieler« [cellister].⁶⁵

Romberg hørte Gersons strygekvartet (G. 8, 1807) rosende omtalt og bad om at måtte se partituret,

som han kun ventede sig lidet af, da han kendte min musikalske uvidenhed. Jeg rakte ham bævende partituret, som han gennemlæste, tilsyneladende med megen fornøjelse, vel sågar med beundring. Han fandt form og rigtig modulation, men i øvrigt den ene harmoniseringsfejl efter den anden. [...] Han udtalte en del opmuntringer, anbefalede mig nogle bøger (som jeg aldrig læste) og rettede de allergroveste fejl.⁶⁶

Det blev begyndelsen på Gersons uddannelse som komponist med Romberg som vejleder. Og vejledningen fortsatte indtil Rombergs død. Romberg afsløgte at give Gerson den tids formelle kompositionsuddannelse baseret på tekniske øvelser i generalbas og kontrapunkt.⁶⁷ Han hævdede, at Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) ikke lærte teori hos sin far, Leopold Mozart (1719-1787), men fik den fornødne forklaring på musikalske regler, når hans kompositioner blev rettet igennem. Efter Andreas Rombergs død kunne man i en nekrolog i *Allgemeine Musikalische Zeitung* læse, at hans tilgang til og efterfølgende uddannelse i komposition havde været som Gersons. Han havde skrevet sine første musikstykker uden formelle musikteoretiske forudsætninger og lært af sine forsøg.⁶⁸ Det er givetvis blandt årsagerne til, at Gerson lige til Rombergs død opretholdt kontakt med ham som musikalsk mentor. Desværre er Gersons brevveksling med Andreas Romberg ikke bevaret,⁶⁹ men i et brev til forlæggeren Carl Friedrich Peters omtaler Romberg Gerson som ”en af mine mest ærede og fortjenstfulde elever”.⁷⁰ I forordet til sin værkfortegnelse beskriver Gerson, hvordan han arbejdede med sine kompositioner og fik respons hos Romberg. Et eksempel er fugaen i den 3. strygekvartets (G. 20, 1808) afsluttende polonaise:

Temaet bestod kun af 3 takter. I de første 20 takter bevarede jeg overblikket, dvs. jeg kunne læse og forstå hvad jeg havde skrevet. Men nu blev det mig for broget – det svimlede for mig, og så skrev jeg videre (på et afrevet nodeblad), og da jeg var færdig, kunne jeg ikke selv læse det. Jeg løb hen til min herlige lærer⁷¹ med ordene: »her har jeg skrevet noget, som jeg ikke selv forstår; sig mig om det er godt eller helt forrykt«. Og det var ikke forrykt. R[omberg] smilede og glædede sig, stregede meget ud, men lod alle imitationer, modulationer, omvendinger, sammensmeltningen af det første fugatema med polonaisens muntre former stå.⁷²

Andreas Romberg har givetvis støttet og opmuntret Gerson i hans forkærlighed for kontrapunktiske kompositionsteknikker. For Romberg var kontrapunktet kernen i det kompositoriske håndværk.⁷³

Andreas Rombergs fætter, cellisten og komponisten Bernhard Romberg (1767-1841), stod ligeledes Gerson nær og forholdt sig til hans kompositioner. Da Bernhard Romberg i 1821 afholdt en koncert i Hofteatret i København, blev Gersons Orkesterouverture nr. 2 i Es-dur (G. 147, 1818) sat på programmet på Bernhard Rombergs foranledning.⁷⁴ I Hamborg havde Gerson også lejlighed til at præsentere sin musik for andre af tidens komponister. Blandt dem var Louis Spohr (1784-1859), der spillede 2. violin i Gersons strygekvintet (G. 41, 1811) under et af sine besøg hos vennen Christian Friedrich Gottlieb Schwencke (1767-1822, Hamborgs sidste kirkemusikdirektør). Ifølge Gerson selv fremhævede Schwencke Gersons strygekvintet som bedre end Rombergs (op. 23, SteR 81, 1807).⁷⁵

Bankier og musikelsker i København

I april 1812 afsluttede Gerson sine læreår i Hamborg og vendte hjem til København. Rejser med datidens befordringsmidler var langsommelige, og Gerson benyttede tiden til at komponere, i dette tilfælde sin femte og sidste strygekvartet (G. 63, 1812),

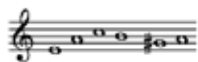
"som en slags afsked fra Hamborg".⁷⁶ Dette værk er blandt de meget få, der blev udgivet på tryk i samtiden, i 1826, året efter Gersons død. Kvartetten viser den 22-årige Gerson som en idérig og erfaren komponist.

Karakteristisk for Gerson, der havde en udpræget hang til musikalsk systematik som kanoner og fugter, tilstræbte han konsistens ved at basere de fleste af kvartetens temaer på én gennemgående tematisk ide, et 'motto': *Se næste side øverst*

Joseph Hambro ansatte Gerson som bogholder i sit handelshus Hambro & Søn og gjorde ham i 1816 til sin kompagnon,⁷⁷ primært beskæftiget med husets bankvirksomhed. Men det afskar ikke Gerson fra at komponere. Han udnyttede ledige stunder som beskrevet af bankieren Wilhelm Smidt (1801-1884), der i sin ungdom var ansat hos Hambro & Søn:

[...] naar han i Middagsstunden søgte Adspredelse ved Ridetoure, var hans Aand saa levende og virksom, at han paa Hesten componerede sine største Compositioner, som han derpaa nedskrev om Aftenen. Dette var navnlig Tilfældet med Overturen i Es-dur, som han indtil den mindste Detail gjennemtænkte paa sine Ridetoure, og som Beviis paa den Lethed og Hurtighed, hvormed Gerson arbejdede, kan meddele af disse Linier berette, at denne Overture blev opskreven den 1ste Septbr. 1818, leveret den 5te Septbr. til Afskriveren og den 8de prøvet i et Selskab af Dilletanter under Capelmusicus Foghts Direction. Det var sjældent, at en saadan, selv i Hast nedskreven, Partitur underkastedes Rettelser eller Forandringer.⁷⁸

I 1821 udnævnte Frederik 6. (1768-1839) Joseph Hambro og Georg Gerson til *hofråd* som anerkendelse af deres indsats for at formidle et engelsk lån til den danske statskasse, der var stærkt betrængt oven på revolutions- og Napoleonskrigene 1792-

1. *Allegro risoluto*,
takt 1, hovedtema:

takt 30,
sidedema:

2. *Menuetto*
Scherzando
Allegretto, takt

Trio, takt 73:

3. *Andante con moto*,
takt 2:

takt 59
(tilbageløb i
omvending):

4. *Rondo Allegro*
molto, takt 1:

takt 53:

1815.⁷⁹ Gerson, der usædvanligt for tiden beherskede engelsk, foretog flere forretningsrejser til London, hvor hans musikalske og selskabelige talenter kan have fremmet forhandlingerne om lånet. Således komponerede han i London tre engelske sange, to af dem til tekster fra Thomas Moores (1779-1852) *Lalla Rookh*, udgivet få år tidligere: *Tell Me Not of Joys Above* og *A Spirit There Is* (G. 179-180, 1821).

Dilettant og organisator i den dansknationale offentlighed

På Gersons tid udfoldede en del af musiklivet i byer som Hamborg og København sig inden for rammerne af foreninger, der som *Harmonien* repræsenterede "den karakteristiske Forbindelse, som Musikken i hin Periode havde indgaaet med Selskabelighed, Humanitet og Oplysning".⁸⁰ Som velsitueret, musikelskende borger var Gerson selvskrevet medlem af den slags foreninger. Selskabeligheden kom bl.a. til udtryk i foreningernes baller, f.eks. i *Det musikalske Academi*,⁸¹ hvortil Gerson den 1. februar 1813 leverede en *Walzer für Tanzorchester* (G. 70, 1813), ligesom han også gerne skrev dansemusik til andre selskabelige lejligheder. Men Gerson lagde især sine kræfter som komponist, solist og ikke mindst organisator i nogle koncerter ledet af kapelmusikus Magnus Foght (1784-1830).⁸² En medvirkende, Nicolai Christian Levin Abrahams (1798-1870), skriver i sine erindringer:

Baade Sangere og Orchestret, maaskee med Undtagelse af enkelte Instrumenter, vare Ikkekunstnere; men Orchestret blev anført af en Capelmusicus, Magnus Foght. Naar jeg siger, at Foght var Anfører, saa er dette bogstavelig rigtig, thi han stod paa Anførerpladsen; men den egentlige Sjæl i Anførelsen, der stod ved Siden af ham, var Georg Gerson, saa at det er rigtig hvad En bemærkede, at "Foght svedte, men Gerson førte an".⁸³

I 1814 indbød Foght til "en stor Vocal- og Instrumental-Concert" den 19. oktober i *Det harmoniske Selskabs* lokaler i Vingårdsstræde.⁸⁴ På programmet stod en "Ny stor Simphonie, comp. af L. van Beethoven (ei førhen opført)", nærmere bestemt Beethovens 7. symfoni op. 92 komponeret 1811-1812,⁸⁵ og en "Ny Ouverture, comp. af Hr. George Gerson (ei førhen opført)", dvs. hans ouverture i D-dur for orkester (G. 60, 1812). Den havde Gerson komponeret to år tidligere under sit ophold i Hamborg, hvor den blev opført i byens Apollo-sal den 18. marts 1812 ved familien Grunds koncert.⁸⁶ Det var dog en omarbejdet version af ouverturen, der blev opført i København. Derudover kunne man høre en "Capriccio for Obligat-Violin [soloviolin], comp. af Doctor Andreas Romberg (Manuscript)",⁸⁷ en "Sonate for Harpe, med Obligat-Violin" uden kom-

ponistangivelse samt operascener med solist og kor af Vincenzo Righini (1756-1812) og Antonio Sacchini (1730-1786).

Det fremgår af Foghts koncertannonce, at ”Orchestra, saavelsom de obligate Numere, udføres under min Anførsel af talentfulde Dilettanter”. Violinlisten har jo nok været Gerson, men navnene på de medvirkende blev ikke offentliggjort: ”Dilettanter kunde endnu fremtræde uden at udsætte sig for en ubillig Kritik eller for at blive trukne frem for Offentligheden”.⁸⁸ Det er bemærkelsesværdigt, at Gerson overhovedet er nævnt som komponist. Ved opførelsen af hans 2. orkesterouverture i Es-dur (G. 147, 1818) den 14. oktober 1818 står der blot i koncertannoncen ”Stor ny Overture, komponeret af en Dilletant”.⁸⁹ Gerson omtaler ganske vist opførelserne som ”Amateur-Concert”,⁹⁰ men en ”dilettant” kunne dengang også betegne en person, der nok som Gerson udfoldede sin kunst ”professionelt”, men ikke udøvede den som erhverv. Med ouverturen i Es-dur mente han at have ”leveret noget, som han trøstigt kunne træde i offentligheden med”,⁹¹ og sendte partituret til musikforlaget Peters i Leipzig. I et brev til samme forlægger skriver Andreas Romberg, at Gerson ønsker at tilegne ham dette værk, og at ”det er særlig ærefuldt for mig, at denne geniale dilettant kalder sig elev af mig”.⁹² En udgivelse på tryk var for den tids komponister et vigtigt kriterium for anerkendelse: Musikværker fik kun opusnumre, hvis de blev offentliggjort på tryk. Romberg døde dog i 1821, og det blev aldrig til noget med udgivelsen. I Gersons egen levetid fik han kun udgivet nogle få småkompositioner.

I 1820 overgik amatørkoncerterne til foreningen *Selskabet til Musikens Udbredelse*.⁹³ Selskabets sociale tyngde og musikalske ambitionsniveau fremgår af et brev, som Gerson skriver den 21. november 1820 til digteren Jens Baggesen (1764-1826). Om koncerterne skriver han, at de

ved ledernes forenede bestræbelser bliver epokegørende for de københavnske musikdilettanters historie. Honoratiores er Etatsråd Kirstein⁹⁴ og Schönberg,⁹⁵ fungerende dirigent min ven Götze⁹⁶ og dirigent den selvsamme Petersen,⁹⁷ der senest dirigerede de Massmannske Søndagsskolars koncerter.⁹⁸ Da selskabet er sat under hofmarskallens⁹⁹ tilsyn, får det stillet Hofteatret til rådighed for koncerterne. Det har 300 medlemmer, har allerede lukket for medlemstilgangen og afholder næste søndag den 26. november sin 3. koncert. Prima Donna er min søster,¹⁰⁰ eftersom frøken Henriques¹⁰¹ ikke vil synge foran 200 medlemmer og umuligt kan udholde den skræk, der indgydes hende fra de sidste 100. Secunda Donna er fru Saabye.¹⁰² Vi indleder med Figaros Bryllup af Mozart fordelt over 2 aftener.¹⁰³

Gerson skrev i 1821 det andet af sine 2 værker for soloviolin og orkester, *Potpourri paa Themata af Méhuls Joseph for obligat Violin og Orchester* (G. 172, 1821). Temastoffet var taget fra en rondo af Andreas Romberg samt to romancer fra Etienne Nicolas Méhuls (1763-1817) opera *Joseph en Égypte*, der ofte blev spillet på Det Kongelige Teater fra 1816.¹⁰⁴ I indholdsfortegnelsen til partiturrenskriften betegner Gerson værket som en *Violin Concert*, der både i form og udtryk minder om Carl Maria von Webers (1786-1826) ensatsede koncertino for klarinet og orkester (op. 26). Gerson må have kendt Webers koncertino, eftersom begge værker blev opført ved selskabets koncerter i 1821.¹⁰⁵ Om også Gersons symfoni (G. 76, 1813-1817) blev opført ved disse private koncerter, ved vi ikke, da kun tid og sted for de private selskabers koncerter blev annonceret, ikke deres indhold, men vi ved, at hans ovenfor omtalte Potpourri ofte blev opført ved offentlige koncerter. Gerson fremførte det også under en privat selskabelighed i Paris sommeren 1822 på vej hjem fra en forretningsrejse til London (se side 14f). Det blev sidste gang, han kom til at spille på sin vio-

lin. Da han nåede til Hamborg, blev han ramt af et slagtilfælde, der varigt nedsatte hans førlighed.¹⁰⁶

Kong Frederik 6. blev i 1821 fejret på sin fødselsdag med en kantate af Gerson opført ved en af selskabets koncerter. I ovennævnte brev til Jens Baggesen bad Gerson ham overveje at skrive en tekst hertil. Men kantaten blev i stedet komponeret til et hyldestdigt forfattet af Simon Meisling (1787-1856), en ikke ubetinget elsket rektor under H.C. Andersens ophold på de lærde skoler i Slagelse og Helsingør i årene 1822-1826. I sit musikalske udtryk er Gersons kantatemusik (G. 173, 1821) lige så pompøs som tonen i dette uddrag af Mejslings digt:

Vor Skytsaand staaer med Sværd i Hænder,
Og Borgersind er denne Cherubs Sværd:
Hvor dette blinker, Tvedragt ender,
Thi vi har Gud og Land og Konge Kjær.

Men teksten antyder også, at borgerskabet bestræber sig på at 'omklamre' kongemagten ved at gøre kongen til borgernes konge. I den henseende er Meislings tekst et sidestykke til *Frihedsstøtten*, der et par årtier tidligere var blevet rejst "på borgerligt initiativ".¹⁰⁷ Her hedder det i en af støttens indskrifter forfattet af Thomas Thaarup (1749-1821):

Kongen kiendte
at Borgerfrihed bestemt ved retfærdig Lov
giver Kierlighed til Fædreland
mod til dets Værn
lyst til Kundskab
Attraae til Flid
Haab om Held.

Gerson leverede et antal marcher for militærorkester, herunder *Marsch für des Königs Leibwache No. 1* (G. 85, 1814) skrevet til Frederik 6.s hjemkomst den 1. juni 1815 fra Wienerkongressen til København, hvor kongen ifølge Hans Peter Giessing (1801-1877) "af den ham hengivne Befolkning blev modtaget med en høi Grad af Jubel og Enthousiasme".¹⁰⁸ En nutidig historiker vurderer, at regeringen "oprigtigt synes

at have frygtet en opstand mod kongemagten".¹⁰⁹ Ud fra Gersons yderst sparsomme skriftlige efterladenskaber er det vanskeligt at vurdere hans egne holdninger. Men i brevet til Baggesen fra 1820 beretter han dog om Jacob Jacobsen Dampes (1790-1867) aktiviteter:

Det er måske kommet Dem for øre, at Dr. Dampe har villet konsitutionere danskerne. Den gade, han valgte, var ikke den bedste, nemlig det Dem så kære Brolæggerstræde.¹¹⁰ I valget af hus i denne gade var han mindre heldig, idet det var beboet af en politiembedsmand. Jeg finder det hele meget karakteristisk. Jeg må derudover tilføje, at hans tilhørerskare bestod af håndværkere, hvoraf smede og guldsmede udgjorde flertallet. Det hele var foreløbig en slags klub, hvor der blev holdt forelæsninger.¹¹¹

Jeg ser ingen afstandtagen til Dr. Dampe i beretningens tørre, let ironiske tone. Gerson har givet vis måttet vare sin pen: brevhemmelighed har han ikke kunnet påregne, og han har måttet tage hensyn til sin sociale status som fremtrædende bankier og kommende hofråd. Jeg er dog tilbøjelig til at se hans valg af sangtekster som udtryk for nogen sympati med tidens frihedstanker.

Jøde og borger

I august 1819 udbrød der i Würzburg anti-jødiske optøjer, der hurtigt spredte sig til andre europæiske byer, herunder København, hvor de blev blandet op med en udbredt uvilje mod regering og kongemagt. I begyndelsen af september kom det til hærværk og overfald mod jødiske borgere og deres ejendom, og opslag på byens mure holdt jøderne ansvarlige for økonomiens elendighed oven på Napoleonskrigene,¹¹² som dette anonyme håndskrevne opslag:

Brødre! lader os fordoble vort Mod og vor Iver imod Jøderne, og ikke Feig skye nogen Fare som er derved: thi vi befordre jo det almindelige Bedste, - Saalænge der er Jøder i Landet, vil vort Rige blive Ruineret; derfor lader os alle være enige; baade Borgere, Krigere og Sømænd, ja enhver Retsindig Dansk-Mand komme og drive Jøderakket ud af Landet.¹¹³

Joseph Hambro og Georg Gerson havde siden 1817 haft bopæl på Kongens Nytorv,¹¹⁴ hvortil urolighederne nåede den 6. september. ”Folkestemningen” og plakaternes budskab er baggrunden for Gersons kommentar i forordet til værkfortegnelsen:

På oprørets aften var jeg bundet til mit værelse, og tænkte på muligheden af, at alle jøder ville blive forvist til Jerusalem og snart måtte drage derhen. Dertil komponerede jeg min første, og hidtil eneste sørgemarch, måske ikke det ringeste af mine værker.¹¹⁵

I den københavnske folkestemning og hamborgske borgeres modstand mod at have jøder som naboer blev en minoritet i samfundet udgrænset som ikke-menneskelig. Måske var det, der kom til udtryk i denne sørgemarch, Gersons erkendelse af en humanisme, der slog fejl ved ikke at kunne være tilstrækkeligt human.¹¹⁶

Tildragelserne førte til, at en del jøder lod sig døbe, f.eks. i Joseph Hambros familie. Men ikke Joseph Hambro selv, der var ikke-praktiserende jøde,¹¹⁷ og heller ikke Gerson. Han beretter i brevet fra 1820 til Jens Baggesen om vennen Martin Sigismund Wilhelm Courlænders (1784-1832)¹¹⁸ overvejelser, at han ”næsten har besluttet sig. Kochen¹¹⁹ bearbejder ham allerede, og snart er der endnu en sort kristen i verden”.¹²⁰

Gersons forhold til religion må have været udogmatisk, for han skrev, tilsyneladende ubekymret, to korkompositioner til *Pater noster*, hvoraf den seneste for mandskor og -solister (G. 174, 1821) opnåede

Maestoso

Sørgemarch for Fortepiano à 4 mains, G.163, 1819.

mange opførelser og var på programmet ved den nystiftede Musikforeningens første koncert den 25. januar 1837.¹²¹ En tysk sang, *Marie* (G. 199, 1823), skildrer en mand, der i et syn oplever Jomfru Maria. Måske hørte Gerson til de jøder, der som ”børn af Oplysningstiden kun svagt mærkede hjerteslaget af ægte gudstro”.¹²²

Kosmopolitiske saloner

Endnu i den første halvdel af det 19. århundrede havde mange indbyggere i handelsbyer som København kendskab til det tyske sprog. Gerson beherskede det flydende, og ikke mindst under sine læreår i Hamborg havde han fået udbygget en tysk litterær horisont. Derfor faldt det også lige for, at den tysk-sprogede digter Friederike Brun (1765-1835) drog ham ind i sine saloner, om vinteren i familiens palæ i Bredgade, og om sommeren på landstedet Sophienholm.¹²³ Her planlagde hun sine arrangementer, så de for deltagerne kunne opleves som improviserede under ”samværsformer, der på én gang er intime og orienterede mod en ny kulturel offentlighed”.¹²⁴

Hendes ægtefælle, storkøbmand Constantin Brun (1746-1836), havde ved at udnytte krigskonjunkturerne opbygget en betydelig formue, som han tilmed forstod at udbygge i den efterfølgende periode, ”hvor næsten alle de københavnske handelshuse gik ned”,¹²⁵ og han var derfor i stand til at finansiere hustruens saloner.

I disse rammer var der udfoldelsesmuligheder for talentfulde borgerdøtre:

Weyse havde ogsaa modtaget en Indbydelse, og han skulle medbringe sin Værts Datter, Jomfrue Henriques, der var en udmærket Sangerinde paa den Tid [...] Siden blev der musiceret af Weyse, Ida Brun og Frøken Henriques.¹²⁶

skriver Just Mathias Thiele (1795-1874) om et besøg på Sophienholm. I Gersons værkfortegnelse er Hanne Henriques (se side 16) anført som medvirkende ved opførelser af otte af hans kompositioner.

Kunstnere som Gerson havde her frirum til at fremføre sange, hvis tekster på ingen måde var i samklang med den herskende enevælde, og han havde lejlighed til at opvarte såvel salonværtinden som husets yngste datter, Ida Brun (1792-1857), med kompositioner skrevet til dem. Ida var salonens ubestridte attraktion, et af ”dens vigtigste kunstværker, når hun optrådte med sine sange, sine attituder og italienske danse, og glansen fra Ida kastede sit skær over hendes moder”.¹²⁷ Det varede indtil 1816, hvor Ida blev gift med en østrigsk diplomat, Louis Philippe de Bombelles (1780-1843), og bosatte sig i Wien. Gerson forstod at drage nytte af Idas høje sangtekniske formåen. I en rondo fra 1815 med tekst fra en fransk vaudeville, *Les acteurs à l'épreuve* (G. 88, 1815),¹²⁸ synger hovedpersonen virtuose koloraturer ledsaget på violin af en anden af vaudevillens personer. Rondoen er ikke udtrykkelig skrevet til Ida Brun, men kan sagtens have været fremført af hende og Gerson, der også gerne optrådte som amatørskuespiller.¹²⁹ En salongæst bemærkede, at ved sådanne lejligheder ”ligger Herrerne i Dusinvis for hendes Fod”.¹³⁰ Og der var vitterlig nogle af Københavns yngre herrer, der frekventerede salonerne i håb om at vinde Idas hjerte, f.eks. Johan Ludvig Heiberg (1791-1860).¹³¹

Om det også gjaldt den da 25-årige Gerson, kan vi kun gisne om. Men da han ni år senere giftede sig, var det med Adelaide Nathan David (1796-1891), søster til C.N. David. På hendes 16-års fødselsdag i 1812 tilegnede Gerson hende en sang til Friedrich von Matthissons (1761-1831) romantiske digt *Adelaide* (G. 64, 1812). Denne tekst forblev kendt i eftertiden, ikke mindst gennem Ludwig van Beethovens (1770-1827) musik fra 1795 (op. 46) og Franz Schuberts (1797-1828) fra 1814 (D.95), begge som Gersons gennemkomponerede¹³² romantiske lieder. I Gersons værkfortegnelse findes denne sang og fem andre kompositioner knyttet til Adelaides navn. De

kan have været fremført under købmandsfamilien Davids ugentlige soiréer i hjemmet i Kronprinsessegade.¹³³

Ifølge svogeren Benny Davids erindringer holdt Gerson selv salon søndag formiddage med Friederike Brun, C.E.F. Weyse (1774-1842), Friedrich Kuhlau (1786-1832) og Jens Baggesen blandt de hyppige gæster.¹³⁴ Baggesen var Friederike Bruns protégé gennem mange år, og i sit brev til Baggesen fra 1820 tog Gerson klart hans parti i den årelange litterære strid med Adam Oehlenschläger (1779-1850).

Jeg tror at vide, at Oehlenschläger i de senere år har skrevet så dårligt, meget dårligere end tidligere, fordi han har forestillet sig at skulle skrive for Dem. Ved følelsen af svaghed kan frygt for alvorlig kritik kun føre til dårlige bøger og dårlige breve.¹³⁵

Brevene er formentlig en henvisning til Oehlenschlägers *En Reise fortalt i Breve til mit Hiem* fra 1817 til 1818 om en rejse til Paris. Andetsteds i brevet omtaler Gerson nogle *Ædedigte* med en indirekte henvisning til Baggesens roman *Labyrinten* fra 1792. Her bruges betegnelsen om Homers *Odyssé*. ”I Beskrivelsen over Ulysses's Søreiser opholder han sig ved intet saa længe og saa gierne som ved Maaltiderne”.¹³⁶ Da også Oehlenschläger i sine rejsebrev dvælede ved sine måltider, hudflettede Baggesen ham i 1818 med en kritik af en fiktiv forfatter, der havde stjålet digterens guldrandede navn til sit produkt. Derudover offentliggjorde han et udvalg på 100 aforismer bestående af tåbelige enkeltsteder fra brevene.¹³⁷ Af Gersons sangkompositioner er seks til tekster af Baggesen, herunder *Sieg der Liebe* (G. 152, 1819), som Gerson selv betegner som ”et af mine bedste værker”.¹³⁸ Stykket er blandt Gersons 13 ’dramatiske scener’, en musikform, der ofte hørtes ved samtidens koncerter. De kunne være komponeret til formålet som Gersons eller bestå i uddrag fra operaer og syngespil. Baggesens tekst kendes ikke fra andre kilder og er ikke optaget i forteg-

nelserne over Baggesens digte.¹³⁹ Gerson skrev også to sange til – tidlige – tekster af Oehlenschläger: *Jøderne under Træet* fra *Sanct Hansaften-Spil*¹⁴⁰ fra 1803 (G. 66, 1812) og *Fragment af Hjemvee*¹⁴¹ fra 1806 (G. 48, 1811). Til den sidstnævnte sang er der tilføjet en tysk tekst, der er helt forskellig fra digterens egen senere tyske gendigtning. Gerson har formentlig selv skrevet denne oversættelse.

Epilog – de sidste år

I det seneste af de to bevarede breve fra Gerson til Jens Baggesen, afsendt den 31. juli 1824, er hans håndskrift tydeligt mærket af det slagtilfælde, der ramte ham to år tidligere. Hvor brevet fra 1820 fremstod med en tydelig og karakterfuld skrift, der må have været et stærkt aktiv i datidens administration og forretningsliv, må skriften i dette brev nærmest karakteriseres som udflydende og derfor svært læselig. Brevet indledes med en formelt formuleret kundgørelse om Gersons forlovelse med ”frøken Adelaide David” skrevet med en helt anden, flot svungen håndskrift, måske frøken Davids? Derefter følger en kort beretning om, at han har rejst rundt i Tyskland for at rette op på helbredet, som han mener nu er i bedring. I brevet kommenterer Gerson selv, at hans skrift stadig lader meget tilbage at ønske:

Kalligrafen må tage sig gevaldigt sammen, dersom han vil skrive læseligt. Men i øvrigt er jeg ikke blevet dummere og tør sige, at jeg endnu er mine forretningsopgaver voksen.¹⁴²

Det fremgår desuden, at Gerson måtte have hjælp til sin forretningskorrespondance, og at han forblev gangbesværet. To gange tog han på kurophold i Marienbad, det daværende tyske navn for Mariánské Lázně i Tjekkiet. Fra det første ophold i 1823 stammer værkfortegnelsens sidste kompositioner, alle til tyske tekster af Ignaz Franz Castelli (1780-1862).

Gerson holdt dog ikke op med at komponere. Under sit sidste kurophold i 1824 skrev han 12 vo-

kalværker, heriblandt tre stykker for mandskvartet. Denne musikform havde Gerson allerede bidraget til i 1819, da et vokalensemble, *Quintchordium*, optrådte i København med mandskvartetter (det femte medlem deltog ikke på grund af sygdom). Gerson skrev to stykker til dem, *Iris* (G. 154, 1819) fra Christian Felix Weißes (1726-1804) syngespil *Die Jagd* fra 1769 og *Die menschliche Stimme* (G. 155, 1819) til tekst af Theodor Körner (1791-1813). I årene derefter var sidstnævnte på repertoire for nogle soloensembler, fortrinsvis bestående af musikinteresserede medlemmer af den i 1820 stiftede *Studenteforeningen*, f.eks. digteren Christian Winther (1796-1876). Kvartetsangen blev fremført under betegnelsen *Quartchordium*, hvilket fristede Johan Ludvig Heiberg til en scene i vaudevillen Aprilsnarrene fra 1826: Fire herrer udfører en Quartcordium, en fødselsdagssang for Enkefru Bittermandel på Hans Ernst Krøyers (1798-1879)¹⁴³ musik til Christian Wilsters (1797-1840) *Verbum amare*.¹⁴⁴ Fruen takker "rørt til taarer", hvorefter en af hererne, barbersvend Fugtel, gør "Fruen opmærksom paa, at det vi havde den Ære at synge, kaldes en Quarktorkium".¹⁴⁵ Vitsen for vaudevillens tyskkyn-dige publikum er, at "Quark" hører til det tyske sprogs mindre pæne gloser.

Den 16. januar 1825, knap fire måneder efter sit bryllup med Adelaide Nathan David, blev Gerson ramt af endnu et slagtilfælde¹⁴⁶ og blev fundet død i sit kontor på Kongens Nytorv. Han blev kun 35 år gammel, men efterlod sig en rig musikalsk arv af orkesterværker, kammermusik, klavermusik, militærmarcher, dansemusik, en kantate, en *Dansk National Sang*¹⁴⁸ (G. 158, 1819), dramatiske scener, musik for vokalensembler og sidst, men ikke mindst, et stort antal sange på tysk, engelsk, fransk, italiensk og dansk. Gersons sange er nok det tætteste, vi kommer på et dansk modstykke til den tidlig-romantiske komponist Franz Schuberts lieder. Ikke alle de værker, som Gerson selv registrerede, er bevaret, og der er bevaret værker, som ikke findes i hans værkfortegnelse. Gersons musik er frit tilgængelig i moderne udgaver under *Creative Commons*

betingelser fra websitet *International Music Score Library Project* (IMSLP).

FORKORTELSER

Adresse-efterretninger: Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger <http://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/avis/>

DBL-1: Dansk Biografisk Leksikon, 1. udgave, 1887-1905 <http://runeberg.org/dbl/>

DBL-3: Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, 1979-1984 http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/

DJGDB: Dansk-Jødisk Genealogisk Database Falk, Allan (red.): <http://tom.brondsted.dk/djgdb/>

f. o.: Forfatterens oversættelse

G.: Værknummer i Gersons værkfortegnelse. Henvisning til værkliste i IMSLP

IMSLP: International Music Score Library Project <http://imslp.org/wiki/> (2016-03-01)

Krak: Veivåiser eller Andviisning til Kiøbenhavns, Christianshavns og Forstædernes Beboere. Kraks Vejvisere 1800-1829. <https://bibliotek.kk.dk/node/5925/>

SDE: Den Store Danske Encyklopædi <http://denstoredanske.dk/>

Starbas: Københavns Stadsarkiv, Starbas http://www.starbas.net/arkivets_forside.php?arkiv=1

SteR: Stephenson, Kurt: Andreas Romberg. Bibliographie seiner Werke. [Veröffentlichungen des Vereins für Hamburgische Geschichte; 12] Hamburg: Christians, 1838.

Wikipedia-da: Wikipedia. Den frie Encyklopædie <https://da.wikipedia.org/>

Wikipedia-de: Widia. Die freie Enzyklopädie. <https://de.wikipedia.org/>

Wikipedia-en: Wikipedia, the free encyclopedia. <https://en.wikipedia.org/>

WoO: Werk ohne Opus. Ikke i Gersons værkfortegnelse. Henvisning til værkliste i IMSLP

LITTERATUR

Abrahams, Nicolai Christian Levin

1876 *Meddelelser af mit Liv*. København: O. H. Delbanco, 1876.

Albertsen, Leif Ludwig

1984 *Engelen Mi: en bog om den danske jødefejde*. Århus, 1984.

Ananieva, Anna

2013 "Getrocknete Blumen. Literarische Figurationen sentimentaler Erinnerungspraktiken zwischen modischer Chiffre und intimen Souvenir in Révéroni Saint-Cyrs Sabina d'Herfeld." Berndt, Frauke et al. (Hrsg.): *Die Sachen der Aufklärung: Beiträge zur DGEJ-Jahrestagung 2010 in Halle a. d. Saale*, s. 389-401. [Studien zum achtzehnten Jahrhundert, Bd. 34] Hamburg: Meiner, 2013.

Baggesen, Jens

1792-93 *Labyrinten eller Reise giennem Tydskland, Schweiz og Frankerig*. Udgivet med efterskrift af Torben Brostrøm, København: Gyldendal 1965. [Gyldendals Bibliotek; 4]. Tilgængelig online: http://adl.dk/adl_pub/pg/cv/ShowPgText.xsql?nnoc=adl_pub&p_udg_id=320&p_sidenr=1 (2016-03-01)

Bake, Rita & Brita Reimers

1997 *Stadt der toten Frauen: Frauenportraits und Lebensbilder vom Friedhof Hamburg-Ohlsdorf*. Hamburg: Dölling und Galitz, 1997.

Baumann, Annette

2013 "Freies Wohnrecht für Juden". Ehrenpreis, Gotzmann & Wendehorst (red.), *Kaiser und Reich in der jüdischen Lokalgeschichte*, s. 281-310. München: Oldenbourg, 2013.

Bech, Marcus Christian

1910 *En københavnsk Grosserers Ungdomserindringer 1787-1816*. Red.: Clausen, Julius & P.

Fr. Rist. [Memoirer og Breve, bd. XII] København: Gyldendal, 1910.

Biesta, Gert

2006 *Bortom lärandet. Demokratisk utbildning för en mänsklig framtid*. Lund: Studentlitteratur, 2006.

Bobé, Louis

1910 *Frederikke Brun, født Münter, og hendes Kreds hjemme og ude*. [Disputats 1909]. København: H. Hagerups Forlag, 1910.

Borchsenius, Hans Poul

1969 *Historien om de danske jøder*. København: Fremad, 1969.

Bramsen, Bo & Kathleen Wain

1979 *The Hambros 1779-1979*. London: Michael Joseph, 1979.

Konversations-Lexikon

1894-1896 *Brockhaus' Konversations-Lexikon*, 14. Auflage. Leipzig, Berlin & Wien: Brockhaus, 1894-1896. Tilgængelig via: <http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoeborn.html?werkid=100150> (2016-03-01)

Bruun, Carl

1901 *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*. Del III. København: Thiele, 1901. Tilgængelig via: http://www.ereimit.dk/ebog/bkh/3/bkh3_4.html (2016-03-01)

Bruun Rasmussen, Jesper

2011 "50 years in the service of Fine Art." Fine arts + Antiques. International auction 825. 28. november – 8. december 2011. København: Bruun Rasmussen, 2011. <ftp://gordonsart.com/public/Catalogs/BruunRasmussen102784b.pdf> (2016-03-01)

- Busk, Gorm
1986 *Friedrich Kuhlau: hans liv og værk*. [Engstrøm & Sødrings musikbibliotek ; 2] København: Engstrøm & Sødring, 1986.
Tilgængelig via: <http://www.sophie-drinker-institut.de/cms/index.php/lexikon/> (2016-03-01)
- Carøe, Kristian
1917 "Da Claus Rasch vilde lave Ghetto paa Kristianshavn." *Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur*, vol. 1, s. 103-116. København: Danmarklogen U.O.B.B. 712, 1917.
- David, Benny
1917 "Af Benny Davids Erindringer: i uddrag ved Julius Clausen." *Vor Fortid* (red. Julius Clausen), bind I, sp. 421-432, 473-480, 501-504, 515-528. København: Alb. Høgsholms Forlag, 1917.
- Ellermeyer, Jürgen
1993 "Hanseatische Liberalität und Wohnrecht der Hamburger Juden um 1800". Urbanski, Silke (Hrsg.): *Recht und Alltag im Hanseraum: Gerhard Theuerkauf zum 60. Geburtstag*, s. 71-124. [De Sulte ; Nr. 4] Lüneburg: Dt. Salzmu-seum, 1993.
- Engberg, Jens
2005 *Magten og kulturen: dansk kulturpolitik 1750-1900*. Bind 1: Under enevælden. København: Gad, 2004.
- Erichsen, Jørgen Poul
1976 "Den kronede danske nationalsang fra 1819 og hvad deraf fulgte. En litterær pennefejde med et musikalsk efterspil." *Fund og Forskning* 22, s. 178-202. København: Det Kongelige Bibliotek, 1976. Tilgængelig via: <https://tidsskrift.dk/index.php/fundogforskning/article/viewFile/1719/2883/> (2016-03-01)
- Europäische Instrumentalistinnen des 18. und 19. Jahrhunderts*.
Sophie Drinker Institut für musikwissenschaftliche Frauen- und Geschlechterforschung. Bremen.
- Gathy, August
1840 *Erinnerungen an das erste Norddeutsche Musikfest zu Lübeck. Den theilnehmenden Kunstfreunden gewidmet*. Hamburg: Niemeyer, 1840. Tilgængelig via: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10598589_00005.html (2016-03-01)
- Gerson, Georg
1816 "Udtog af en Skrivelse fra en reisende dansk Tonekunstner." *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, 15. marts 1816. København: S. Soldin, 1816
- Gerson, Georg
1820 Brev til Jens Baggesen, den 21. november 1820. Det kongelige Bibliotek, NKS 2252, 4° I. A. 2 (før 385-387).
- Gerson, Georg
1823 *Verzeichnis über Zwei Hundert meiner Compositionen*. Uden paginering, Det kongelige Bibliotek, George Gersons Samling: C II, 6 b, mu 7105.0961. Tilgængelig via: <http://img.kb.dk/ma/div/gerson-verzchns-l.pdf>. Se også [http://imslp.org/wiki/Verzeichnis_über_200_meiner_Compositionen_\(Gerson,_Georg\)](http://imslp.org/wiki/Verzeichnis_über_200_meiner_Compositionen_(Gerson,_Georg)) (2016-03-01)
- Gerson, Georg
1824 Brev til Jens Baggesen, den 31. juli 1820. Det kongelige Bibliotek, NKS 2252, 4° I. A. 2 (før 385-387).
- Giessing, Hans Peter
1850 *Kong Frederik den Sjettes Regjeringshistorie*. Bind 2. Kjøbenhavn: H. J. Bing & Søn, 1850. Tilgængelig via: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89100271899> (2016-03-01)
- Gigas, Emil
1898 "Nogle historiske »Antegnelser« til Oeh-lenschlægers St. Hansaften-Spil." *Litteratur og*

- historie: studier og essays*, 1. Samling, s. 57-127. København, 1898.
- Glenthøj, Rasmus
2010 "Enevældens legitimitet, forandring og forfald". *Rubicon*, 2010, nr. 4, s. 30-53., Odense: Syddansk Universitet. Tilgængelig via: <http://rubicon.sdu.dk/index.php/arkiv/2010/december/> (2016-03-01).
- Goetze, August Friedrich
1821 "Copenhagen. Uebersicht des letzten Winterhalbjahres." *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 1821, Nr. 25, Leipzig 1821. Tilgængelig via: <http://opacplus.bsb-muenchen.de/title/505329-8> (s. 247 i den elektroniske udgave; (2016-03-01).
- Haller, Martin
1985 *Erinnerungen an Kindheit und Elternhaus*. Hauschild-Thiessen, Renate (Bearb.) Hamburg: Gesellschaft der Bücherfreunde, 1985.
- Hamburger Adressbücher
Hamburger Adressbücher. Tilgængelig via: <http://agora.sub.uni-hamburg.de/subhh-adress/digbib/start/> (2016-03-01).
- Hammerich, Angul
1886 *Musikforeningens historie 1836-1886*. [Festskrift i Anledning af Musikforeningens Halvhundredearsdag; bd. 2] København: Musikforeningen, 1886.
- Heiberg, Johan Ludvig
1931 "Aprilsnarrene eller Intriguen i Skolen." Petersen, Carl S. (red.): *Poetiske Skrifter*, Bind 1, s. 1-199, [Danmarks Nationallitteratur] København: Holbergselskabet, 1931. Tilgængelig via: http://adl.dk/adl_pub/pg/cv/ShowPgImg.aspx?nnoc=adl_pub&p_udg_id=27&cp_sidenr=1 (2016-03-01).
- Holck Colding, Torben
1997 "Om Miniaturemaleren Chr. Horneman og Familien Gerson." *Fund og Forskning* 36, s. 119-132. København: Det Kongelige Bibliotek, 1997. <https://tidsskrift.dk/index.php/fundogforskning/article/view/1344/2169/> (2016-03-01).
- Ifversen, Jan
2012 "Hvad er begrebshistorie?" *Noter* 194, s. 10-15. Aarhus: Historielærerforeningen for Gymnasiet og HF, 2012.
- Jensen, Niels
"Det kongelige Teaters repertoire 1748-1975." Dansk Forfatterleksikon v. Niels Jensen. Tilgængelig via: <http://danskforfatterleksikon.dk/1850t/t1850kgl1.htm> (2016-03-01).
- Jørgensen, Harald
1950 *C. N. David. En biografi*. København: Gyldendal/Nordisk Forlag, 1950.
- Klitgaard Povlsen, Karen
1998/a "Den litterære salons historie og genrer." Scott Sørensen, Anne (red.): *Nordisk salonkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*, s. 17-37. Odense 1998.
- Klitgaard Povlsen, Karen
1998/b "Friederike Bruns saloner 1790-1835." Scott Sørensen, Anne (red.): *Nordisk salonkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*, s. 189-208. Odense 1998.
- Klitgaard Povlsen, Karen
1998/c "Attituden som æstetisk opdragelse." Scott Sørensen, Anne (red.): *Nordisk salonkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*, s. 271-295. Odense 1998.

- Konow, Hans
2007 *Grut Hansen Efterkommerne*, 3. udvidede udgave. [Virum]: Greens Forlag, 2007. Tilgængelig via: <http://gruthansen.org/gruhaneft2007.htm> (2016-03-01)
- Koselleck, Reinhart
1972 "Einleitung." Brunner, Conze & Koselleck (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 1, s. XIII-XXVII. Stuttgart: Klett-Cotta 1972.
- Krabbe, Niels
1997 "Beethoven-receptionen i København i det 19. århundrede." Krabbe, Niels (red.): *Musik i København. Studier i Københavns musikhistorie i det 19. og 20. århundrede*, s. 155-196. København: Musikvidenskabeligt Institut ved Københavns Universitet/C.A. Reitzel, 1997.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming
2015 Udredning af begrebet Ædedigt i Jens Baggesens Labyrinten. Privat e-mail-korrespondance mellem Flemming Lundgreen-Nielsen og Christian Mondrup, 2015-11-24.
- Mannheimer, Isak Noah
1917 "Et Rejsebrev fra I. N. Mannheimer. Meddelt og forsynet med Anmærkninger af Josef Fischer." *Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur*, bd. 1, s. 288-299. København: Danmarklogen U.O.B.B. 712, 1917.
- Mühlfried, Klaus
2005 "Konfessionswechsel in der Spätaufklärung. Der Übergang Martin Joseph Halers von Judentum zum lutherschen Bekenntnis." *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 91, s. 51-75. Hamburg: Verein für Hamburgische Geschichte 2005. Tilgængelig via: <http://agora.sub.uni-hamburg.de/subhh/digbib/view?did=c1:58225&sdid=c1:58233> (2016-03-01).
- Prell, Marianne
1913 *Erinnerungen aus der Franzosenzeit in Hamburg 1804-1814*. Beneke, Hugo Friedrich (Hrsg.). 7. Aufl. Hamburg: Herold, 1913.
- Ravn, Vilhelm Carl
1886 *Koncerter og Musikalske Selskaber i ældre Tid*. [Festskrift i Anledning af Musikforeningens Halvhundredeårsdag; bd. 1] København: Musikforeningen, 1886.
- Schlüter, Johann Christoph
1822 "Nekrolog. Andreas Romberg." *Allgemeine musikalische Zeitung* 1822, Nr. 5, Sp. 78-85. Leipzig 1822. Tilgængelig via: <http://opacplus.bsb-muenchen.de/title/4114444/ft/bsb10527972?page=7> (s. 47 i den elektroniske udgave; (2016-03-01)).
- Smidt, Wilhelm
1858 "Nekrolog. George Gerson." Rée, Immanuel (red.) *Tidsskrift for Musik*, 2. årgang, nr. 3, s. 4-6. København: Immanuel Rée, 1858.
- Thiele, Just Mathias
1917 *Af mit Livs Aarbøger, 1795-1826*. København: C.A. Reitzel, 1917.
- Thrane, Carl
1908 *Fra Hofviolonernes Tid*. Kjøbenhavn: Det Schönbergske Forlag, 1908. Tilgængelig via: <http://www.kb.dk/e-mat/dod/130019419704.pdf> (2016-03-01).
- Tudvad, Peter
2010 *Stadier på antisemitismens vej: Søren Kirkegaard og jøderne*. København: Rosinante 2010.
- Turner, J. Rigbie,
2006 "Mendelssohn's letters to Eduard Devrient: filling in some gaps." Todd, R. Larry (ed.): *Mendelssohn Studies*, s. 200-239. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Winge, Vibeke

1991 "Dansk og tysk 1790-1848." Feldbæk, Ole (red.): *Dansk identitetshistorie, Bind 2: Et yndigt land, 1789-1848*, s. 110-149. København: C.A. Reitzel, 1991.

Winge, Vibeke

1992 *Dänische Deutsche - deutsche Dänen. Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300-1800 mit einem Ausblick auf das 19. Jahrhundert*. Heidelberg: Winter, 1992.

Winge, Vibeke

2000 *Pebersvend og poltergejst: tysk indflydelse på dansk*. København: Gyldendal, 2000.

Zahn, Robert von

1991 *Musikpflege in Hamburg um 1800: der Wandel des Konzertwesens und der Kirchenmusik zwischen dem Tode Carl Philipp Emanuel Bachs und dem Tode Christian Friedrich Gottlieb Schwenkes*. [Beiträge zur Geschichte Hamburgs; 41]. Hamburg 1991.

Ørbæk Jensen, Anne

1996 *Hellige Flamme. Studentersang i Danmark i 1800-tallet*. [Studentersang i Norden; 3] København: Engstrøm & Sødring, 1996.

NOTER

¹ Concerto Copenhagen indspillede dog i 2004 Gersons *Ouverture nr. 1 i D-dur* (G.60, se side 10) og hans *Symfoni i Es-dur* (G.76); CPO Records 777 085-2.

² Hammerich 1886, s. 15.

³ Heyman Gerson (DJGDB id=I12988) og de fleste øvrige personer fra danske jødiske familier, som er omtalt i denne artikel, kan slås op i DJGDB.

⁴ Ifølge en forordning fra 1651 måtte jøder ikke bosætte sig i riget uden "særdelis Geleitz-Breff" Carøe 1917, s. 103).

⁵ "Stadsmæglerne førte protokoller over skibe og varer i henhold til forordning af 4. august 1742. [...] Efter reskript af 21. september 1759 måtte magistraten antage så mange mæglere, den ville. Stadsmæglerne lønnedes ved afgifter og af stadens kasse (pl. af 27. august 1771 §4)" (Starbas, <http://www.starbas.net/arkivskaber.php?id=3054>)

⁶ Til landstedet hørte "en prægtig tilliggende Have paa halvtredie Tdr. Land (det senere »Alhambra«)" (Bruun 1901, s. 775).

⁷ Datter af købmand i Altona Nathan David. Emilies niece, Adelaide Nathan David (1796-1891), blev i 1824 Georg Gersons hustru (se side 19).

⁸ De tre ældre søskende forblev barnløse. Kun Augusta, gift med Carl Ludvig Bull (1809-1879), fik en efterslægt (Holck Colding 1997, s. 127).

⁹ Det Kgl. Bibliotek, George Gersons Samling: C II, 6 b, mu 7105.096.

¹⁰ Baseret på romancen *Un pauvre petit Savoyard* fra Luigi Cherubini opera *Deux Journées ou Le Porteur d'Eau* (1800).

¹¹ *L'Attente* (G. 191, 1822) til en tekst af Henri Richer (1685-1748) er blandt de seks sange (Gerson, 1823), men Gerson nævner ikke de fem øvrige.

¹² "Dr. David" er C.N. David.

¹³ Hammerich 1886, s. 232.

¹⁴ Holck Colding 1997, s. 125.

¹⁵ David 1917, s. 473; DBL-3, Georg Gerson. Citat hentet fra Smidt 1858, s. 5.

¹⁶ Bech 1910, s. 40. "Kopist i Hof- og Stadsretten og Timelærer Frederik Christian Schouboe (1766-1829) oprettede 1794 en privat Latin- og Handelsskole samt Pensionat efter moderne Anskuelser. Den fik stærk Tilgang og mange kendte Mænd er udgaede fra den." (Bech 1910, s. 15, note 1).

¹⁷ Heyman Gerson var i en periode medlem af den i 1818 kongeligt nedsatte kommission til udarbejdelse af et kirkeritual for det mosaiske trossamfund (Mannheimer 1917, s. 297, note 2).

¹⁸ "Pædagogisk retning, der opstod i slutningen af oplysningstiden og fik navn efter J.B. Basedows berømte kostskole i Dessau, Philantropinum, grundlagt 1774. [...] Vægten [var] lagt på praktiske fag [...] med indførelse af klassedeling og en sokratisk spørgemetode, et venligt skolemiljø og en stræben efter forståelig og anskuelig undervisning. [...] Filantropismen stod tillige for en selvstændiggørelse af skolen i forhold til kirken, men mødte modstand blandt præsterne." (SDE, opsl. "filantropisme"). N.F.S. Grundtvig var lærer på Det Schouboeske Institut i årene 1808-1811 (DBL-3, opsl. "N.F.S. Grundtvig").

¹⁹ En værkfortegnelse, 2 breve til Jens Baggesen, 1820 og 1824; Det Kgl. Bibl., NKS 2252, 4° I. A. 2. En anonym, dansksproget beretning fra 1816 omhandlende forfatterens og Kuhlaus besøg i Hamborg er formentlig skrevet af Gerson (Gerson 1816).

²⁰ Winge 1991, s. 128 f.

²¹ Vibeke Winge anslår andelen af tysktalende i København omkring 1700 til 20 procent (Winge 2001, s. 85). 100 år senere var det tyske sprog stadig udbredt, men heftige sprogfejder mellem dansk og tysk o.

1790 havde sat sine spor (Winge 1992, s. 325 ff). Kun få af Gersons sange var til danske tekster, blandt dem *Fragment af Hjemvee af Oeh-lenschläger* (G. 48) fra 1811.

²² Gerson 1823; f. o.

²³ I Det Kgl. Bibliotek befinder sig, ud over værkfortegnelsen og fem bind renskrevne partiturer, et antal kilder til Gersons værker: herunder tre bind afskrevne sange, to sange, som Gerson selv lod trykke, seks sange udgivet posthumt af Musikforeningen samt nogle partituraskrifter fra Musikforenings arkiv. Derudover kendes en autograf af *Pater Noster* for mandsstemmer (G.174) i Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. Ifølge Angul Hammerich cirkulerede Gersons sange i københavnske familier (Hammerich 1886, s. 61).

²⁴ Ananieva 2013, s. 366, 391.

²⁵ Født David Nathan David, blev døbt 1830 med navnet Christian Georg Nathan David. (DBL-3, opsl. C.N. David; Jørgensen 1950, s. 16).

²⁶ Smidt 1858, s. 5.

²⁷ Bramsen 1979, s. 26.

²⁸ Bramsen 1979, s. 19.

²⁹ Zahn 1991, s. 94.

³⁰ Baumann 2013, s. 281 f.

³¹ Wikipedia-de, opsl. Carl Friedrich Cramer.

³² Levin Salomon Fürst, døbt 1802 med navnet Lorentz Fürst (Ellermeyer 1993, s. 88).

³³ Mendel Joseph Haller, døbt 1805 med navnet Martin Joseph Haller, (Haller 1985, s. 7; Mühlfried 2005, s. 58 ff).

³⁴ Bramsen 1979, s.150 f.

³⁵ Gerson 1823.

³⁶ Baumann 2013, s. 286.

³⁷ Ellermeyer 1993, s. 75; f. o.

³⁸ Ellermeyer 1993, s. 83; f. o.

³⁹ Ellermeyer 1993, s. 120.

⁴⁰ Baumann 2013, s. 309; f. o.

⁴¹ Privat meddelelse fra Jürgen Ellermeyer.

⁴² *Hamburgisches Adress-Buch* 1799 og 1804.

⁴³ Bygningen er stadig i funktion.

⁴⁴ Haller 1985, s.7; f. o.

⁴⁵ Mühlfried 2005, side 68.

⁴⁶ Mühlfried 2005, s. 56f., 68.

⁴⁷ Wikipedia-de, opsl. Gerhard Anton von Halem.

⁴⁸ Prell 1913, s. 19; f. o. Marianne Prell grundlagde i 1832 en "Elementarschule für Knaben", hvor Lorentz Fürsts datter Lisette formentlig underviste 1839-1843 (Bake 1997, s. 212 ff.; *Hamburgisches Adress-Buch* 1839-1843).

⁴⁹ Koselleck 1972, s. XV: "Koselleck var gennem hele sit professionelle liv optaget af at undersøge de begreber, som bidrog til at forme det

moderne samfund. I hans øjne blev de moderne grundbegreber formet i perioden fra 1750 til 1850, som han med en af sine elskede geologiske metaforer betegnede en saddeltid. Inden for geologi betegner en sadel en fold mellem to bjergformationer." (Ifversen 2012, s. 12).

⁵⁰ *Almanach aus Rom für Künstler und Freunde der bildenden Kunst*, bind 1, Leipzig 1810, redigeret af arkæologen Friedrich Carl Ludwig Sickler (1773-1836) og maleren Johann Christian Reinhardt (1761-1837).

⁵¹ Tak til Luigi Cataldi for bistand med oversættelsen fra italiensk.

⁵² Prell 1913, s. 8.

⁵³ Det er ikke lykkedes mig at opspore fødsels- og dødsår for Antonio Ganganelli. Men han findes optaget som "lærer i det italienske og latinske sprog" i *Hamburgisches Adress-Buch* i årene 1804-1812, og han bidrog som skribent for Hamborgtidsskriftet *Hamburg und Altona: eine Zeitschrift zur Geschichte der Zeit, der Sitten und des Geschmaks*. På forsiden af sin tekstsamling *Raccolta Di Prose, E Poesie Di Vario Genere, Ad Uso De' Studiosi Della Lingua Toscana* præsenterer han sig som medlem af Det Florentinske Akademi og det romerske Accademia degli Arcadi. Sidstnævnte akademi havde bl.a. Friederike Brun som medlem, se s. 19.

⁵⁴ Wikipedia-de, opsl. Gerhard von Hoßstrup.

⁵⁵ David 1917, s. 474.

⁵⁶ Gerson 1823; f. o.

⁵⁷ *Hamburgisches Adress-Buch* 1806-1812.

⁵⁸ Jeg har ikke oplysninger om Lisette Fürsts fødsels- og dødsår, men i Gersons tilegnelse af *Walzer für Lisette Fürst* (G. 52, 1810) er hendes fødselsdag anført som den 21. august. I 1839 står "Fr. Lisette Fürst" fra Hamborg på listen over korsangere som deltager i en musikfest i Lübeck (Gathy 1840, s. 103). 1839-1843 ses hun optaget under eget navn i *Hamburgisches Adress-Buch* som tilknyttet "Elementarschule für Knaben" (se note 48) og boende på samme adresse som Lorenz Fürst. Hamborgkomponisten Fr. W. Grund (1791-1874) tilegnede hende sin sonate for cello og klaver op. 11 (ikke dateret). Fr. W. Grund hørte til Gersons omgangskreds i Hamborg, sammen skrev de i 1811 to kompositioner (G. 49 og G. 50, 1811).

⁵⁹ Haller 1985, s. 121.

⁶⁰ David 1917, s. 474.

⁶¹ Søster til Fr. W. Grund (*Europäische Instrumentalisten*, Grund, Christiane (Eleonore)); se note 58.

⁶² Født Mayer, kusine til Felix Mendelssohn Bartholdy, gift 1818 med Heinrich Beer (1794-1842), bror til Giacomo Meyerbeer, (Turner 2006, s. 220).

⁶³ Smidt 1858, s. 5.

⁶⁴ Gerson 1823; f. o. Gerson skrev sin duet for violin og bratsch (G. 32) til samme Kleinschmidt, formentlig ham, som er opregnet som

- orkesterviolinist i musikfesten i Lübeck 1840 (Gathy 1840, s.106).
- 65 Smidt 1858, s. 5.
- 66 Gerson 1823; f. o.
- 67 Den tids undervisning i harmonilære (akkordlære) tog udgangspunkt i generalbas, dvs. læren om akkorder, som forbinder melodi- og basstemmer. Kontrapunkt omhandler regler for selvstændige stemmer i flerstemmig musik.
- 68 Schlüter 1822.
- 69 Jvf. privat korrespondance med Dr. Klaus G. Werner, leder af *Arbeitsstelle Andreas Romberg* ved universitetet i Rombergs fødeby, Vechta.
- 70 20. juni 1819 (Romberg 2009, s. 144; f. o.).
- 71 Andreas Romberg boede i Caffamacherreihe, ikke langt fra Fürsts og Hallers hus i Deichstraße (*Hamburgisches Adress-Buch*, 1808).
- 72 Gerson 1823; f. o.
- 73 Hust 2009, s. 12 ff
- 74 Adresse-efterretninger, 20. marts 1821; Goetze 1821, s. 434–435.
- 75 Gerson 1823.
- 76 Gerson 1823.
- 77 Bramsen 1979, s. 157 ff.
- 78 Smidt 1858, s. 6.
- 79 Bramsen 1979, side 172 ff; Konow 2007, s. 23 ff.
- 80 Ravn 1886, s. 119 ff.
- 81 Ravn, 1886, s. 135 ff.
- 82 Magnus Foght var bratschist i Det Kongelige Kapel fra 1803 til sin død i 1830 (Thrane 1908, s. 440). Portrætter af Foght og hans hustru malet af C.W. Eckersberg (1783-1853) befinder sig på Kunstmuseet Aros.
- 83 Abrahams 1867, s. 75 f.
- 84 Adresse-efterretninger, den 7. oktober 1814.
- 85 Krabbe 1997, s. 164.
- 86 Gerson 1823.
- 87 Formentlig op. 35 i G-dur, SteR 69, komponeret i 1810, udgivet i Leipzig 1815. Rombergs tre øvrige capriccioer for violin og orkester var alle blevet udgivet mellem 1804 og 1808, (Wikipedia-de, opsl. Andreas Romberg).
- 88 Abrahams 1867, s. 77.
- 89 Adresse-efterretninger, den 10. oktober 1818.
- 90 Gerson 1823.
- 91 Gerson 1823, f. o.
- 92 27. maj 1819 (Romberg 2009, s. 142).
- 93 Første gang oprettet i 1809 under ledelse af koncertmester i Det Kgl. Kapel Claus Schall (1757-1835) med sidste sæson 1812-1813 (Ravn 1886, s. 142).
- 94 Ernst Philip Kirstein (1759-1834), fra 1816 til sin død deputeret i generaltoldkammer- og kommercekollegiet (DBL-3, E. P. Kirstein).
- 95 Formentlig Hans Heinrich Schönberg (1785-1845), skuespiller indtil 1807, derefter embedsmand (DBL-1, opsl. Schönberg, Hans Heinrich).
- 96 August Friedrich Goetze (1787-1879), musiklærer, fra 1821 dansk korrespondent for *Allgemeine Musicalische Zeitung* (Busk 1986, s. 44).
- 97 Peter Christian Petersen (1785-1824), klarinettist i Det Kgl. Kapel (Thrane 1908, s. 447).
- 98 Nicolaus Heinrich Massmann (1766-1816), oplysningspædagog, stifter af de *Massmannschen Søndagskoler*, primært rettet mod håndværkslærlinge. "Selvom hovedformålet med undervisningens var, at lære lærlingene at skrive og regne ville man ikke undlade at indprente lærlingene om de pligter, enhver lærling skyldte sin mester og lærerester." Der blev også givet sang- og tegneundervisning (Leksikon, opsl. "De Massmannske søndagskoler").
- 99 Adam Wilhelm Hauch (1755-1838), leder af Det Kgl. Teater 1794-1808, ordensmarskal 1814-1831 (DBL-3, opsl. "A. W. Hauch").
- 100 Rose Goldschmidt, se side 8.
- 101 Hanne (Johanne) Amalie Henriques, født 1794. Hun blev solist ved flere af *Selskabet til Musikens Udbredelses* koncerter.
- 102 Formentlig solodanserinde ved Det Kgl. Teater Augusta Saabye (1789-1850), f. Lauerwald (Bruun Rasmussen 2011, s. 33).
- 103 Gerson 1820; f. o.
- 104 Repertoire, opsl. "Josef og hans Brødre i Ægypten". Rondonen af Romberg må være *Rondo A-dur für Violine und Orchester op. 29*, SteR 68 fra 1810 eller *Adagio und Rondo alla Polacca A-dur für Violine und Orchester*, SteR 78 fra 1816. De to romancer fra Méhuls opera er 2. akt nr. 7, *Ab! lorsque la mort trop cruelle*, og 1. akt nr. 2, *A peine au sortir de l'enfance*. Begge sange var udgivet 1816 af musikforlaget Lose med dansk tekst og klaverledsagelse og var derfor velkendte for koncertgængerne.
- 105 Ravn, 1886, side 146 med henvisning til en artikel i *Allgemeine musikalische Zeitung* (1821 nr. 25) om det københavnske musikliv skrevet af August Friedrich Goetze, se note 96.
- 106 Smidt 1858, s. 5.
- 107 Engberg 2004, s. 386.
- 108 Gjessing 1850, s. 137.
- 109 Glenthøj 2010, s. 53.
- 110 Den på ingen måde velbeslåede Baggesen havde måttet tage til takke med et billigt logi i Brolæggerstræde under et tidligere besøg i København.
- 111 Gerson 1820; f. o.
- 112 Tudvad 2010, s. 37 ff.
- 113 Denne, som nu befinder sig i Rigsarkivets samlinger, og andre

- tilsvarende opslag blev nedtaget af politiet med henblik på at identificere håndskriften (Albertsen 1984, s. 12).
- 114 Krak 1817-1819.
- 115 Gerson 1823; f. o.
- 116 Biesta 2006, s. 16.
- 117 Bramsen 1979, s. 172.
- 118 Courlænder havde "i den franske Occupationstid [...] været Politiebedsmand i Hamborg, men [havde] nu, da Bladet vendte sig, [...] maattet forlade denne By" (Abrahams 1876, s. 37).
- 119 Albrecht Heinrich Matthias Kochen (1776-1847), præst ved Københavns tyske St. Petri Kirke 1816-1824 (Wikipedia-de, opsl. "St.-Petri-Kirche (København)").
- 120 Gerson 1820; f. o.
- 121 Hammerich 1886, s. 14 f.
- 122 Borchsenius 1969, s. 68 f.
- 123 Klitgaard Povlsen 1998b, s. 203 ff.
- 124 Klitgaard Povlsen 1998a, s. 20.
- 125 DBL-3; opsl. "Constantin Brun".
- 126 Thiele 1917, s. 67, 70.
- 127 Klitgaard Povlsen 1998c, s. 274.
- 128 Tekst af Charles-Augustin Bassompierre (Sewrin) (1771-1853) og René de Chazet (1774-1844).
- 129 David 1917, s. 474.
- 130 Klitgaard Povlsen 1998b, s. 203.
- 131 Bobé 1910, s. 243 f.
- 132 Forskellig musik til hvert af digtets strofer modsat strofiske lieder, der har den samme musik til alle strofer.
- 133 Jørgensen 1950, s. 11.
- 134 David 1917, s. 473.
- 135 Gerson 1920; f. o.
- 136 Baggesen 1792, s. 32.
- 137 Lundgreen-Nielsen 2015.
- 138 Gerson 1823.
- 139 August Baggesen: *Jens Baggesen Biographie*, København 1844-1856; A. Arlaud: *Poetiske Skrifter*, København 1891-1903; K.F. Ple-sner: *Baggesenbiografi*, København 1943.
- 140 Ifølge litteraturhistorikeren Emil Gigas kan den tyske tekst ikke være skrevet af Oehlschläger selv. *Jøderne under Træet* er personer i Oehlschlägers stykke, men de var også virkelige personer, som sang på Dyrehavsbakken på Gersons og Oehlschlägers tid: Michel Levin (1740-1835) (DJGDB id=I23167) og Esther Simon (1761-1815) (DJGDB id=I23168). Teksten stammer sandsynligvis fra de syngendes eget repertoire (Gigas 1898, s. 114 f). Begyndelsen på teksten og Gersons melodi ligner en arie: *Es war einmal ein alter Mann, der hat ein junges Weibchen*, fra Carl Ditters von Dittersdorfs (1739-1799) syngespil *Das rote Käppchen* fra 1790.
- 141 Oehlschlägers *Hjemvee* blev første gang trykt i 1806 i tidskriftet *Charis*. Gerson udvalgte strofe 6-7 og har sandsynligvis selv skrevet den tilføjede tyske gendigtning. Den i dag mest kendte musik til Oehlschlägers digt er Carl Nielsens *Underlige aftenluft*.
- 142 Gerson 1824; f. o.
- 143 Komponerede den melodi til *Der er et yndigt land*, der benyttes officielt.
- 144 Ørbæk Jensen 1991, s. 34 ff.
- 145 Heiberg 1931, s. 27 f.
- 146 Smidt 1858, s. 5.
- 147 Bramsen 1979, s. 188.
- 148 Gersons bidrag til konkurrencen om den bedste melodi til Juliane Marie Jessens (1760-1832) "kronede danske Nationalsang" (Erichsen 1976, s. 194 ff.).
- 149 IMSLP, http://imslp.org/wiki/List_of_works_by_Georg_Gerson

Skydeskive for Hartvig Levin Rée (1790-1853), 1828. Foto: Evan Frederiksen.

Det gode selskab

Jødiske indvandrere i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab.

Af Inge Bucka Mejlhede

Frit svævende på en sky bevæger en kvindefigur sig hen over landskabet. En vind har taget fat i de flagrende gevandter, men kvinden holder fast i klæder og ejendele med den ene hånd. Med den anden svinger hun en Merkurstav, kendetegnet ved de to slanger, der slynger sig om staven, og de små vinger foroven. Merkur var den romerske gud for handel og gevinst, og den yndige kvindefigur, der trods vind og vejr formår at fastholde en elegant positur, er da også en allegori på handelen. I baggrunden lidt til højre i de landlige omgivelser ses et landsted, der muligvis tilhørte grosserer Hartvig Levin Rée. Hans navn fremgår øverst på det cirkelrunde maleri, der i virkeligheden er en skydeskive. Den findes i dag i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskabs samling af skydeskiver.

Hartvig Levin Rée blev den 20. september 1826 optaget som broder i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab. Som det var skik, skulle han give ”malt skive” i forbindelse med sin optagelse i Skydeselskabet. Skydeskiven, der blev givet – og den dag i dag bliver givet ved optagelse af nye medlemmer – er ”en ihukommelseskive”, en slags portræt, der repræsenterer skydebroderen, hans liv, tid og historie. Den allegoriske fremstilling på Hartvig Levin Rées skydeskive, der tematiserer handelen og handelens udkomme, nemlig rigdom i form af goder og ejendom, refererer

således til den nyoptagne skydebroders erhverv og samfundsmæssige status. Motivet følger derved traditionen for repræsentationerne på Skydeselskabets skydeskiver og er med sin allegoriske skildring tidstypisk. Utraditionelt er til gengæld, at det med Hartvig Levin Rées skydeskive drejer sig om den første bevarede skydeskive, der er givet af en jødisk skydebroder i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab.

Tidspunktet for optagelsen af en jødisk skydebroder, i første halvdel af 1800-tallet, kan forekomme sent, taget i betragtning at Skydeselskabet har eksisteret siden 1300-tallet og formentlig er landets ældste endnu eksisterende forening. Og i Skydeselskabets vedtægter stilles der ikke krav til brødrenes religiøse tilhørsforhold. Gennem tiden har det dog været karakteristisk, at Skydeselskabet talte landets monarker blandt dets medlemmer samt repræsentanter fra adelen, militæret, embedsfolk, erhvervs-mænd, håndværksmestre og andre personer, der havde gjort det godt i samfundet. Samfundsmæssig status og avancement har derfor snarere været forudsætninger for at blive optaget i det prestigefulde Skydeselskab, som man skulle proponeres til af andre skydebrødre for at blive medlem. Heri ligger også nøglen til, hvorfor danske jøder først dukker op i Skydeselskabet i første halvdel af 1800-tallet.

Selv om der havde været jødiske borgere i landet siden begyndelsen af 1600-tallet, er det først med det såkaldte "Frihedsbrev", Anordningen af 1814, udstedt ved Kong Frederik VI, at danske jøder fik papir på, at de lovgivningsmæssigt – stort set – havde samme rettigheder som deres kristne medborgere. Hvad før ikke havde været muligt – først og fremmest adgang til friere erhvervsudøvelse og til at læse ved universitetet – blev fra slutningen af 1700-tallet og frem til 1814 vedtaget ved lov.

Dermed fik danske jøder i højere grad mulighed for at gøre karriere, at opnå status i samfundet og dermed ultimativt at blive del af "Det gode selskab". Med vedtagelsen af Grundloven i 1849, der blandt andet medførte religionsfrihed, realiseredes den endelige ligestilling.

Jødiske skydebrødre?

Mens Hartvig Levin Rée, som nævnt, er den første jødiske skydebrøder, hvis skydeskive er bevaret, blev læder- og tapetfabrikant Jeremias Henriques som den første jøde medlem i Skydeselskabet. Han blev allerede optaget i 1812, men hans skydeskive er ikke bevaret eller blev aldrig givet, for han udmeldtes igen. At det netop var ham, der en overgang blev den første danske jøde i Skydeselskabet, er næppe tilfældigt. Jeremias Henriques deltog oprindeligt i en kommission bestående af embedsmænd og jødiske repræsentanter, der i 1795 udarbejdede en rapport, som skulle indføre ligestilling mellem jøder og andre danske borgere. Rapporten mødte på det tidspunkt modstand, men endte med at danne forlæg for Anordningen af 1814. Han hørte altså til de reformsøgende jøder, der ønskede at deltage i det danske samfund som aktive samfundsborgere. Det samme kan siges om de efterfølgende jødiske skydebrødre, grosserer Ludwig Fürst og nationaløkonom og politiker C.N. David, der blev optaget i Skydeselskabet efter Hartvig Levin Rée. Faktisk ønskede alle fire skydebrødre i en sådan grad at deltage i det (kristne) danske samfundsliv, at alle endte med at konvertere til kristendommen.

Skydeskive for Ludwig Gottfried Fürst (1812-1864), 1838. Foto: Evan Frederiksen.

Mindre end to måneder efter sin optagelse i Skydeselskabet lod Hartvig Levin Rée sig døbe i Frederiksberg Kirke. Om han konverterede til kristendommen i forbindelse med sin optagelse i Skydeselskabet, vides ikke, men er meget vel muligt. Han havde allerede i 1820 ladet seks af sine børn døbe, ligesom også de efterfølgende børn blev døbt, måske i forhåbningen om at kunne give dem bedre muligheder i det kristne majoritetssamfund. Selv om ligestillingen var vedtaget ved lov, var ligestilling i praksis ikke nødvendigvis en selvfølge. Det fik C.N. David også at føle.

C.N. David begyndte at studere nationaløkonomi og statsvidenskab efter 1819. Fra 1822 til 1823 studerede han ved universitetet i Göttingen, hvor han erhvervede en doktorgrad på en afhandling om det danske skattevæsen i 1700-tallet. Tilbage i Danmark var C.N. David en oplagt kandidat til lærestolen i nationaløkonomi ved Københavns Universitet, men han fik afslag på sin ansøgning på stillingen, væsentligst på grund af sin jødiske herkomst. C.N. David måtte søge ikke mindre end tre gange, før det lykkedes ham at blive ansat som professor i statsøkonomi på Københavns Universitet i 1830.

Skydeskive for Christian Georg Nathan David (1793-1874), 1842. Foto: Evan Frederiksen.

I mellemtiden var han blevet døbt, hvilket sandsynligvis har medvirket til ansøgningens positive udfald.

Der er også konvertitter blandt senere optagne jødiske skydebrødre, men efter Grundloven i 1849 og indførelsen af religionsfriheden blev danske jøder i stigende grad brødre i Skydeselskabet uden at opgive deres jødiske ståsted.

Virksomhedsskildringer og statelige hjem

Mens de tidlige skydeskiver fra 1828 til 1850 viser allegorisk-mytologiske motiver og symbolske opstillinger, lod de jødiske skydebrødre i perioden 1850-1900 sig fortrinsvis repræsentere ved motiver fra deres virksomhed eller statelige hjem udført i en gennemarbejdet, hverdagsrealistisk malestil. Særligt virksomhedsskildringerne dominerer i en sådan grad, at der synes at være tale om en særlig jødisk præference for netop dette motiv, idet andre motivtyper, der traditionelt havde gjort sig gældende i Skydeselskabet, blev benyttet mindre på skydeskiver givet af jødiske skydebrødre end på periodens øvrige skydeskiver.

Vekselerer og bankier G.A. Gedalia var én af de nye, fremadstormende jødiske forretningsmænd, der valgte sin virksomhed som motiv på sin skydeskive. På skydeskiven reklameres der ligefrem med store skilte for G.A. Gedalias forretning på Højbro Plads. Hen over butiksfacaden ses et bredt skilt, der med store bogstaver annoncerer: "G A Gedalia & Co Vexelerere og Bankers". Skulle man have overset budskabet her, gentages teksten på det hvide skilt, der hænger over indgangen. Den slags reklame vakte en del opsigt i samtiden og var ikke så lidt dristig for en jøde, der handlede med penge. Med Christiansborg Slotskirke som kulisse udspiller der sig adskillige optrin og småhistorier på pladsen foran vekselererens forretning. Centralt er selvfølgelig historien om den travle vekselerer, der skulle være G.A. Gedalia selv. Han er i færd med at dirigere to svende, der slæber en bærebør med to tønder, formentlig fyldt med guld, hen til sin vekselererforretning.

At den farverige G.A. Gedalia skulle gøre karriere og nå så langt som at få adgang til hoffets kredse og blande sig med storfinansens fyrster, forekom-

Skydeskive for Gottlieb Abrahamson Gedalia (1816-1892), 1861. Foto: Evan Frederiksen.

mer eventyrligt, i betragtning af at han kom fra et ortodokst jødisk hjem og talte et gebrokkent jiddisch-dansk. Både farfaren og oldefaren havde været rabbinere i København og havde holdt Torah og Talmud i hævd. G.A. Gedalia begyndte som sadelmagersvend, fik etableret sin vekselererforretning og deltog siden i tidens store investeringsprojekter, som eksempelvis etableringen af jernbanestrækninger og bankgrundlæggelser. Han ønskede i en sådan grad at blive del af det gode selskab, at han ikke alene blev medlem i Skydeselskabet, men også købte sig til en barontitel i San Marino.

G.A. Gedalia var imidlertid langt fra den eneste jødiske bankmand i Skydeselskabet. Der findes adskillige vekselerere og bankmænd blandt Skydeselskabets jødiske repræsentanter. Eksempelvis kan nævnes Moritz Jacobsen, Martin Levin, Martin Heyman, Christian Heidenheim, Eduard Rée, Martin Jacobsen og Aage Trier. At netop dette erhverv er rigt repræsenteret blandt Skydeselskabets jødiske brødre skyldes, at handel med penge og pengeudlån var et klassisk jødisk erhverv alene af den grund, at det havde været et muligt erhverv for jøder at beskæftige sig med. Kristne holdt sig længe fra pengeudlån og bankvæsen, fordi erhvervet opfattedes som urent og uacceptabelt. Forklaringen skal bl.a. findes i Det Gamle Testamente, hvor der står, at man ikke må tage åger (rente) fra sin næste. I 1100-tallet gik paven så vidt som helt at forbyde kristne at tage rente fra en trosfælle. Dermed blev det formelt umuligt for kristne at tjene penge på bankvirksomhed. Alligevel var der behov for at låne penge både i den almindelige befolkning og blandt konger og fyrster.

Også andre traditionelle jødiske erhverv, der ikke havde været underlagt de restriktioner, der ellers gjaldt for mange erhverv før Anordningen af 1814, er repræsenteret i Skydeselskabet. På I.H. Rubens skydeskive ser man eksempelvis en interiørscene fra hans kattuntrykkeri, hvor vævede stoffer behandles på ruller og forskellige maskiner til at tørre, strække og stive bomuldet med. Tekstilbranchen blev et

*Skydeskive for Isak Hendel Ruben (1789-1868), 1853.
Foto: Evan Frederiksen.*

område, som mange danske jøder specialiserede sig i; både fabrikationen af selve stoffet og færdige klæder, en gros eller en detail. Blandt skydebrødrene kan blandt andet Moritz Goldschmidt, Julius M. Goldschmidt og Jacob Moresco nævnes.

Tobaksindustrien er repræsenteret ved Bernhard Hirschsprung og Julius Adler, der henholdsvis havde specialiseret sig i cigarer og cigaretter. Mens den første lod sig repræsentere ved sin fabrik, der lå på hjørnet af Tordenskjoldsgade og Heibergsgade, valgte den anden sit statelige landsted i Gammel Taarbæk som motiv på sin skydeskive. Både fabrik og landsted indtager en markant plads på de respektive skydeskiver. Tobaksrygende figurer og arbejdsmænd med cigaræsker bidrager til skildringen af virksomhedens art på den ene skydeskive. På den anden er den svale sommerhave og de grønne omgivelser med til at formidle landstedets rekreative karakter. Skydeskiverne er to repræsentative eksempler på de mange prospekter med virksomhedsfacader eller interiørscener fra skydebroderens virksomhed samt skildringer af mondæne byhjem eller statelige landsteder, som er kendetegnende for tidens skydeskiver. Særligt de jødiske skydebrødre

*ØVERST: Skydeskive for Bernhard Hirschsprung (1834-1909), 1877. Foto: Evan Frederiksen.
NEDERST: Skydeskive for Julius Adler (1835-1902), 1891. Foto: Evan Frederiksen.*

synes, som nævnt, at have foretrukket netop disse motiver.

Årsagen kan være, at motiverne på en let aflæselig måde viser, hvordan skydebroderen ved egen indsats og hårdt arbejde havde opnået status i samfundet – på et tidspunkt, hvor det var muligt, men måske endnu ikke en selvfølge for en dansk jøde.

Nye motiver og jødiske referencer

Fra omkring 1900 dukker nye motiver, der formidler skydebroderens identitet, op på skydeskiverne. Virksomhedsskildringer og referencer til skydebroderens erhverv forekommer fortsat, men afløses af eller tematiseres sammen med andre motiver. Eksempelvis blev broderskab i Skydeselskabet et emne på nogle af skydeskiverne.

På guldsmed Johan Hertz' skydeskive ses således et motiv fra Den Kongelige Skydebane på Vesterbro, hvor den 20 meter høje skydemur blev opført for at skærme af mod Istedgade, efter at en dreng i kvarteret var blevet såret i øjet af en kugle. På skydeskiven er motivet gengivet i en dekorativ stil med klare konturlinjer på den smukt udførte skydemur

*Skydeskive for Johan Adolf Hertz (1876-1968), 1919.
Foto: Evan Frederiksen.*

og omkring de voluminøse forenklede skyer. Guldsmedene fungerer også som et dekorativt element, skildret i stor størrelse svævende tæt på i luften. Jødiske skydebrødre som Jacob Hertz, Viggo Heyman og Ivar Graff valgte også motiver fra Skydeselskabet til deres skydeskiver.

Andre skydeskiver handler om skydebrødrenes con amore-projekter, frivillige medlemskaber eller viser private motiver. Max Henius' skydeskive skildrer et parti fra hans con amore-projekt, Rebildparken, som han var med til at etablere for at fremme den dansk-amerikanske kulturudveksling. Han var i 1881 udvandret til Chicago for at skabe sig en karriere i USA, men besøgte lejlighedsvis Danmark, især efter etableringen af Rebildparken og den tilhørende Rebildfest. Hans bror Emil Henius derimod valgte et meget privat motiv med en lille figur i en båd skildret alene i naturen.

Dels er skydeskiverne efter 1900 udført i en friere, mere moderne malestil, dels vender symbolske opstillinger og genstande tilbage til skydeskiverne, men i en opdateret udgave. Særligt interessant er det, at der blandt de nyeste skydeskiver forekommer referencer til specifikt dansk-jødisk historie og kultur. Det gælder eksempelvis for skydeskiverne givet af Victor Borge og Benny Schwartz samt ikke mindst for Ivan Nadelmanns skydeskive. Mens de første jødiske skydebrødre blev del af "det gode selskab" ved at konvertere til kristendommen, vidner senere danske jøders optagelse i Skydeselskabet om en større accept af de jødiske brødre som medlemmer af en minoritet med et dobbeltkulturelt tilhørsforhold. Denne dobbeltkulturelle identitet tematiseres til gengæld helt eksplicit på Ivan Nadelmanns skydeskive, hvor man blandt symboler for skydebroderens erhverv og privatsfære kan se det hebraiske ord חַי ("chai") i stort format og intensivt rødt signalere "liv".

Bogudgivelsen *Det gode selskab*

Skydeskiverne afspejler et stykke dansk-jødisk assimilationshistorie, mens de enkelte skydebrødre er

ØVERST: Skydeskive for Max Henius (1859-1935), 1928. Foto: Evan Frederiksen.
NEDERST: Skydeskive for Emil Henius (1868-1934), 1919. Foto: Evan Frederiksen.

Skydeskive for Ivan Nadelmann (f. 1946), 2000. Foto: Evan Frederiksen.

eksempler på, hvordan den dansk-jødiske historie har formet dem, og de har formet historien. Samtidig er skydeskiverne selvstændige ”kunstværker”, der er udført i forskellige stilarter og traditionelt har benyttet sig af forskellige motivtyper. Skydeskiverne er derfor interessante som kunst- såvel som kulturhistoriske vidnesbyrd.

Nærværende artikel er udformet som et sammendrag af nogle af de væsentligste pointer, der er gjort rede for i bogudgivelsen:

Inge Bucka Mejlhede & Signe Bergman: *Det gode selskab. Jødiske indvandrere i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab*, Kleart, Odense 2016.

Samlet litteraturliste og kilder, s. 261-263
Kronologisk oversigt over skydeskiver givet af jødiske skydebrødre, s. 267-269

LITTERATUR

Blüdnikow, Bent (red.)
2012 *Jøderne som frie borgere. Anordningen af 29. marts 1814*. Udgivet af Det Jødiske Samfund i Danmark, København, 2012.

Dansk Jødisk Genealogisk Database,
ved Allan Falk (og Tom Brøndsted), <http://tom.brondsted.dk/djgdb/?ged=1&lang=da>
(2016-05-17).

Gram-Andersen, Jesper og Thyge Christian Fønss
2014 *Skiver til skue. Personer og kunst i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab*. Odense: Kleart, 2014.

Jensen, Jørgen Steen
2012 *Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, 1985-2010*. Udgivet af

Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, København, 2012.

Jørgensen, Harald (red.)

1984 *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*. Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie i anledning af 300-året for grundlæggelsen af Mosaisk Trossamfund, København, 1984.

Kjærgaard, Thorkild

1997 *Fremskridtets mænd. En udstilling af skydeskiver fra Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Dansk Broderskab*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1997.

Langeland-Mathiesen, Aage

1934 *Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab 1334-1934. Selskabets Historie*, bd. 1. Udgivet af Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, København, 1934.

Langeland-Mathiesen, Aage

1934 *Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab 1334-1934. Brødrenes skydeskiver samt fortegnelse over brødrene fra år 1334 til 1934*, bd. 2. Udgivet af Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, København, 1934.

Lausten, Martin Schwarz

2005 *Frie Jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*. København: Forlaget ANIS, 2005.

Lindvald, Axel

1986 *Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab i et halvt sekel, 1934-1984*. Udgivet af Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, København, 1986.

Dossin kasernens gård med jødiske personer, der frivilligt er mødt frem efter at være blevet udvalgt til tvangsarbejde. Sidst i juli eller tidligt i august 1942. Stillet til rådighed af museet. © Kaserne Dossin – Fonds Kummer.

En utænkelig rejse

Af Jacob Halvas Bjerre

De fleste af os har et rødbedefarvet pas i skuffen. Vi bruger passet som et internationalt anerkendt ID-kort, når vi skal rejse ud af Danmark. Vi stoler på, at det virker. I 2016 er det blevet endnu vigtigere på grund af indførelsen af en midlertidig grænsekontrol. Passet er udstedt af de danske myndigheder, og tiltroen til det fra andre myndigheder sikrer som regel, at vi kan krydse grænserne uden nævneværdige problemer. For langt de fleste med et dansk pas er det derfor heller ikke et problem at tage ud at rejse. Er destinationen ud over det sædvanlige, til eksempelvis krigsområder eller lande med et mindre godt forhold til Danmark, forandres billedet. Rejsens letthed erstattes med besværligheder med myndigheds-personer og statslige institutioner. På mange måder handler denne artikel om en besværlig rejse, der ved eftertanke virker utænkelig. Vi skal tilbage til et Europa under Anden Verdenskrig i efteråret og vinteren 1943. Vi skal følge en kvinde. Hun er født i Tyskland, og hun er jøde. Hun får store problemer med at rejse op mod julen 1943. Alice hedder hun.¹

Alice er i foråret 1943 fyldt 60 år. Hun har brunt hår og grå-brune øjne. Hun er af middel højde. Hun bor i Belgien. Hendes adresse i Bruxelles er Rue Henri Staquet 53. Det er ikke langt fra centrum, og huset er i tre etager. Hun blev dansk statsborger, da hun på rådhuset i Charlottenlund sagde ja til den danske kunstmaler Johannes i 1938. Alice bor kort før brylluppet i Berlin, og blot to dage efter brylluppet får hun sit danske pas, og 18 dage senere krydser hun den dansk-tyske grænse med Belgien som destination. Johannes er med, og i Bruxelles bor også Alices voksne søn Ernst med sin hustru.² I Bruxelles får Alice sin hverdag, og det er usikkert, om de rejser til Danmark igen.³

I Belgien bliver Alice vidne til Tysklands succesrige invasion af landet. Hele det nordvestlige Europa falder på seks uger. Belgien, Holland, Luxembourg og Frankrig er nu alle under tysk herredømme. Belgien bliver administreret af en militærförvaltning, der også har Nordfrankrig som ansvarsområde. I spidsen står general Alexander Freiherr von Falkenhausen. En mand af den konservative og klassiske militære uddannelse i Prøjsen. I 1940 er han 62 år, og han er ingen fan af Hitler. Til trods for visse forsøg på at skåne lokalbefolkningen for de værste overgreb i sit ansvarsområde, så underskriver han en lang række af lovene rettet mod jøderne i Belgien. Han er impliceret i attentatet mod Hitler i sommeren 1944 og overlever kun krigen, fordi amerikanerne befrier Dachau, få minutter før at han skal henrettes. Belgierne idømmer ham en straf på 12 år for sin rolle i deportationen af jøderne og henrettelse af belgiere. Han sidder dog kun tre uger, før han frigives og udvises til Tyskland i 1951, hvilket angiveligt er for at anerkende hans forsøg på at skåne Belgien for SS-overgreb.⁴

I centrum af Bruxelles ligger det danske konsulat. Det tidligere gesandtskab er blevet til en noget lavere rangerende myndighed, fordi Danmark nu er besat. Samarbejdspolitikken med Tyskland har sikret, at der er få danske diplomater i Bruxelles. Konsulen er Viggo Jensen, der i 1943 er 45 år gammel. I en ung alder begynder han sin karriere som sekretær i Udenrigsministeriet. Før Viggo ankommer til Bruxelles, har han været udstationeret i Flensborg, Kaunas og New York. Viggo Jensen ender med at være ansat i tjenesten i 48 år. I Bruxelles assisteres han af den lidt yngre vicekonsul Aage Nielsen. Derudover er der noget kontorpersonale, men mange

er de ikke. De har til opgave at hjælpe danske statsborgere, hvis de kommer i problemer, eller assistere dem i spørgsmål vedrørende forholdene i Belgien. Samtidig er konsulatet naturligvis også Udenrigsministeriets øjne og ører vedrørende lokale forhold, der kan have interesse for Danmark.⁵

Der ses ingen kontakt mellem konsulatet og Alice før sommeren 1943, men nu mødes de, Viggo Jensen og Alice. Alices identitetskort er stemplet med et stort rødt "J", og i hendes danske pas står det jødisk klingende pigenavn. Konsulatet er på omgangshøjde med udviklingen i jødepolitikken i Belgien. Siden de første antijødiske love er der løbende blevet indberettet om emnet til det danske udenrigsministerium i København. På overfladen blot en videregivelse af offentliggjorte love, men for Udenrigsministeriets mange jurister er det ikke en svær analyse. I Belgien sker det samme, som er sket i Tyskland siden 1933. Jøderne bliver andenrangsborgere og fratages nærmest alle rettigheder og værdier.⁶

Jødepolitikken i Belgien er primært rettet mod de mange udenlandske jøder. De udgør 93 % af de ca. 50.000 jøder i landet. Der er mange af dem, der er flygtet fra Tyskland, Østrig og Tjekkoslaviet før Anden Verdenskrig. De få belgiske jøder får i en periode en lidt mere privilegeret stilling, men er underlagt de samme love. Det går stærkt i Belgien. Fra oktober 1940 til sommeren 1941 er jøderne reelt frataget enhver lovmæssig beskyttelse. Det starter som altid med definitionen af, hvem der betragtes som jøder. Særligt i Vesteuropa er den grundstenen i den videre forfølgelse. Jøder skal gå til nærmeste kommunekontor for at registrere sig som jøder. Det må Alice også gøre. I januar 1941 indskrives hun sig i registeret. Papiret er stemplet med de røde bogstaver "Juif/Jood". Det står også her, at Johannes er arier.⁷ Dette register kan alle få adgang til. Det vil sige, hvis nogen vil vide, om du er jøde, så skal de bare spørge hos kommunen. Alle jødiske virksomheder skal registreres på samme måde, men gennem deres logoer, brevpapirer osv. skal det fremgå, at virksomheden er jødisk. Denne stigmatisering gør

det nemt for enhver, der ønsker det, ikke længere at handle med firmaet. Samtidig med at jøder skal indskrives i det racistiske register, bliver de udelukket fra alle stillinger i offentlige hverv. Det vil sige, at de ikke bare skal forlade jobbet i eksempelvis retssystemet, sundhedsvæsenet eller på uddannelsesområdet, men også alle foreninger, hvor det offentlige på nogen måde er en part. Så hvis der er en, der er med i bestyrelsen af den lokale sportsklub, og klubben benytter kommunale faciliteter, så må vedkommende stoppe dette bestyrelsesarbejde. Jødiske pressefolk rammes også, da jøder ikke må sidde i avisredaktionerne mere.⁸

I 1941 strammes den lovgivning, der vil ende med den fuldstændige udplyndring af jøderne. Fast ejendom skal registreres, hvis den er ejet af jøder. Det samme skal konti og værdipapirer, uanset hvor de befinder sig i verden. Det bliver samtidig muligt for von Falkenhausen at overtage jødiske virksomheder ved at indsætte forvaltere, der egenhændigt kan bestemme over firmaet. I sommeren 1942 kommer endnu en række paragraffer rettet mod jøderne. Davidsstjernen, eller jødestjernen, som den kaldes af nazisterne, indføres. Stigmatiseringen bliver synlig for enhver i det offentlige rum, og samtidig må jøder kun leve i byerne Bruxelles, Antwerpen, Liège og Charleroi. Disse ting følger Viggo og Aage på første hånd. De kender den formelle diskrimination, og de kan som alle andre følge den offentlige. Alice kan se det samme. Vi ved ikke, hvordan hun har det i denne periode, men for hende er der et smuthul i loven. Hun kan søge om ikke at gå med den gule stjerne, fordi hun er arisk gift.

Sommerens love alarmerer de belgiske myndigheder, og selvom regeringen flygter til London i begyndelsen af krigen, føres forvaltningen videre af belgiske embedsmænd. De forsøger nu at undgå indførelsen af davidsstjernen og tvangsudskrivelse af jøder til arbejde. Som i flere andre lande bliver der også dannet en jødisk udvandringsorganisation. Den skal forhandle de jødiske vilkår på plads med Gestapo og samtidig tage sig af en række admini-

strative opgaver. En forening med få muligheder, der i så lang tid som muligt forsøger at forhale foringelserne, men samtidig må opfylde tyske krav.⁹ I sommeren 1942 opnås det resultat, at jøder med belgisk statsborgerskab ikke skal deporteres. Primært fordi belgierne anser dem for belgiske statsborgere, hvilket fra et tysk synspunkt gør det sværere at deportere dem. De forskellige tyske instanser er dog langtfra enige om den politik. Gestapo vil have fat i alle jøder, mens repræsentanter fra det tyske udenrigsministerium trækker i den anden retning. De lokale belgiske forvaltninger reagerer også forskelligt på de tyske krav om jødiske tvangsarbejdere. Nogle holder igen, mens andre ikke gør det. I juli 1942 kræves der jøder til Tyskland, og Gestapo giver den utaknemmelige opgave til den jødiske udvandringsorganisation. Allerede i august afgang det første tog. Ikke til Tyskland, men til Auschwitz. Der er 999 jøder i dette tog, og kun syv overlever. Deportationerne fra Belgien er i gang.

I løbet af 1943 bliver kursen strammet over for jøder, der er belgiske statsborgere. De første mange bølger af interneringer og razziaer er rettet mod jøder uden belgisk nationalitet, men nu er de tyske myndigheder blevet enige om, at belgiske jøder kan anholdes. De mange, der er flygtet til Belgien før krigen, er derfor deporteret nu, hvis de er blevet fanget, men mange lever i skjul.¹⁰ Alice er beskyttet af sit danske statsborgerskab, der sikrer, at danske jøder ikke bliver deporteret, selvom de ikke er i Danmark. Faren er dog gået op for både Alice og konsulatet. Løsningen bliver, at Alice får et nyt pas uden sit pigenavn, så hun lyder mere dansk. Identitetskortet bliver på konsulatet, men hun skal bruge det for at få mad, så hun må hente det en gang imellem.

Tidligt om morgenen i begyndelsen af september kører lastbilerne ud fra Gestapos garager på Avenue Louise 510 i Bruxelles. Det er 1943, og jøder med belgisk statsborgerskab er ikke længere fredet. Lastbilerne med Gestapos folk har retning mod en lang række specifikke adresser på jødiske borgere. De er målet for den store aktion i Bruxelles. Gestapo er

assisteret af sympatisører fra det flamske vagtkorps, og tilsammen får de anholdt 750 jøder. Det er planen, at de tilfangetagne jøder skal samles i garageanlægget, men derefter skal de transporteres til kasernen i Dossin, som er omdøbt til "Sammlingslager Dossin". Den ligger i Mechelen og stammer fra 1781. I sommeren 1942 omdannes kasernen til interneringssted for jøder, og den bliver sidste stop for mere end 25.000 jøder. Kasernen er ideelt placeret til de nazistiske formål – at internere jøderne i Belgien og deportere dem videre. Den ligger cirka lige langt fra Antwerpen og Bruxelles, hvor langt de fleste jøder bor. Den ligger tæt på jernbaneforbindelsen mod øst, og de næste to år afgår 28 transporter, der næsten alle har retning mod den største udryddelseslejr af dem alle – Auschwitz-Birkenau. Her bliver to ud af tre fra transporterne fra Belgien myrdet med det samme. Knap 1500 af de 25.000 overlever. Den 20. september afgår endnu en transport mod gaskamrene. I toget er de jøder af belgisk nationalitet, som er blevet interneret i Dossin. Få dage senere sidder Alice i den samme lejr.¹¹

Alices anholdelse af Gestapo er ikke kendt. Vi ved ikke, hvordan det sker, men grunden er, at hun er jøde. Alice bliver ført 32 kilometer væk fra Bruxelles. Hun sidder på det sted, hvorfra de fleste af de 28 transporter, der skal afgå, nu er gennemført. Forholdene er dårlige. Mænd, kvinder og børn sover i storrum med mellem 60 og 80 personer. De er ikke kønsadskilt. De sover på madrasser af strå i overfyldte lokaler. Stråene i madrasserne er ikke blevet udskiftet siden lejrens åbning i 1942, og der er masser af insekter. Kun nogle af rummene er opvarmet, og maden er utilstrækkelig. Dagen er ustruktureret, fordi mange af de indsatte kun skal være der i kort tid. Det er fangevogternes humør, der bestemmer dagsrytmen. Oftest op klokken 6, men sengetidene svinger. Ingen ved, om dagen slutter tidligt eller sent. Tilfældige prygl og slag er en del af hverdagen, og det er værst, når fangevogterne er fulde.¹² Det er altså på dette sted, med nummeret E47 på døren, at Alice sidder og skriver et postkort til Viggo Jensen. Hun har brug for hjælp.

Samme dag, som Alice skriver postkortet, er Viggo og Aage klar over, at hun er taget. Aage Nielsen tager hen til Gestapo på Avenue Louise 347. Kældrene under denne adresse bliver kendt for det samme som det danske Shellhus. Tortur. Indridset i kældrenes mursten ses navnene på nogle af de belgiske modstandsfolk, der sad her. Aage Nielsen ved næppe dette, mens han bevæger sig op på anden sal for at møde SS-Hauptsturmführer Fritz Ertmann. En af de højtplacerede ledere inden for Gestapo i Belgien med ansvar for det såkaldte jødespørgsmål. Manden bag planlægningen af aktionen mod de belgiske jøder i begyndelsen af september. Han er en af dem, de danske diplomater må forhandle med for at hjælpe Alice. En organisator af mord. Aage må forsøge at finde ud af, hvilke muligheder der er for at redde Alice. Konsulatet gør det uofficielt. Det er vicekonsulen, der sendes i byen, og der fremsendes ikke en lang protestskrivelse. Grænserne skal testes – hvor langt kan man gå, er Fritz til at snakke med? Samtalens enkeltheder kender vi ikke, men af resultatet kan vi udlede, at SS-Hauptsturmführeren ikke er afvisende. Han vil undersøge, hvordan Alice har det, men også om hun kan løslades. Der er altså stadig et håb for Alice, men på ét punkt melder Fritz Ertmann klart ud: Alice kan ikke blive i Belgien.¹³

Kort efter Aages visit skriver konsulen et brev til Fritz Ertmann. Det er et brev med flere undskyldninger, der skal fremme Alices sag. Viggo forsikrer om, at konsulatet slet ikke vidste, at Alice er jøde. Det er en klar løgn, der skal understøtte det næste argument. Et argument, der er rodfæstet i den mulighed, Danmark fik i januar 1943: Neutrale og tysk-allierede landes statsborgere kunne rejse hjem. Danmark er inkluderet i denne gruppe af lande. Hjemsendelserne skal være afsluttet inden udgangen af september 1943.¹⁴ Viggo prøver nu at overbevise Ertmann om, at fordi han ikke vidste, at Alice er jøde, så kunne han heller ikke hjælpe hende. Viggo beklager, at deadline er overskredet. Hovedargumentet er naturligvis, at Johannes er arisk, og her gælder undtagelser. Viggo understreger også, at

konsulatet vil sørge for, at Alice rejser, hvis hun bliver løsladt.

Et postkort med få farver. Rød, sort, hvid og blå. Et blå stempel med ordene "Postkaart" og "Carte Postale" og logoet for det belgiske postvæsen. Det er et officielt postkort. Nederst i venstre side er der en reklame for Antwerpens tandlægeklinikker. På billedet er der tegnet et ansigt med en person med tandpine. Et blå frimærke med den belgiske løve, der står centralt i det belgiske våbenskjold. Løven er i en åbning af hermelin med en lukket kongekrone øverst. Et normalt blå belgisk frimærke med sort poststempel fra Mechelen. 27.9.1943. Postkortet er til det danske konsulat. Afsenderen er Alice, der skriver fra "Dossin Kaserne in Mechelen". Postkortet fra interneringslejren er skrevet med blyant. Postkortet ligger i sagen i 73 år. Først på konsulatet i Bruxelles og senere i Rigsarkivet. Nu kommer hendes ord til live igen. Vi kan stadig læse blyantens skrårskrift trods de mange år. Ordene beskriver, hvad hun behøver for at blive frigivet. ID-kortet, der ligger på konsulatet. Beviset på, at hun er arisk gift, men også Johannes' fødselsattest. Livstegnet fra Dossin er altså syv dage undervejs, før det lander på Viggo Jensens bord.

Ekspresbrevet fra Viggo skrives samme dag. Viggo skal nok forsøge, hurtigst muligt, at skaffe de papirer, Alice har behov for. Senere samme dag sender Viggo brev nummer to. Oversatte kopier af vielsesattesten og dåbsattesten, men også selve ID-kortet. Konsulen er af den overbevisning, at det kan hjælpe Alice ud fra lejren. Næste dag sætter Viggo Jensen gang i en appelstrategi, der involverer det tyske udenrigsministerium. Der appelleres direkte til den tyske ambassadør i Belgien, Dr. Ludwig Mayr-Falkenberg. Der er helt tydeligt et håb om, at Gestapos tavshed siden mødet den 23. september vil blive brudt. Ambassadøren repræsenterer samtidig den myndighed, der normalt tager sig af sådanne forhandlinger, men også må vurderes som en forhandlingspartner, der normalt vil se mildere på den danske forespørgsel. Allerede næste dag ringer

telefonen hos Viggo. Det er det tyske gesandtskab. Alice kan løslades, men hun skal rejse hjem. Papirarbejdet skal ordnes i lejren. En fra konsulatet må tage derud. Det gør sekretæren Hjalmer Jacobsen, men han kommer ikke ind. Han bliver afvist ved kontrolposten.

Sekretæren må tage hjem igen. Konsulatet går i gang med at få Alice ud igen. I posten er der brev fra den tyske ambassade, der nu skriftligt forsikrer om, at både det tyske udenrigsministerium og Gestapo er enige om, at Alice kan løslades og rejse til Danmark. Alt papirarbejdet skal udføres i lejren. Nu ringes der til den tyske ambassade. Vi skal bruge en adgangstilladelse for at komme ind og få ordnet det praktiske. Dr. Keim er kontaktpersonen på den tyske ambassade. Han ringer til Gestapo. Fritz Ertmann lover en tilladelse. Den kommer dagen efter. Ertmanns chef, SS-Obersturmführer Kurt Asche, lederen af jødespørgsmål i Belgien, har skrevet under. Hjalmer kan tage derud igen. Det gør han 2. oktober 1943. Den foregående aften og nat gik jagten på de danske jøder. Det ved han måske, da han står ved indgangen og bliver lukket ind. Vi ved ikke, om han blev vidne til de elendige forhold, eller om de mødes på et kontor. Får han at vide, at maden er sparsom? At fangerne bliver slået? Vi ved det ikke, men han taler med Alice. Hun er klar over situationens alvor, og at hun må rejse til Danmark. Sekretæren noterer, at der ikke er nogen fare for, at Alice vil forsøge at undgå at rejse. Noter minder os om, at Alice har sit liv i Belgien. Ikke i Danmark.

Alices lejlighed er måske blevet udsat for et røveri, eller også reagerer konsulatet, fordi personalet har set, hvordan jødiske lejligheder tømmes efter deportationerne. Der sættes en seddel op på døren: Alice står under den danske regerings beskyttelse, selvom den regering, der henvises til, er gået af. Det bizarre stunt virker. Nu går papirarbejdet i gang. Alice har udfyldt papirerne, Viggo sender dem videre. Der følger ti dage med tavshed i sagen. Det er klart. Jøderne i Danmark er blevet forsøgt deporteret.

Mere end 400 er på vej til Theresienstadt, og imens foregår masseflugten over Øresund. Hvorfor skulle de tyske myndigheder acceptere løsladelsen af en dansk jøde? I det store formål om at myrde Europas jøder er hun vel blot endnu et offer? Hvorfor skal den tyske ambassade og Gestapo tage sig af Alices sag? Hvorfor lige netop hende? En del af svaret går over Danmark. Forhold, de ikke kender i Belgien, får afgørende betydning for sagens videre forløb. Werner Best sætter aktionen mod de danske jøder i gang. Hitlers godkendelse af planerne lægger alle forsøg på at afværge den i graven. Aktionen er en talmæssig fiasko, og de fleste jøder flygter til Sverige efter at være blevet advaret om tyskernes hensigter. Allerede den 5. oktober giver Werner Best visse indrømmelser til de danske embedsmænd. Jøder, der er arisk gift, vil ikke blive deporteret. Det løfte kan være med til at redde Alice.¹⁵

De ti tavse dage afløses af et brev fra Viggo Jensen til Alice. Hun kan stadig løslades. Vi kender ikke Alices reaktion. Var hun glad eller stadig nervøs? Det er de tyske myndigheder, der skal skrive rejsevisummet. Det er tidskrævende papirarbejde. Alt skal gøres i hånden og baseres på spørgeskemaet. Imens gør Viggo et nyt pas klar. Det gamle er taget i forvaring og ligger hos Gestapo. Men hvis det ikke returneres, er Viggo forberedt. Den 25. oktober er visummet klar. Nu skal Viggo have fat i Gestapo for at få Alice løsladt. Johannes' rolle er uklar i det her forløb. Han figurerer ikke i det danske materiale; vi ved ikke med sikkerhed, om han er i Belgien. På ID-kortet fra Gestapo står, at han forlader Belgien den 28.10.1943, men det står der også på Alices. Måske forlader Johannes Belgien uden Alice på den planlagte rejsedato, for hun er først i sin lejlighed en dag senere.

En dansk pastor er klar til at rejse sammen med hende, men Alice er syg. Viceværten ringer til konsulatet. Hun kan ikke rejse. Viggo besøger hende med det samme, og de venter sammen på lægen. Dommen er klar: Rejsen må udskydes. Alices sygdom er begyndelsen på et nervespil, som vi i dag

ved er en uhyggelig skæbnedans. Viggo Jensen får besked fra lægen: Alice kan først rejse om to til tre dage. Viggo ringer til Dr. Keim, der godt kan godkende udsættelsen, men Dr. Keim truer også. Hvis Alice ikke er rejst, så må Gestapo underrettes. Viggo Jensen er klar over alvoren og besøger Alice i lejligheden. Han fortæller hende, hvordan situationen er. Hun må rejse, hun *skal* rejse. Aftalen er, at Alice skal komme ned på konsulatet om tirsdagen. Det er om to dage. Der skal det praktiske med billetterne ordnes. Senere den dag får Viggo besøg på konsulatet. Det er en af Alices bekendte. Kan Alice ikke blive i Belgien på en eller anden måde? lyder spørgsmålet. Svaret er negativt. Viggo Jensen er overbevist om, at hverken den tyske ambassade eller Gestapo vil gå med til det. Dagen efter sender Viggo bud efter Alice. Der er nyt fra Udenrigsministeriet, som vil interessere hende. Hun kommer ikke. Hun rejser ikke.

Viggo besøger hende igen et par dage senere. Den dag hun skulle være kommet ned for at få billetterne til rejsen. Hun er sengeliggende, hun er syg. Konsulen har brevet fra Udenrigsministeriet med. Det er Werner Bests bekræftelse på, at jøder med en arisk ægtefælle kan bo i Danmark. Alice har haft besøg af to læger, og to lægeerklæringer viser nu, at hun har problemer med leveren og galdeblæren, men også at kuren er et par dage i sengen.

Lægeerklæringerne bruger Viggo Jensen til endnu en gang at få rejsen udsat hos den tyske ambassade. Dr. Keim giver tilladelsen, og Alice kan blive i Belgien indtil den 8. november. Det er fem dage senere end den oprindelige rejsedato, og tilladelsen gives med endnu en trussel om Gestapo, hvis Alice forsøger at blive i Belgien. Viggo Jensen fortæller om truslen til Alice, og han skriver et beskyttelsesbrev til hende, som hun skal vise, hvis hun kommer i problemer. Samtidig skal hun straks ringe til den tyske ambassade eller Viggo Jensen. Konsulen er fuldt ud klar over, hvad der står på spil, og at Alices skæbne bliver bestemt af de tyske myndigheder.

Alice besøger konsulatet to dage før fristen for afrejse. Er det billetterne, der nu langt om længe skal ordnes? Nej. Alice kan ikke rejse, siger hun. Konsulens reaktion er ukendt, og på udløbsdagen for hendes ophold ringer hun igen. Hun kan ikke rejse, er beskeden. Viggo Jensen forsøger at få ambassaden med på endnu en forlængelse. Han forsøger at overbevise de tyske diplomater om, at Alice stadig er for syg. Kunne man forestille sig, at hun blev en måned mere? Den normale kontaktperson på den tyske ambassade, Dr. Keim, er ude at rejse. I stedet ringer Baron von Schell, der er stedfortræderen. Han vil have et møde med Viggo. Emnet er Alice. Mødet forløber nogenlunde, men baronen kræver, at Alice rejser. Han vil samtidig forsøge at få det tyske Røde Kors til at rejse sammen med Alice. Endnu en gang skal en læge undersøge hende, kræver baronen. Heldigvis er der stadig muligheder, og heldigvis er Alice ikke bare blevet hentet af Gestapo.

Lægen undersøger Alice igen og taler med Viggo Jensen. Lægen mener nu, at et par ugers hvile burde være nok til, at Alice kan rejse. Samtidig får Alice et brev ind ad døren fra *Association des Juifs des Belgique*. Den administrative myndighed, der er skudt ind imellem Gestapo og jøderne. Den, der har det utaknemmelige job at sørge for personer til deportationerne, samt meget af det administrative arbejde. Beskeden er, at Raceforskningskontoret mangler fødsels- og døbsattester for Johannes' bedsteforældre. Der foregår altså en undersøgelse af, om Johannes reelt er arisk. Alice er ved at komme i problemer. Falder Johannes' status som arisk bort, så er Alice prisgivet. Så kan hun deporteres. Alt arbejde for hende vil være forgæves, og hun vil med stor sandsynlighed blive myrdet i Auschwitz. Det er, hvad der er på spil nu. Viggo Jensen er bevidst om faren for deportation, han har hørt rygterne om drabene på jøderne i øst.¹⁶ Der er ikke kommet nogen tilbage til Belgien. Han besøger Alice. Hun skal overtales til at rejse. Nu er det alvor. Alice er presset, og hun siger endelig, hvad der er galt. Hun tør ikke rejse.

Det er en velbegrunnet frygt. Tænk at skulle rejse gennem det nordlige Tyskland, hvor bombe- og jager togter foregår. Samtidig er hun jøde. Den mest forfulgte minoritet på kontinentet de sidste 10 år. Ville man selv turde? Frygter hun ikke deportationen mere end en rejse til Danmark? Åbenbart ikke. Viggo Jensen må igen besøge baronen. Dr. Keim er stadig bortrejst. Heldigvis gør baronen ikke alvor af sin trussel om at kontakte Gestapo, eller også er det gjort, og det er derfor, Alice skal bevise, at Johannes er arisk. Vi ved det ikke, men Viggo Jensen får noget ekstra tid, fordi baronen vil lade Dr. Keim bestemme i sagen, der nu hviler, indtil Dr. Keim er tilbage. I mellemtiden beder Viggo Jensen om assistance hjemmefra. Dåsattesterne for Johannes' forældre skal fremsendes. Det går stærkt. De ved nu, at det drejer sig om liv eller død, når det handler om jøder.

Tre dage senere, den 19. november, ringer Dr. Keim. Alice vil blive undersøgt af de tyske myndigheders egen læge. Dagen efter kommer det formelle brev. Alice skal møde på Oberfeldkommandaturen, hvor stabslægen, en Dr. Meissner, vil undersøge hende. Resultatet vil være afgørende for sagens videre forløb. De tyske myndigheder er trætte af tovtrækkeriet. Nu vil de have deres egen vurdering. Hvorfor bruger de overhovedet tid på sagen? Hvorfor deporteres hun ikke bare? Har de tyske læger ikke nok at se til? Nej. De gør plads til den danske statsborger og jøde Alice. Dét på et tidspunkt, hvor langt de fleste jøder er blevet myrdet, og hvor de fleste jøder i Belgien er deporteret. På et tidspunkt, hvor Danmark ikke har nogen regering og nærmest heller ingen jøder. Undersøgelsen går, som den må. Alice er rask, og hun skal rejse om otte dage. Det danske konsulat skal sørge for, at hun er ude af landet den 6. december 1943, men det er hun ikke.

1. december ringer Viggo Jensen til Dr. Keim, og rejsen udsættes endnu en gang, til den 15. december. Vi ved ikke hvorfor. Måske er det en rejsepartner, der byder sig, eller måske er det ikke praktisk muligt før denne dato. Heldigvis kan det igen lade sig gøre, og for sjette gang udskydes rejsen.

Den 15. december begynder rejsen mod Danmark. Den varer lang tid. Juleaften 1943 kan konsulen ringe til Alices søn. Alice er i Danmark. Tre dage senere kommer et postkort fra Alice. Hun sidder på Hotel Astoria i København og er fortvivlet. Hendes belgiske francs kan ikke bruges. Hun er alene. Hun beder om hjælp fra Viggo Jensen. Hjælpen kommer i stedet fra Johannes. Alice bor hos ham, og han har "ordnet alt for hende". Den utænkelige rejse er næsten slut.

I Belgien overtager sønnen formelt lejligheden med hjælp fra konsulatet. Alices bopæl og indbo er altså sikret mod tyveri eller tvangssalg, som reelt er det samme. Det bliver februar 1944, før vi igen hører fra Alice. Hun har forladt Danmark og bor nu i Sverige. Hun bor hos en anden søn i Sverige. Hun er kommet ovenpå igen. Hun kan se, at Viggo har hjulpet hende, og hun skriver tak. Hun er ved at falde til ro, og forstadslivet i Stockholm er hun ved at vænne sig til. "Jeg længes efter fred", skriver hun. Hun vil gerne se sine venner igen. Hun håber, det snart kan lade sig gøre. Freden kommer. Alice rejser igen. Hjem til Belgien, i februar 1946.

Hun besøger konsulatet. Aage er der stadig, og han udsteder et nyt pas til hende. I det pas står det samme som i det forrige. Født i april 1883. Bopæl Bruxelles. Vækst: middel. Hår: brunt. Øjne: gråbrune. Der sidder et sort og hvidt billede af Alice fra 1946 i sagen. Hun har en hvid skjorte på med en hvid sløjfe. Hun har en mørk, blazerlignende jakke over skjorten. Hun kigger højt til venstre, og i hendes runde ansigt ser man gnisten af liv, som skaber et næsten stolt smil på hendes mund. Nu kan hun igen rejse på sit danske pas uden frygt.

Epilog

Jeg stødte på Alices utrolige historie under mit arbejde med bogen *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1943*. Bogen behandler primært det videnskabelige niveau, Udenrigsministeriet havde om jødernes skæbnetimer i den nazistiske periode. Der-

med lagde den sig i slipstrømmen på en række internationale værker om samme emne, der i øvrigt konkluderer, at de allierede i december 1942 vidste alt om mordet på jøderne.¹⁷ Danmark var i besættelsesperioden i en særlig tilskuerposition. Samarbejdspolitikken gav Danmark en sådan stilling i Det Tredje Rige, at landet kunne bibeholde diplomatiske repræsentationer i en lang række lande under Anden Verdenskrig. Det betød, at jøder med dansk statsborgerskab ofte modtog hjælp fra de danske diplomater. I slutningen af 1941 blev det forbudt for jøder at forlade det tyske magtområde, hvorfor jøder med dansk statsborgerskab var fanget i flere lande. Åbningen kom som nævnt i det første halvår af 1943, hvor de fleste, med assistance fra Udenrigsministeriet, nåede Danmark.

Gennem Alices dramatiske historie viser denne artikel, at det danske udenrigsministerium fik et bredt kendskab til den legalt begrundede forfølgelse, men samtidig et lokalt og personligt indblik i de faktiske omstændigheder og konsekvenser for jøderne i Belgien. Registrering, stigmatisering, forbud og udelukkelse, konfiskeringer, tvangsflytninger og deportationer blev registreret af de danske diplomater. Artiklen understreger samtidig, at det danske tilskuerperspektiv i høj grad var styret af de rammer, der blev givet af de lokale tyske magthavere. Det er tydeligt, at det var en fordel at forhandle med den normale samarbejdspartner, den tyske ambassade i Belgien, mens det viste sig muligt, men tungt, at rykke på Gestapo. Den særstilling, som Danmark, på godt og ondt, besad, muliggjorde, at der kunne indgås forhandlinger om Alice. Uden hendes danske pas ville hun sikkert være blevet deporteret sammen med de andre udenlandske jøder inden sensommeren 1943.

De danske diplomaters arbejde for hende er også ganske bemærkelsesværdigt. Artiklen viser, at deres personlige indsats reddede Alices liv. Det gjorde de ved konstant at skrive, besøge og ringe til de relevante tyske myndigheder, samtidig med at de udnyttede deres personlige forhold til de tyske diplo-

mater. Den svenske forsker Paul Levine har kaldt en sådan fremgangsmåde "bureaukratisk modstand".¹⁸ Jeg vil ikke gå så langt, men fordi der eksisterede et forhold, hvor de tyske myndigheder respekterede det danske bureaukrati, selv efter samarbejdets fald i august 1943, så var det muligt at udnytte de bureaukratiske kanaler. Det sikrede, at Alices rejse kunne udsættes seks gange, og at det tyske militær brugte ressourcer på at undersøge hende.

Spørgsmålet, om danske diplomater kunne have reddet jøder af anden nationalitet, er naturligvis relevant, men også umuligt at besvare tilfredsstillende, selvom der blev reddet jøder, der ikke var danske, i et begrænset omfang.¹⁹ Derimod er det meget svært at forestille sig en masseudstedelse af danske statsborgerskaber eller beskyttelsespas. For det første var det imod linjen i København, men på den anden side er det sådan, mange blev reddet. Ved at nogen sagde fra. Spekulerer vi i, at diplomaterne massivt havde ageret selvstændigt og udstedt masser af pas, så var de tyske myndigheder med stor sandsynlighed blevet mistænkelige, hvilket kunne have fatale konsekvenser for jøderne i Danmark. Forestiller vi os, at øvelsen lykkedes, så ville det betyde, at antallet af jøder i Danmark i første halvdel af 1943 var blevet stærkt forøget. Hvad ville 5000 ekstra jøder have betydet for den overvejende succesfulde flugt i oktober 1943? Vi kan kun gætte og gisne om dette. I stedet viser den svenske case, at danskerne ikke handlede markant anderledes end svenskerne, selvom det naturligvis rummer mange problematiske elementer at sammenligne et neutralt land med et besat.

Indtil december 1942 holdt de svenske myndigheder lav profil i forhold til jøderne uden for Sverige, hvilket var en forlængelse af den restriktive flytningepolitik fra før krigen. Efter deportationen af de norske jøder accepterede svenskerne jøder fra Norge, og senere fra Danmark. Der ses ingen helhjertede svenske initiativer for at redde udenlandske jøder fra det øvrige Vesteuropa.²⁰ Det er derfor også svært at argumentere for, at de danske myndigheder,

med værnemagten i landet, skulle og kunne agere anderledes uden en stor risiko for tyske konsekvenser. Efter oktober 1943 er alle muligheder lukkede. Danmark er i den tyske selvforståelse "Judenrein", og regeringen er gået af. Hvor skulle de jøder, Danmark eventuelt reddede, være taget hen? Ville nazisterne overhovedet lade dem rejse? Alices historie viser, at samarbejdspolitikken gav muligheder, som andre lande ikke havde, men som vi også ved, var det ikke gratis at indgå en pagt med det onde.²¹

LITTERATUR

Bjerre, Jacob Halvas.

2015 *Udsigt til forfølgelse: Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødefølgelser 1938-1945*. University of Southern Denmark studies in history and social sciences, vol. 501. Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2015.

Breitman, Richard.

1999 *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. New York, NY: Hill and Wang, 1999.

Friedländer, Saul.

1997 *Nazi Germany and the Jews*. 1st. ed. New York: HarperCollins, 1997.

Happe, Katja, Lambauer, Barbara, og Maier-Wolthausen, Clemens.

2008 *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland, 1933-1945, West- und Nordeuropa. Juni 1942-1945*. Bd. 12/2015. VEJ - Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945 12. München: Oldenbourg, 2008.

Kazerne Dossin, Museum & Memorial (Online)

2016 "<https://www.kazernedossin.eu/EN/Museum-Memoriaal/Museum/Thema-Angst>" adgang d. 26. juni "[\[eu/EN/Museum-Memoriaal/Wegwijs/Geschiedenis\]\(https://www.kazernedossin.eu/EN/Museum-Memoriaal/Wegwijs/Geschiedenis\)", adgang d. 26 juni 2016.](https://www.kazernedossin.</p></div><div data-bbox=)

Kazerne Dossin, Museum & Memorial

2016 Adgang til digitaliseret kopi af Alices registreringspapir. Original i det belgiske Rigsarkiv.

Kirchhoff, Hans

2015 *At handle med ondskaben, Samarbejdspolitikken under besættelsen*. Gyldendal, 2015.

Kirchhoff, Hans.

2013 *Holocaust i Danmark*. University of Southern Denmark studies in history and social sciences, vol. 464. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013.

Kirchhoff, Hans, og Lone Rünitz.

2007 *Udsendt til Tyskland: dansk flygtningepolitik under besættelsen*. Dansk flygtningepolitik 1933 - 1945. Odense: Syddansk Univ.-Forl, 2007.

Kraks Blå Bog

1977 Kraks Blå Bog 1977. 1. udg. Bd. 1977. København: Krak, 1977.

Laqueur, Walter

1980 *The terrible secret: an investigation into the suppression of information about Hitler's "final solution"*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1980.

Levine, Paul A.

1998 *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938-1944*. Uppsala: Uppsala University Library, 1998.

London, Louise

2003 *Whitehall and the Jews, 1933-1948. British Immigration Policy, Jewish Refugees and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Longerich, Peter

1998 *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper, 1998.

Rigsarkivet

1909-1945 Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1909-1945. 121.d.12a-b.

Rigsarkivet

1923-1945 Bryssel, Diplomatsk Repræsentation, 1923-1946. 35.K.250.

Service public federal Sécurité sociale, Direction-Générale de la Guerre, Belgique

1943-1977 Gestapo ID-kort 1943 og undersøgelsessag 1977.

Steinberg, Maxime

2004 *La persécution des Juifs en Belgique (1940-1945)*. Questions à l'histoire. Bruxelles: Editions Complexe, 2004.

Udenrigsministeriet

1942 *Udenrigsministeriets Kalender 1942*. København: Udenrigsministeriet, 1942.

Wistrich, Robert S. og Mazal Holocaust Collection

2002 *Who's Who in Nazi Germany*. London; New York: Routledge, 2002.

NOTER

1 Arkivloven forhindrer brugen af Alices fulde navn. Overtrædelse straffes med op til seks måneders fængsel. Se Lovbekendtgørelse nr. 1035 af 21/08/2007 paragraf 51.

2 Dette og efterfølgende udsagn er baseret på Alices sag i Rigsarkivet - Bryssel 1923-1946, med mindre andet er angivet.

3 Det er uvist, om Alice og Johannes besøger Danmark i perioden 1938-1943. Alices pas bærer ikke stempler, der indikerer indrejser i Danmark, men i folketællingen fra 1940 figurerer de begge som værende i Danmark. Undersøgelsen af ægteparrets forhold i Belgien fra 1977 viser, at de er bosiddende i Belgien i krigsperioden. Dokumenterne er stillet til rådighed af Service public federal Sécurité sociale,

Direction-Générale de la Guerre, i Belgien.

4 Wistrich 2002, s. 57.

5 Udenrigsministeriets kalender 1942 og *Kraks Blå Bog* 1977, s. 524.

6 For den mest udtømmende gennemgang af denne udvikling, se de første 250 sider i Longerich 1998.

7 Adgang til dokumentet er venligst givet af Kazerne Dossin Museum & Memorial.

8 For dette afsnit og de følgende benyttes Happe, Lambauer og Maier-Wolthausen 2008, s. 45-48, og Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1909-1945. 121.d.12a-b.

9 Se eksempelvis Friedländer 1997, s. 244-245.

10 Det vurderes, at ca. halvdelen af jøderne i Belgien undgik deportation, fordi de levede under jorden.

11 <https://www.kazernedossin.eu/EN/Museum-Memoriaal/Wegwijs/Geschiedenis> (2016-06-26), <https://www.kazernedossin.eu/EN/Museum-Memoriaal/Museum/Thema-Angst> (2016-06-26), Happe, Lambauer og Maier-Wolthausen 2015, s. 47.

12 Ibid., s. 565-569. Lucien Hirsch, der er belgisk jøde, sidder længere tid i lejren, fordi han anholdes i efteråret 1942. Belgiske protester gør, at han ikke deporteres. Som nævnt samles kræfterne om de udenlandske jøder. De belgiske jøder, der blev interneret, før de tyske instanser blev enige om politikken, bliver kortvarigt løsladt i sommeren 1943. I Luciens frihedsperiode skriver han et brev om forholdene i lejren, der når eksilregeringen i London. Det er herfra, vi har de samtidige beskrivelser af vilkårene i lejren.

13 Steinberg 2004, s. 258. Happe, Lambauer og Maier-Wolthausen 2015, s. 556-558.

14 For yderligere detaljer og mere information, se Kirchhoff og Rünitz 2007, s. 420-425, og Bjerre 2015, s. 175-183.

15 Kirchhoff 2013, s. 174.

16 Det vurderes, at Udenrigsministeriet senest i sommeren 1943 vidste, at jøderne blev myrdet. For en udredning af dette spørgsmål, se Bjerre 2015.

17 Eksempler er Breitman 1999, London 2003, Laqueur 1980.

18 Levine 1998, s. 14-16.

19 Se f.eks. Bjerre 2015, s. 213, for redningen af en tidligere generalkonsuls familie i Ungarn. I alt blev mindst 21 jøder uden dansk statsborgerskab reddet, se s. 229 samme sted.

20 For en behandling af dette emne, se Levine 1998.

21 Kirchhoff 2015.

Ghettoen i politisk og kulturelt centrum

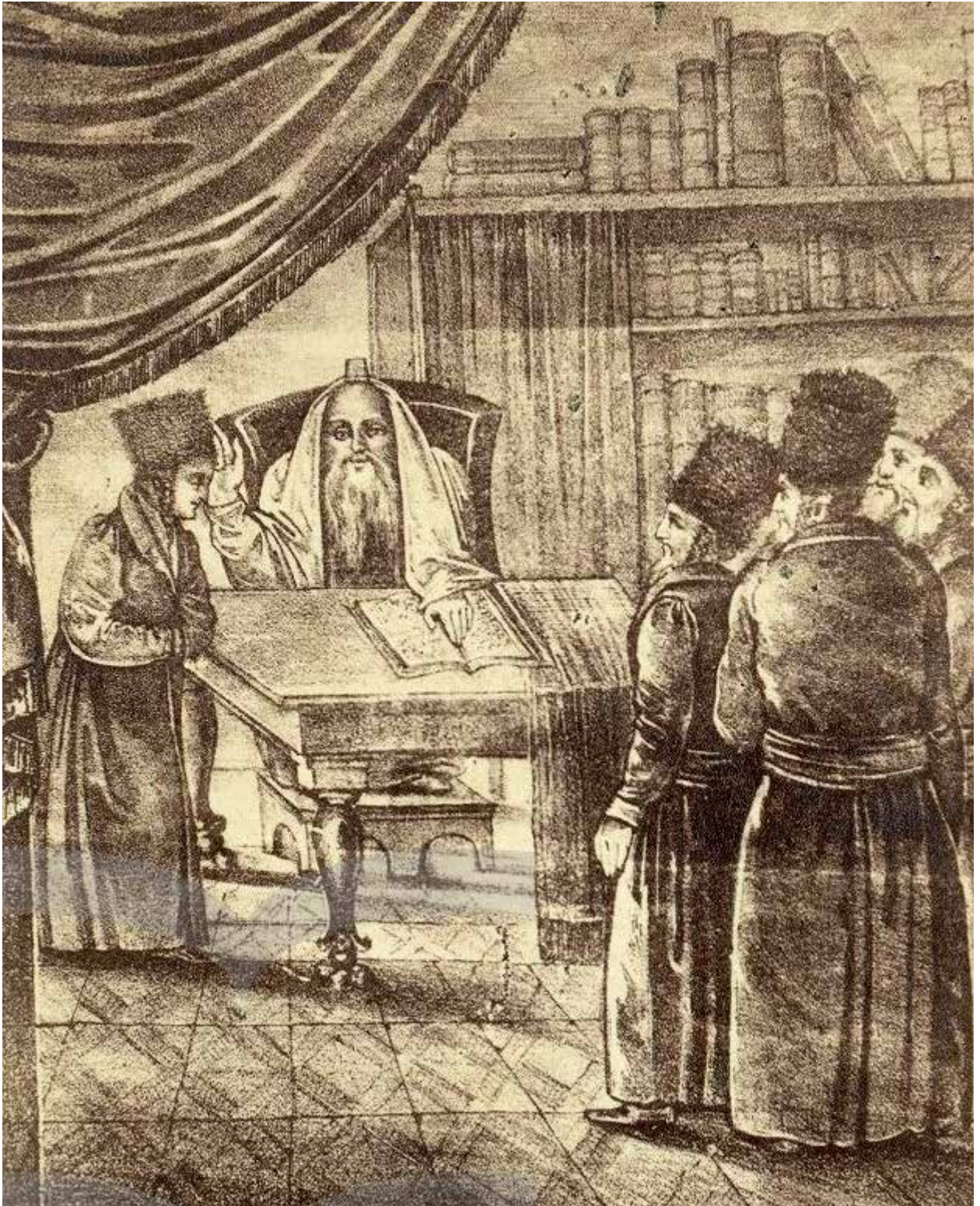
I løbet af 1800-tallet skabte vesteuropæiske jøder en kulturel bevægelse, der gav ghettoen ny mening og fungerede som et kulturelt og politisk fællesskab for moderne jøder. Nærværende artikel sætter spot på den jødiske ghettolitteratur og viser gennem fire betydningsfulde forfattere bag genren, hvilke ligheder og forskelle der var på deres fortællinger, hvilke kulturelle forbindelser der blev skabt, og hvordan ghettolitteraturen blev et vigtigt politisk forum for moderne jøder i Vesteuropa.

Af Cecilie Speggers Schrøder Simonsen

I 1869 kunne danske læsere erhverve sig en dansk udgave af fortællingen om Christian og Lea, to børn af forskellig religion, som vokser op i samme jødiske familie, da den udkom på L. Jordans forlag i København. "Christian og Lea" var skrevet af den tyske journalist og forfatter Leopold Kompert (1822-1886), mens den danske oversætter var anonym. I forordet til den danske udgave nævnes imidlertid den danske forfatter Meïr Aron Goldschmidt (1819-1887) og hans jødiske tekster som begrundelse for oversættelsen. Den popularitet, som Goldschmidts beskrivelser af jøder og jødisk liv havde opnået blandt danske læsere, har foranlediget oversætteren til at udgive Komperts fortælling på dansk, i den tro, at også denne ville være af interesse for det danske læserpublikum. Det har fået forskere til at pege på Goldschmidt som manden bag den danske oversættelse af "Christian og Lea".¹ Og denne påstand er da heller ikke uden belæg. Goldschmidt havde nemlig stiftet personligt bekendtskab med Kompert tidligere i forbindelse med en af sine rejser til Berlin. I 1848 skrev Goldschmidt hjem til sin søster Ragnhild, at han havde truffet Kompert og talt med ham om sin debutroman *En Jøde* (1845),

som Kompert havde læst. Goldschmidt og Kompert er blot ét eksempel på de mange forbindelser, der blev skabt gennem jødisk ghettolitteratur i løbet af 1800-tallet, som nærværende artikel omhandler.

Jødisk ghettolitteratur, som havde sin storhedstid i anden halvdel af 1800-tallet, omhandlede jøder og beskrev jødisk liv i ghetto- og landsbysamfund.² Hermed udviklede jødiske karakterer sig fra at være stereotype biroller i fortællinger omhandlede ikke-jødiske forhold til at være hovedroller i fortællinger, der gik helt tæt på jødisk samliv, traditioner og overbevisninger på godt og ondt. Fortællingerne var rettet mod et moderne læserpublikum af både jøder og ikke-jøder. Det stod klart allerede ved deres udgivelse, fordi forfatterne selv benævnte dem i forordene til deres tekster, og fordi fortællingerne var skrevet på nationale sprog såsom fransk, tysk og dansk frem for jiddisch. Desuden udsprang ghettolitteraturen af en vesteuropæisk kulturel interesse for fortiden og et stigende fokus på nationer og skabelsen af et nationalt fællesskab.

*Det religiøse og traditionsbundne liv i ghettoen var genstand for både romantisering og kritik.
Rabbi Yisroel Hopsztajn. Tegning, ca. 1800.*

Ghettoen i politisk og kulturelt centrum

Med deres ghettofortællinger skrev jødiske forfattere sig ind i en vesteuropæisk kultur og markerede sig som moderne forfattere af både jødisk og vesteuropæisk kulturel herkomst. Kompert udgav sin første samling af ghettofortællinger i 1848, *Aus dem Ghetto. Erzählungen*, og inkluderede i lighed med Goldschmidts debutroman ord og navne på jiddisch, som han oversatte til tysk i fodnoter og parenteser. Ligesom Kompert med stor sandsynlighed har ladet sig inspirere af Goldschmidts skønlitterære debut, har Goldschmidt utvivlsomt også fundet inspiration i Komperts fortællinger, for i 1860'erne, -70'erne og -80'erne udgav Goldschmidt selv fire jødiske fortællinger, der til forveksling mindede om Komperts i form og indhold. Andre forfattere sluttede sig til Kompert og Goldschmidt med fortællinger om jødisk ghetto- og landsbyliv i løbet af anden halvdel af 1800-tallet. Aaron David Bernstein (1812-1884), Daniel Stauben (1822-1875), Leo Herzberg-Fränkell (1827-1915), Eduard Kulke (1831-1897), Michael Klapp (1832-1888), Nathan Samuely (1847-1921) og Karl Emil Franzos (1848-1904) var med til at gøre ghettolitteraturen til en velkendt og vellidt litteratur i de tyske hertugdømmer og i Frankrig.

Ghettolitteraturen var en måde at kommentere den samtidige politiske udvikling blandt jøderne i Vesteuropa på. Mange af forfatterne bag de skønlitterære beretninger var journalister, hvis fortællinger var en anden måde at forholde sig til aktuel politik og kultur på end gennem dagbladene. Her fandt de et medium, hvormed de kunne give deres holdning til jødisk modernisering og emancipation til kende, og holdningerne blandt forfatterne var langt fra ens. Dog havde de det til fælles, at de var moderne vesteuropæiske jøder, som skildrede den jødiske ghetto på en vis afstand.³ De var enten vokset op i et jødisk ghettomiljø og havde forladt det til fordel for et vesteuropæisk storbyliv eller havde aldrig taget del i ét. Selvom fortællingerne ofte omhandlede østeuropæiske ghettosamfund, var mange af dem altså en kommentar til vesteuropæiske jøders politiske og religiøse forhold.

Når forfatterne til ghettolitteraturen beskrev livet i jødiske ghettosamfund og idylliserede eller kritiserede jødiske traditioner og helligdage i deres fortællinger, var det en måde at tage stilling til moderniseringen på. Det var en vurdering af, hvad der var tabt, og hvad der var vundet ved at have forladt ghettoen til fordel for livet blandt ikke-jøder. Det var samtidig en udstrakt hånd til disse ikke-jøder. Ved at skrive på nationale sprog og forklare jødiske traditioner, ritualer og helligdagens betydning kunne forfatterne udvide ikke-jødiske læseseres kendskab til jøder og jødisk liv og dermed gøre kløften mellem jøder og ikke-jøder mindre. Fortællingerne illustrerede, hvor meget moderne jøder havde udviklet sig. Det aflukkede, traditionsbundne liv i ghettoen adskilte sig radikalt fra det moderne, urbane liv, som mange vesteuropæiske jøder, heriblandt forfatterne bag fortællingerne, førte. Ghettolitteraturen havde således flere forskellige funktioner af politisk og kulturel art.

Et af de første eksempler på ghettolitteraturen blev påbegyndt allerede i midten af 1820'erne, men først udgivet i 1840. Efter at det havde ligget gemt i en skrivebordsskuffe i mere end et årti, udgav den tyske forfatter Heinrich Heine (1797-1856) i 1840 det ufærdige fragment "Der Rabbi von Bacherach". Fragmentet skildrede et varmt og vedkommende jødisk ghetto- og landsbymiljø, som var rigt på religion og solidaritet. Denne artikel begynder sin vandring gennem den jødiske ghettolitteratur med Heines fragment for derefter at vende sig mod forfatterne Kompert, Goldschmidt og Franzos som repræsentanter for genren.

Begyndelsen på en kulturel bevægelse

I Heines fragment, "Der Rabbi von Bacherach", forvandlede den jødiske ghetto sig fra et overbefolket, beskidt og fattigt sted til et lyst, varmt og trygt miljø. Den jødiske ghetto, som hidtil havde været en sort plet i jødernes historie, blev anerkendt som et betydningsfuldt fristed for europæiske jøder.⁴ I "Der Rabbi von Bacherach" fremstår den jødiske ghetto i Frankfurt ikke som det mørke og dystre

slumkvarter, den ofte blev beskrevet som af Frankfurts øvrige indbyggere eller europæiske tilrejsende, men som et imødekommende og rart sted for dens jødiske beboere og et sikkert tilflugtssted. Heine tilskrev den jødiske ghetto nogle væsentlige positive værdier, som går igen i senere ghettolitteratur fra anden halvdel af 1800-tallet.

”Der Rabbi von Bacherach” tegner et varmt portræt af traditionsbundne jøder i deres landsby- og ghettoomgivelser. Heine udgav fragmentet i forbindelse med Damaskus-affæren i 1840, hvor tretten ansete jøder i Damaskus fejlagtigt blev beskyldt for at have slået en kristen munk ihjel med henblik på at anvende hans blod til ritualer. Den fortæller historien om den fromme rabbiner Abraham og hans skønne hustru, Sara, som må flygte fra et antisemitisk angreb i deres hjem i landsbyen Bacharach. De sejler til Frankfurt via floden Rhinen og oplever her en farverig storby med et levende jødisk ghettomiljø. Både Abraham og Saras hjem i Bacharach og den jødiske ghetto i Frankfurt skildrer Heine i positive termer, og den traditionelle jødiske levemåde, som fremgår af de to hovedkarakterers tilværelse, præsenteres i fragmentet som en harmonisk og efterstræbelsesværdig måde at leve på.

Heines fortælling taler åbenlyst til læsere uden kendskab til jødiske helligdage og de traditioner, der er forbundet hermed. Handlingen udspiller sig under fejringen af pesach, og her benytter Heine sig af muligheden for at sætte læseren ind i denne festlige begivenhed. Han forklarer, hvornår og hvorfor pesach fejres, og lader sine karakterer udføre de ritualer, som hører pesach til. Helligdagen er i Heines fragment en glædelig begivenhed, som samler Abraham og Saras familie i det jødiske hjem i Bacharach og senere i fortællingen også Frankfurt-ghettoens jøder i synagogen. Der skinner ved fejringen af pesach et særligt lys, som får hjemmet til at fremstå anderledes betydningsfuldt. Karaktererne er ligeledes forvandlede, og ikke bare deres beklædning, men også deres udtryk udstråler i helligdagens an-

Max Liebermann: Illustration til Heinrich Heines: "Der Rabbi von Bacherach", 1922/1923.

ledning en blanding af alvor og glæde. Samtidig med at Heine giver sine læsere en indføring i den jødiske helligdag, fremstiller han den således på en måde, som giver læseren et indtryk af en hjertelig og højtidelig begivenhed.

Selvom Frankfurt-ghettoen udadtil er lukket af for omverdenen, er den indadtil et åbent og energisk jødisk samfund. Heines fortælling foregår i middelalderen, og han understreger selv forskellen på den tidligere Frankfurt-ghetto og den nuværende:

På det tidspunkt var husene i det jødiske kvarter stadig nydelige og nye og meget lavere, end de er nu. Det var først senere, at jøderne, som deres antal i Frankfurt steg væsentligt, og de ikke kunne udvide deres kvarter, byggede den ene etage oven på den anden, pressede sig sammen som sardiner og dermed blev forkrøblede i krop og sjæl.⁵

Den ghetto, der møder Abraham og Sara efter ankomsten til Frankfurt, er en lang, lys og rummelig gade, som er helt mennesketom, fordi der er gudstjeneste i gadens synagoge. Efter gudstjenesten fyldes gaden imidlertid af et støjende virvar af glade mennesker, som alle er ivrige efter at fejre helligdagen med en god middag. Børn og voksne i deres festtøj deler den glædelige ventetid ved at gå op og ned ad gaden og indsnuse de lifflige dufte, der strømmer fra køkkenvinduerne. I Heines fragment er ghettoen i Frankfurt et mødested, et livligt samlingspunkt for gadens beboere.⁶

I "Der Rabbi von Bacherach" fungerer den jødiske ghetto i Frankfurt tydeligvis også som et helle. Fortællingens to hovedkarakterer søger hertil efter at være flygtet fra deres hjem i Bacherach, men før de når dertil, må de kæmpe sig vej gennem Frankfurts mange fristelser. Byen byder på alverdens materielle, sensuelle og religiøse attraktioner, som sætter det jødiske par på prøve. Den jødiske ghetto kommer dermed til at fremstå som et åndehul i den forvirrende storby. Da Abraham og Sara når dertil, bliver de mødt af en stor port forsynet med jernkæder, som forhindrer uvedkommende adgang til det jødiske fristed. Ghettoen er ikke kun et tilflugtssted for tilrejsende jøder, men også for Frankfurts jøder, som har oplevet trusler og angreb fra deres ikke-jødiske naboer.

Heines fragment var begyndelsen på en kulturel bevægelse, hvor jødiske ghetto- og landsbysamfund dannede rammen om en række fortællinger om jødiske traditioner og tros- og levetilstande. I "Der Rabbi von Bacherach" gav Heine sine læsere et indblik i sine jødiske karakterers tilværelse, og Frankfurt-ghettoen fremstod som et levende, mangfoldigt og farverigt sted. Ghettoen blev hermed et legitimt sted for jødiske forfattere at sætte scenen og problematisere eller blot belyse forskellige jødiske forhold for moderne læsere. Ghettolitteraturen blev på den måde et medium for formidling af både sociale og religiøse forhold; en måde, hvorpå jødiske forfattere kunne indføre ikke-jødiske læsere i jødernes liv og skabe indbyrdes forbindelser hinanden imellem.

Ghettofortællingens udspring

I Heines fragment påpegede han betydningen af ritualer og traditioner i forbindelse med fejringen af pesach. Den særlige mad, beklædning, fortællingerne og gudstjenesten, der hører sig pesach til, blev beskrevet detaljeret i den ufærdige historie om Abraham og Sara. Den grundige indføring i jødiske helligdage videreførte Kompert i sine fortællinger skrevet primært i løbet af anden halvdel af 1800-tallet. I 1848 præsenterede Kompert et tysklæsende publikum for verdens første samling af ghettofortællinger. Han benævnte sin samling *Aus dem Ghetto. Geschichten* (Fra ghettoen. Fortællinger), hvorfor denne type fortælling senere har fået navnet "ghettofortælling". Samlingen indeholdt seks kortere fortællinger, som omhandlede tilværelsen i jødiske ghettoer, på jødegader eller i jødiske hjem. Her gik Kompert tæt på sine traditionelle jødiske karakterer og beskrev deres ritualer, relikvier og daglige bønner.

Ligesom hos Heine virker helligdagene særligt glansfulde i Komperts fortællinger, og sabbatten er en egentlig festdag, der forvandler enhver fattig mand til rig. Jødedommen fremstår som en generøs og hjertelig religion, men også som en alvorlig religion, der betoner overholdelsen af daglige ritualer og traditioner. Ofte sniger Alvoren sig også ind som et forstyrrende, men betydningsfuldt element i form af konflikter karaktererne imellem. Komperts ghettofortællinger skildrede de problemer, der opstod i relationen mellem ghettojøder og moderne jøder eller ikke-jøder. I flere af hans tekster advarede en ældre, traditionsbunden generation deres yngre efterkommere om farerne ved modernisering og konvertering. Og i visse fortællinger er den traditionelle jødedom, som praktiseres i ghettoen, en hård, ubarmhertig og utilgivelig modspiller. Kompert nøjes således med at idealisere de jødiske helligdage, mens hverdagen i den jødiske ghetto kan forekomme barsk og indimellem ligefrem nådesløs.

"Die Kinder des Randar's" ("Randarens Børn") er den længste og mest udviklede fortælling i Komperts første samling af ghettofortællinger. Her er

livet hos randaren og hans familie harmonisk og beskyttet, men livet uden for hjemmets mure trænger sig på for randarens to børn, Hannele og Moschele, som fortællingen drejer sig om. Hannele overtales af sin kristne ven, Honza, til at konvertere til kristendommen og når kun i sidste øjeblik at fortryde. Moschele derimod sendes i en kristen skole og tilegner sig der et kristent navn og en rationel tankegang, som er svært forenelig med den traditionelle jødiske tro, der hersker i hjemmet såvel som hos hans jødiske udlejer. Han begynder gradvist at sætte spørgsmålstejn ved sit eget tilhørsforhold, og da hans udlejer spørger ham, om ikke han mener, at en jøde er mere værd end en hel landsby fuld af bønder, svarer Moschele, at det ved han ikke. Hertil giver hans udlejer et svar, der peger på en kløft mellem traditionsbundne og lærte jøder:

Der seer man de studerte Folk. Fordi han har kigget lidt i Bøgerne og gaaet hos Munkene, mener han allerede, at en Jødesjel ikke er mere værd end en Toskillingsbolle! Men jeg siger Dig, du Student, at hvis det kun er derfor, at man gaaer i Skole, skal man i en hast kaste alle Jeres Bøger i Ilden! De ere ikke et Skud Krudt værd.⁸

Moscheles udlejer føler sig truet på sin tro og sit værd. Han frygter, at dannelse og viden fører til underminering af Toraens budskab og betydning, og han sætter lighedstejn mellem viden og sekularisering. I Komperts fortælling kulminerer Moscheles udvikling med, at han i et forsøg på at bekræfte sit tilhørsforhold til Bøhmen spiser, drikker og danser med de øvrige bønder til et landsbybryllup på en jødisk helligdag. Både Hannele og Moschele påvirkes af omverdenen til at bryde med deres tro og med ghettoens traditioner. Komperts pointe med fortællingen er imidlertid ikke at kritisere uddannelse eller modernisering til fordel for et traditionsorienteret verdenssyn i en aflukket jødisk ghetto. "Di Kinder des Randar's" viser derimod, hvad han selv anser for en uundgåelig udvikling i traditionsbundne jødiske ghettosamfund.

Ghettofortællinger beskrev ofte jødiske traditioner og helligdage såsom den ugentlige sabbat. Tegning af Isaac Snowman, 1898.

I førnævnte "Christian og Lea" fra samlingen *Geschichten einer Gasse* (1865) er det hverken konvertering eller uddannelse, der får et traditionelt ghettosamfund til at vakle. Det er derimod en enkelt kvindelig karakters holdning til moderkærlighed og omsorg, der går imod en traditionel jødisk leve-måde. Sara og Wolf Unger tager en kristen dreng til sig, efter at han har mistet sine forældre i en oversvømmelse. Sara får Wolf til at sværge ved Toraen, at han vil beskytte og opdrage drengen som sin egen, og mens hun selv til fulde overholder dette løfte, kan Wolf ikke få sig selv til at gøre det samme. Han påvirkes af deres naboers fordømmende blikke og af Saras bedstemor, som slår hånden af Sara, fordi hun fortsat står ved sit valg. Deres egen datter, Lea, og Christian vokser op side om side med hver deres religion i behold. I ghettoen accepterer man imidlertid aldrig Saras løfte, og da Christian bliver gammel nok til at klare sig selv, sender hun ham

væk med den besked, at deres verden endnu ikke er tolerant nok til, at kristendommen og jødedommen kan forenes:

Hvad Du troer Christian og hvad jeg troer, jeg mener vore Begreber om Gud den Almægtige i Himmelen, det er ogsaa to sønderlaaede Tavler, to Stykker af een, som engang har været heel. [...] Men paa hvert af de to Stykker har Gud skrevet Noget, og det holder Enhver fast paa, og Gud den Almægtige alene er istand til igjen at sammenføie Tavlen saaledes, at det, der staar skrevet paa det ene Stykke, passer sammen med det, der staar skrevet paa det andet.⁹

I ”Christian og Lea” er ghettoens traditionsbundne verdenssyn og levemåde til hinder for en lykkelig forening mellem de to børn af forskellig tro. Og trods Saras uselviske gerning forbliver ghettoen uændret.

Selvom Komperts beskrivelser af jødiske højtider og den ugentlige sabbat er forskønnende, tegner hans ghettofortællinger intet glansbillede af livet i den traditionsbundne jødiske ghetto. Fortællingerne påpeger store forskelle mellem det jødiske ghettoliv og verden udenfor og skildrer de udfordringer, som moderniseringen skaber for traditionsbundne jøder. I ”Die Kinder des Randar’s” truer omverdenen med at opløse den lille familie. Randarens to børn forbliver tro mod jødedommen, men fortællingen ender på en dystre note ved at sætte spørgsmålstegn ved børnenes lykke. I ”Christian og Lea” ligger sympatien åbenlyst hos den utraditionelle Sara, mens ghettosamfundet synes lukket og intolerant. Komperts fortællinger portrætterer et jødisk ghettosamfund, der på godt og ondt lukker sig om sig selv og vakler ved moderniseringens indtog.

Den danske ghettofortæller

Den traditionsbundne jødes møde med moderniteten var også Goldschmidts primære fokus i hans

ghettofortællinger. Han skrev fire små fortællinger i perioden 1868-1883, hvis udgangspunkt var traditionsbundne jødiske karakterers stilfærdige tilværelse.¹⁰ Men hos Kompert såvel som hos Goldschmidt skete der i fortællingerne typisk en hændelse, der vendte op og ned på karakterernes liv. Karakterer såvel som hændelser havde gerne noget komisk over sig, hvorfor Goldschmidts fortællinger efterlader et tragikomisk indtryk. På humoristisk vis portrætterede han karakterer af en traditionel jødisk tro, som i hans optik var ved at forsvinde. Med sine let komiske karakterer tilføjede Goldschmidt ghettolitteraturen et humoristisk anstrøg.

At Goldschmidt mente, at den traditionsorienterede jødedom var ved at uddø, viste han tydeligst i fortællingen ”Levi og Ibal” fra 1883. Her har moderniseringens komme også de alvorligste konsekvenser. Hovedkarakteren, Simon Levi, konfronteres gang på gang med sin egen tilbageståenhed og moderniseringens udbredelse, og han ender til sidst med at dø af chok. Den skruetryggede karakter præsenteres første gang i romanen *Ravnen* fra 1867, hvor han spiller en mindre, men væsentlig rolle som kommissionæren, der sørger for retfærdighed for familien Carøe. Han spiller hovedrollen i ghettofortællingen ”Maser” (1868) og endelig i ”Levi og Ibal”. Omdrejningspunktet for denne Simon Levis sidste fortælling er hans bekymringer om sin egen fremtid som traditionel jøde. Herigennem formidler Goldschmidt den tanke, at emancipation og modernisering kan have fatale følger for traditionel jødedom.

I ”Levi og Ibal” træder kontrasterne mellem moderne og traditionel jødedom tydeligt frem. Simon Levis egen bror udgør i fortællingen hans modstykke. Broderen Mortche går under det kristne navn Martin og lever en verdslig tilværelse med sin familie, hvor jødedommen træder i baggrunden for dagligdagens øvrige aktiviteter. Helligdages kalendertidspunkt forklares videnskabeligt, og Martins søn overholder ikke sabbattens hvilebud, men ryger cigarer på en lørdag. Simon Levi forarges og forbitres og står urokkeligt fast i sin egen tro på hel-

ligdagenes betydning. Da han på gaden møder en jødisk soldat, kommer han imidlertid i tvivl om sin egen plads i det moderne samfund:

”Øj, øj! sagde Levi, ”og De er Soldat! Jeg var med til Deres Barmitzvo, og De er Garder! Og den klæder Dem godt, De ser godt ud” – nær havde Simon tilføjet: som en Kristen. Han var i samme Øjeblik baade rørt, tilfredsstillet og mismodig. Gjennem en anden Jøde levede han et Sekund med i den store Verden, hvorfra han var udelukket; men – hvor blev Jødedommen af? Hvad Ret havde han selv til at leve?¹¹

Glad over sin trofælles avancement bliver Simon Levi samtidig nedslået og bekymret på sin religions vegne. Udviklingen er løbet fra ham, og han står uden for den fagre nye verden med sin utidsvarende tro.

Fortællingen må derfor ende med, at Goldschmidts traditionsbundne karakter dør. Simon Levi inviterer den irreligiøse Ibal, som tager mere end del i det moderne samfund og gerne delagtiggør Simon Levi heri, til at flytte ind i sin bygning. Til Simon Levis store skræk fortæller Ibal ham, at præster er begyndt at forfølge jøder. Ved et selskab i anledning af Ibalds indflytning udfordrer en teolog Simon Levis religiøse overbevisning ved at kalde jøderne et hadsk folk. Simon Levi forsvarer sig selv og sit folk ved at henvise til, hvad der står skrevet om næstekærlighed, men teologen afviser Simon Levis argument og påstår, at der er forskel på skrift og virkelighed. I Simon Levis ortodokse verdenssyn eksisterer denne forskel ikke, og med sin insisteren på det skrevne ord ender han med at fremstå som den hadefulde jøde, han anklages for at være i diskussionen med teologen. Simon Levi bliver syg af sine anstrengelser, og da to præster dukker op i hans hjem for at diskutere hans boligsituation, tror han fejlagtigt, at det er de jødefølgende præster, som Ibal har berettet om, og dør af chok.

Goldschmidts ghettofortællinger var et varmt og komisk portræt af ”gammeldags” jøder; de traditionsbundne jøder, som Goldschmidt anså for med tiden at blive sjældnere og sjældnere. Fortællingerne var ikke skrevet som et forsvar for traditionel jødedom eller som en hård kritik af samfundsudviklingen. Goldschmidt tilhørte selv den samme gruppe af moderniserede urbane jøder, som Kompert, Franzos og andre jødiske ghettofortællere i anden halvdel af 1800-tallet også var en del af. Goldschmidt påpegede blot den religiøse udvikling, som han var vidne til; konsekvensen af den modernisering, som den gradvise emancipation havde medført siden slutningen af forrige århundrede. Han idealiserede sabbatten og inkluderede jiddische udtryk for at hylde sin egen religion. Men Goldschmidts ghettofortællinger var samtidig et bevis på den udvikling, som hans fortællinger pegede på. De var skrevet på dansk med danske oversættelser af udtryk på jiddisch og tog del i en moderne kultur, der så tilbage på en svunden tid.

Ghettoens mørke sider

Hos en af de mest kendte forfattere blandt 1800-tallets ghettofortællere skulle læserne lede forgæves efter komik. Til gengæld skortede det ikke på tragedie i Franzos' bidrag til ghettolitteraturen. I sine fortællinger fremhævede han de hjerteskrærende og fortvivlende forhold, hvorunder ghettojøder levede. Her var grænsen mellem ghettoen og verden udenfor tegnet skarpt op, og trådte en af ghettoens jøder først over den, var der ingen vej tilbage. Mange af ghettoens jøder fremstod således hårde og utilgivelige, og ghettoen var en tidslomme, hvor tro og overtro dominerede. I flere af fortællingerne var Franzos optaget af forholdet mellem kristne og jøder, og ghettoens samfundet agerede nådesløs dommer, der dømte varig udstødelse til den frafaldne jøde.¹² I modsætning til Heine, Kompert og Goldschmidt blev jødiske traditioner ikke beskrevet med idylliske termer. De blev derimod fremstillet som meningsløse fortidslevn holdt i live af østeuropæiske ghetto- og landsbyjøder.

I Franzos' samling af ghettofortællinger, *Die Juden von Barnow* (Jøderne fra Barnow) udgivet i 1877, er "Ohne Inschrift" ("Uden Indskrift") det bedste eksempel på en sådan fremstilling. I fortællingen viser ghettosamfundet sig fra en særligt brutal side, da en ung kvinde bryder traditionen om at klippe sit hår af inden sit bryllup. Lea Rendar er kendt i ghettoen som en skønhed uden lige med et sjældent smukt gyldent hår. Hun nyder sin families udelte opmærksomhed og beundres på gaden af mænd såvel som kvinder. Da imidlertid ghettoens jøder opdager, at Lea af forfængelighed ikke har klippet sit hår i anledning af sit bryllup, fyldes de med rædsel, vrede og foragt, og Lea og hendes mand ekskommunikeres. I ghettoen hedder det, at Lea har mistet sine tre børn som en konsekvens af hendes store synd. Og da Lea efter sin dom føder en rask søn, bryder maskerede mænd ind hos familien ved midnat på barnets sjette dag, slæber Lea ud af sengen og klipper hendes hår af. Som resultat heraf dør både barnet og Lea dagen efter af chokket.

I "Ohne Inschrift" kommenterer en jeg-fortæller begivenhederne, hvilket medfører en markant betoning af ghettoens mørke sider. Ghettojødernes kaldes et fanatisk, overtroisk folk, som ifølge fortælleren står tilbage for en nødvendig udvikling. Mens man i Vesten er blevet oplyst, nægter østeuropæiske jøder at følge trop, men går fortsat gennem tilværelsen med bind for øjnene:

Det var dengang ikke at beklage, for der herskede jo nat alle vegne, og intet, overhovedet intet var at se, og selv ikke uden bind for øjnene, men nu er det blevet dag i Vesten, og i Østen dages det, og alligevel fjerner de ikke bindet for øjnene. Det er ikke nødvendigt, at de løfter det, og helt letsindigt ville det være, hvis de kastede det helt væk, men lige så letsindigt er det, når det dækker øjnene. Det skal lettes lidt, og disse ulykkelige mennesker skal vænne sig til at se den nye tids morgenrøde gry [...] ¹³

Fortællingens budskab er, at østeuropæiske ghettojøder også må gennemgå den gradvise udvikling, der vil føre dem til samme oplysning som i Vesteuropa. Ghettojødernes fremstilles som uoplyste fanatikere, der lever efter forældede regler. Urimeligheden i deres handlinger fremgår tydeligt af fortællerens beretning, og alligevel ender "Ohne Inschrift" med, at fortælleren fordrer tilgivelse frem for vrede med den begrundelse, at ghettojødernes fortsat lever i uvidenhed.

Overtro og fanatisme er også omdrejningspunktet i "Das Kind der Sühne" ("Soningsbarnet"), hvor en "mirakeludøvende" rabbiner dømmes Miriam Goldsteins syge datter uhelbredelig. Barnet må dø, ræsonnerer han, som offer for Guds vrede. Da en alvorlig kolera breder sig i Østeuropa, mener jøderne i ghettoen, at det er Gud, der er på hævn togt. De henvender sig derfor til rabbineren, og fattig som rig giver de ham alt, hvad de ejer, for at blive frelst fra koleraepidemien. Han beder ghettosamfundet om at udpege et par, som for at sone for hele samfundet skal giftes på en begravningsplads. Da senere endnu en sygdom spreder sig, tyr samfundet til den samme løsning og udpeger Nathan Goldstein og hans forlovede, Miriam, som parret, der skal bøde på vegne af hele ghettosamfundet. Miriams første to børn og hendes mand dør, og efterladt med sin lille datter får hun den besked, at denne datter også må dø. Miriam går imidlertid imod rabbinerens dom, tror på Guds retfærdighed og redder sit barn ved at lytte til sine egne instinkter.

Franzos' ghettofortællinger var betydeligt mere tungsindige end Heine, Goldschmidt og Komperts. De belyste en dystre, til tider brutal side af ghettoen og satte jødisk overtro og fanatisme til debat. Ghettojødernes blev beskrevet som et tilbagestående, uoplyst folk, og de karakterer, der afveg fra traditionerne, blev ofte nådesløst udstødt. Fortællingerne viste, hvordan afvigerne blev behandlet af ghettosamfundet, og de havde tydeligvis det formål at problematisere de urimelige og forældede forhold, hvorunder østeuropæiske ghettojøder levede. I ghettoen var

samfundsudviklingen gået i stå, og jøderne levede i uvidenhed og var stærkt påvirkede af mirakeludøvende rabbinere og meningsløse gamle traditioner.

Ghettolitteraturen som kulturelt og politisk fællesskab

Gennem de mange ghettofortællinger, der blev skrevet i løbet af anden halvdel af 1800-tallet, skabte vesteuropæiske jødiske forfattere et kulturelt og politisk fællesskab, som kunne anvendes som et meningsudvekslende forum. I dette fællesskab var der plads til forskellige perspektiver på ghettoen, og der figurerede billeder af ghettojøder som generøse og hjertelige såvel som hårde og ubarmhjertige. Ghettoen havde en vigtig funktion som omdrejningspunktet for en diskussion om jødisk modernisering og som målestok for jøders samfundsmæssige udvikling og status i Vesteuropa. Med ghettolitteraturen ændrede ghettoen sig fra at være et entydigt symbol på tilbagestående til at være et sted, hvis betydning varierede fra forfatter til forfatter.

Hos Heine var ghettoen et mangfoldigt fristed. Med "Der Rabbi von Bacherach" mindede han sine læsere om, at ghettoen tidligere havde været et trygt samlingspunkt, hvor jødisk tro og tradition trivedes. Han påpegede dermed også nogle af de forhold, der efter hans mening var gået tabt i moderniseringsprocessen. I en aflukket ghetto havde traditioner nemmere ved at overleve, og den jødiske tro nemmere ved at forblive uændret. Heine tilskrev ghettoen nogle positive værdier og initierede en kulturel bevægelse, som satte ghettoen på den politiske og kulturelle dagsorden blandt jødiske forfattere i Vesteuropa. Kompert fulgte i sporene på Heine, introducerede ghettofortællingen og blev selv den mest produktive forfatter af samme. Ghettoen havde dog ikke den samme varme stemning i hans fortællinger som i Heines, selvom helligdagene fremstod rosenrøde. Han skildrede forskellene mellem livet i ghettoen og livet udenfor, og hans sigte var at formidle de udfordringer, som jøderne stod over for i overgangen mellem de to.

Goldschmidt fokuserede også på kontrasterne mellem traditionelle og moderne jøder. Han tilføjede imidlertid ghettolitteraturen en god portion humor, samtidig med at han erklærede de traditionelle jøder for uddøende. Hos Franzos var ghettoen et humorforladt sted, som led under traditionelle jødernes snæversynede, forældede og uoplyste verdenssyn. Goldschmidt og Franzos dømte begge ghettojøderne ude på hver deres måde. Goldschmidt gav dem en kærlig farvelsang ved at tegne et komisk og varmt portræt, mens Franzos opfordrede til udvikling og modernisering med sine kritiske beskrivelser. Trods deres forskellige udlægninger var der i begge forfatters fortællinger ingen tvivl om, at de traditionelle jøder hørte fortiden til.

Heine, Kompert, Goldschmidt og Franzos skabte i fællesskab med andre jødiske forfattere i løbet af 1800-tallet en politisk platform og kulturel bevægelse, der var karakteriseret ved både at være jødisk og vesteuropæisk. Den jødiske ghettolitteratur forbandt forfattere på tværs af landegrænser og skabte forbindelser mellem en ellers aflukket jødisk ghetto og den ikke-jødiske verden udenfor. De skildrede jøder og jødisk liv på nationale sprog, så ikke-jødiske læsere kunne få indblik i den jødiske tro og viden om de traditioner og leveforhold, der gjorde sig gældende i ghettoen. På den måde var ghettolitteraturen med til at nedbryde de mure, der stod imellem jøder og ikke-jøder både inden for og uden for ghettoen.

LITTERATUR

- Cohen, Richard I.
1998 "Nostalgia and 'The Return of the Ghetto'". I *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Franzos, Karl Emil
1877 *Die Juden von Barnow*. North Charleston: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.
- Glaserapp, Gabriele von
1996 *Aus der Judengasse. Zur Entstehung und Ausprägung deutschsprachiger Ghettoliteratur im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996.
- Glaserapp, Gabriele von & Hans Otto Horch
2005 *Ghettoliteratur. Eine Dokumentation zur deutsch-jüdischen Literaturgeschichte des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2005.
- Goldschmidt, Meir Aron
1994 *Noveller og andre fortællinger*. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab/Borgen, 1994.
- Heine, Heinrich
1840 "Der Rabbi von Bacherach". I *Sämtliche Werke*, V s. 407-57. Leipzig: Insel-Verlag, 1914.
- Hess, Jonathan M.
2010 *Middlebrow Literature and the Making of German-Jewish Identity*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
- Hoffmann, Christhard
2008 "From Heinrich Heine to Isidor Kracauer. The Frankfurt Ghetto in German-Jewish Historical Culture and Historiography". *Jewish Culture and History*, 10: 2-3, 2008.
- Kompert, Leopold
1848 *Aus dem Ghetto. Geschichten*. Leipzig: Friedr. Ludw. Herbig, 1850.
1860 *Neue Geschichten aus dem Ghetto*. Erster Band. Prag: Kober und Markgraf, 1860.
1865 *Geschichten einer Gasse*. Zweiter Band. Berlin: Verlag von Louis Gerschel, 1865.
1869 *Christian og Lea. Fortælling fra en Jødegade*. København: L. Jordans Forlag, 1869.
- Ober, Kenneth H.
2001 *Die Ghettogesichte. Entstehung und Entwicklung einer Gattung*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2001.
- Samuels, Maurice
2010 *Inventing the Israelite. Jewish Fiction in Nineteenth-Century France*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
- Skolnik, Jonathan
2014 *Jewish Pasts, German Fictions. History, Memory, and Minority Culture in Germany, 1824-1955*. Stanford: Stanford University Press, 2014.
- Wittelman, M. Theresia
1998 *Draußen vor dem Ghetto. Leopold Kompert und die 'Schilderung jüdischen Volkslebens' in Böhmen und Mähren*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.

NOTER

- 1 I Kenneth Obers gennemgang af de tyske ghettofortællinger påpeger han denne forbindelse mellem Goldschmidt og Kompert og udnævner Goldschmidt til ophavsmanden til den litterære genre (Ober 2001, s. 29).
- 2 For et overblik over de jødiske ghettofortællinger se eksempelvis Gabriele von Glaserapp (1996), Theresia Wittelman (1998), Kenneth Ober (2001), Gabriele von Glaserapp & Hans Otto Horch (2005), Jonathan Hess (2010) eller Maurice Samuels (2010).
- 3 Se også Richard I. Cohens "Nostalgia and 'The Return of the Ghetto'" (1998) om afstanden mellem forfatterne bag ghettolitteraturen og samtidens eksisterende ghettosamfund.

4 Se Christhard Hoffmans artikel (2008) om Heines skønlitterære behandling af Frankfurt-ghettoen.

5 Heines fragment er oversat til dansk af artiklens forfatter. Originalteksten lyder: [Damals nämlich waren die Häuser des Judenviertels noch neu und nett, auch niedriger wie jetzt, indem erst späterhin die Juden, als sie in Frankfurt sich sehr vermehrten und doch ihr Quartier nicht erweitern durften, dort immer ein Stockwerk über das andere bauten, sardellenartig zusammenrückten und dadurch an Leib und Seele verkrüppelten] Heine 1914, s. 439.

6 Se også Jonathan Skolniks analyse af Heines fragment i *Jewish Pasts, German Fictions: History, Memory, and Minority Culture in Germany, 1824–1955* (2014).

7 Se eksempelvis “Alt Babel” eller “Schlemiel” fra *Aus dem Ghetto. Geschichten* eller “Die Schweigerin” fra *Neue Geschichten aus dem Ghetto* (1860).

8 Kompert 1863, s. 61. Citatet stammer fra den danske oversættelse af “Die Kinder des Randar’s”, oversat af P. B. Blicher og udgivet på dansk i 1863. Originalteksten lyder: [“da steht man den Gestudierten. Weil er hat schon n’Bissel in die Bücher geguckt und geht zu dem Galches (Geistlichkeit) hinaus, meint er schon, eine Judenseel’ ist so viel wie eine Kreuzersemmel! Ich sag’ dir aber, du Student, wenn man bloß deßwegen in Schul’ geht, so soll man nur geschwind alle euere Bücher ins Feuer werfen! Sie sind kein Schuß Pulver werth!”] Kompert 1850, s. 177.

9 Kompert 1869, s. 124. [“Was du glaubst, Christian, und das, was ich glaube, ich meine das, wie man es mit Gott dem Allmächtigen im Himmel hält, das sind auch zwei zerbrochene Tafeln, zwei Stücke von einer, die einmal ganz gewesen ist. (...) Auf jedes der zwei Stücke hat aber Gott etwas geschrieben, und daran hält ein jeder fest, und nur Gott der Allmächtige allein ist imstande, die zerbrochene Tafel wieder so ganz zu machen, daß, was auf dem einen Stücke geschrieben steht, zu demjenigen paßt, was auf dem anderen geschrieben steht.”] Kompert 1865, s. 122.

10 Goldschmidts ghettofortællinger er: Maser (1868), Avrohmche Nattergal (1871), Mendel Hertz (1883) og Levi og Ibald (1883).

11 Goldschmidt 1994, s. 270.

12 Se eksempelvis “Der Shylock von Barnow” eller “Nach dem höheren Gesetz”.

13 Franzos 2013, s. 152; kursiv i originalteksten. Citatet er oversat til dansk af artiklens forfatter. Originalteksten lyder: [Das war einst nicht so sehr zu beklagen, denn es herrschte ja Nacht rings umher, und nichts, gar nichts war zu sehen, auch ohne Hut vor den Augen. Aber nun ist es im Westen Tag geworden, und im Osten tagt es und dennoch rücken sie sich den Hut nicht höher. Es wäre nicht nötig, daß sie ihn lüften, und vollends verderblich wäre es, wollten sie ihn

ganz fortwerfen, aber ebenso verderblich ist es, wenn ihnen die Augen deckt. Er muß höher werden, und diese unglücklichen Menschen müssen sich daran gewöhnen, dem jungen Tage ins schöne, morgenrote Antlitz zu sehen...]

Jøder i *Labyrinten* – Jens Baggesen om ghettoen i Frankfurt am Main

”Jøder i *Labyrinten*” ser jødegaden i Frankfurt am Main med Jens Baggesens øjne. Artiklen gennemgår Baggesens argumenter for bedre levevilkår for Frankfurts jøder og sammenligner hans medrivende og medfølelende beskrivelse af gaden med andre både tidligere, samtidige og senere beskrivelser af ghettoen i Frankfurt. Den viser Baggesens særegenhed og indplacerer ham samtidig i hans litterære kontekst.

Af Michael Harbsmeier

Selvom Jens Baggesen (1764-1826) langt fra er den eneste forfatter, der har skrevet om sit besøg i den jødiske ghetto i Frankfurt am Main, er beretningen om hans besøg i "jødegaden" i 1789 i hans rejsebog *Labyrinten* fra 1792-1793 alligevel noget ganske særligt. Den udmærker sig nemlig ikke kun gennem sit voldsomme retoriske engagement for jødernes sag, men også gennem sin nærgående etnografiske – ja feltarbejds-lignende – tilgang til emnet. Og så er det jo en særlig fornøjelse at kunne følge det jødiske spor i *Labyrinten* på grundlag af Henrik Blichers nye, tekstkritiske og grundigt kommenterede udgave af tobindsværket, der hidtil kun er blevet genudgivet i ufuldstændige versioner.

Allerede i Hamborg får vi et første varsel. Selv har Baggesen aldrig været i Jerusalem, men "de smagløse Huse, de trange Gader, den meget Smuds og

de mange jøder som vrimle her", hensætter ham alligevel til "Judas berømte Hovedstad", hvilket ikke mindst bekræftes af "overalt stinkende Canaler, stinkende Torve og stinkende Israeliter", "en betydelig Pøbelvrimmel" og "en uophørlig Række af Kramboder, der ved hvert andet Skridt vaagne det Spørgsmaal: Hvo kiøber, hvor alle sælge?".¹

I Altona er det få sider senere et "højest eventyrligt Optrin", der bringer det jødiske tema på bane igen: Da Baggesen og hans medpassager bliver standset af en "usædvanlig Mængde Jøder" og deres "Skrigen, Tuden og urolige Gebærder", viser det sig,

at "disse Israeliter" er i færd med at stene den åbenbart navnkundige "maroccanske Jøde-Tyrk, Herr Sumble", og på deres forespørgsel viser det sig, at det var hans Vogn, Israeliterne

Judengasse. Frankfurt am Main, ca. 1890.

havde væltet, og at det var deres ramme Alvor, at steene ham selv, dog ikke som Prophet; men som Fritænker og Spotter, da han her i Altona, som man sagde, havde... selv midt i Synagogen skiældt *Moses* for en Bedrager.²

Af frygt for også selv at blive stenet – "thi af en blind, opbragt, oven i købet jødisk Pøbel kan man ikke vente billig Distingveren" – skynder Baggeseu sig videre efter på denne måde at have afsløret endnu nogle sider af sine og sine læsers sammensatte, gennemgående særdeles negative billeder af jøderne.

I nogle af de mange forkortede udgaver af *Labyrinten* er denne episode sprunget over, men den minder om et tilsvarende optrin i Hamborg, som Carsten Niebuhr på vej hjem fra sin arabiske rejse har været involveret i et par årtier tidligere. Under et besøg hos en bekendt – hedder det i nevøens biografi – blev Niebuhr præsenteret for "en jøde fra Orienten". Efter at have hilst på hinanden på mellemøstlig, eller som det hed dengang, "morgenlandsk" maner og talt arabisk sammen viser det sig, at denne jøde i virkeligheden var født i Tyskland. For at indsamle penge for sine trosfæller havde han udgivet sig som europæer i Orienten og udgav sig altså nu som morgenlænding i Hamborg for igen at tigge for sine trosfæller. Og Niebuhr afslører bedrageren, ifølge nevøen ovenikøbet i synagogerne i både Hamborg og Altona!³ Det er ikke sikkert, at det er den samme Joseph Haim Sumbel – sønnen af den marokkansk-jødiske diplomat med dansk tilknytning Samuel Sumbel, der var udsendt fra Marokko til København i 1751 – Niebuhr og Baggeseu har mødt i Hamborg,⁴ men episoderne bekræfter, at jøderne er knyttet til Orienten hos dem begge.

Helt europæiske er jøderne derimod, da de optræder for tredje gang i *Labyrinten*, denne gang i skikkelse af, hvad Baggeseu kalder "en overordentlig Jøde, ved Navn Philipson, en ung Mand af Smag og Kundskaber",⁵ som han falder i snak med. "Hvad der straks bragte os hinanden nærmere", fortsætter Baggeseu,

var vores Mening om den høist agtværdige, men som theoretisk Philosoph uden tvivl alt for snart og alt for stærkt forgudede Moses Mendelsohn. Vi kom herfra i en lang Samtale om den Jødiske Nation i Almindelighed, dens besynderlige Historie, dens Nærværende Tilstand, de Hindringer vore Fordomme lægge i Veien for dens Cultur, og især om de evige Forhaanelser, hvormed den saa uanstændigen forfølges i vore Romaner og Skuespil, hvori en Jøde næsten aldrig fremstilles uden til Latter for Pøbelen. Vi forenede os i at ønske denne uanstændige Skiks Afskaffelse.

Frem til denne samtale i Hannover fremstår *Labyrintens* billeder af jøder næsten som i de romaner og skuespil, som Baggeseu og Philipson er enige om at lovprise Lessing for at gøre en ende på "ved en opmuntrende, skaanende, meget hensigtsfuldere Behandling". Allerede i Hannover giver Baggeseu udtryk for, at han "græmmer sig inderlig hver gang [han] seer den hele Nation saaledes mishandlet på Skuepladsen", ikke kun på grund af "de ubehagelige Følelser det maae opvække hos enhver omskåren Tilstedeværende", men fordi det ikke blot er "uretfærdigt, ubilligt og umenneskeligt", men også det sikreste middel til at forhindre al politisk fremgang og forbedring for jøderne.⁶ Skildringen af "jødegaden" i Frankfurt lægger sig således ganske præcist i forlængelse af Baggeseus erklæret politiske ambition om at bidrage til en ændring af de forhold, som jøderne lever under.

Læseren er således ikke uforberedt ved ankomsten til "den rædsomme Indgang" til jødegaden i Frankfurt am Main, som for Baggeseu ligner "Sværmehullet i en Bikube", som han derefter går på opdagelsesrejse i sammen med sin ledsager Sparzet. "Jeg begriber endnu i dette Øjeblik ikke", skriver Baggeseu,

hvorledes det gik til, at vi med Liv og alle Sandser slap ud af den anden Ende, Jonas kan ikke have studset meere, ved at finde

sig heel og holden opkastet paa det Tørre, efter at have passeret igiennem den af utallige Sild opfyldte Hvalfiskebug.⁷

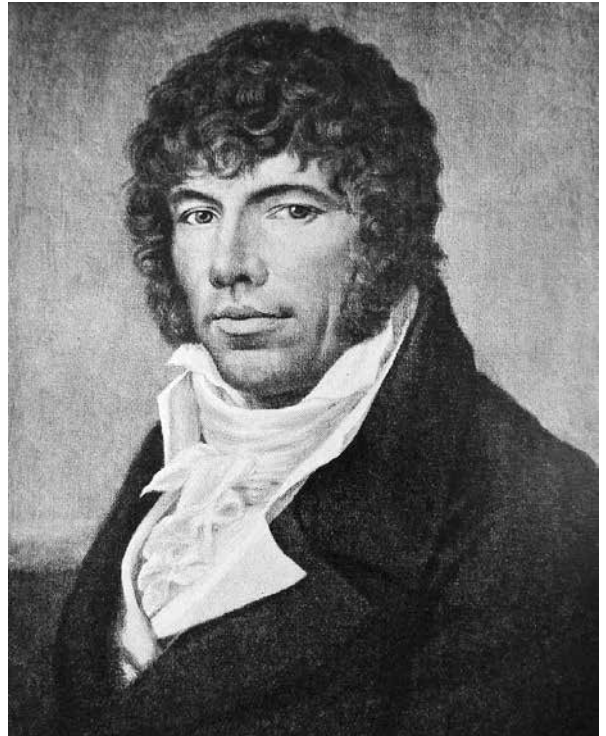
Tre dage og tre nætter tilbragte Jonas som bekendt i hvalfiskens bug, men da Baggesen og Sparzet atter forlader ghettoen senere samme dag, føler de sig også som født på ny:

Da vi ved Udgangen af Gadens anden Ende indaandede paa nye den Frankfurtske Luft, forekom den os Æther, uagtet den sikkert ikke var bedre end den i vort Pilestræde. Vi vare som fødte paa nye, som Helbredede, der efter et Fjerdingaars Sygeleje første Gang igien bade sig i Solen.⁸

Opholdet i ghettoen gør et så overvældende indtryk på de besøgende, at det involverer alle sanser og hele kroppen. Det begynder med synet, men glider uformidlet over i varmen og stanken, som fra *Labyrinthens* sider ligefrem truer med at brede sig til læseren:

Man forestille sig en Samling af nogle tusinde pialtede Mænd, nogle tusinder halvnøgne Qvinder, og nogle tusinde aldeles nøgne Børn sammenkuede og opstablede i eet eeneste Stræde, omtrent som vor Kiøbenhavnske Peer Madsens Gang! Hvilken gyselig Dyrge af Elendighed! Hvilken Vrimmel af Usle! Hvilken lumervarm Pestdamp af levende, livløs og død Uhumskhed! Af Frygt for at Stanken maatte udbrede sig paa mine Blade, af Frygt for, at alle mine nervefine og sandsekjælnede Læsere maatte falde i Besvimelse, vover jeg ikke at udmale een eeneste af de mangfoldige Grupper af mavre og feede, hentærte og halvforraadnede Israelsbørn, som vagende og sovende stode, sade, og krøbe på Trapperne i Dørrerne og paa Gaden, eller rettere hvoraf hele Gaden, en fuldmiddret

Ost, syntes at krybe (Baggesen 2: 82).

Jens Baggesen (1764-1826).

Det er næsten umuligt ikke at lade sig rive med af teksten – og fortsætte med at citere beskrivelsen af de hærskarer af *Skakrere*, der pånøder dem alskens ragelse fra alle sider og omringer dem ”som en Sværm af hungrige Ravne”. Alle er ude på at snyde. Fortællingen om, hvordan Baggesen og hans ledsager ser sig tvunget til at bruge deres stokke og endog ”støde een og anden af disse Ulyksalige overende” for at besvare deres handelstilbud, er ligeledes medrivende. Synet af de halvnøgne mødre med deres nøgne børn sårer samtidig de tilrejsendes øjne og hjerter så meget, at teksten i stedet for fortsat at beskrive elendigheden og lidelserne går over til at argumentere for, at æstetikens regler her må vige for moralens, at det er ”de Undertryktes *Advocaters* Pligt” at henlede ”Undertrykkerne til Opmærksomhed” og trænge frem til dem, ”i hvis Magt det staaer, at lette Jødernes Aag, og lindre deres Ulyksalighed”.⁹

Til dette formål og for yderligere ”at blødgøre hjerterne til medfølelse” fortsætter Baggesen med en

skildring af hverdagen for en af disse skakrere; fra han står op og fylder lommerne og tager bylten over armen med sine varer og snurrepiberier for så at blive spottet, hånet og ydmyget af pøblen, som han forgæves prøver at afsætte dem til, til han udmattet vender hjem igen om aftenen og skuffer den ventende og sultne familie med det mageløst magre udbytte af sine anstrengelser. Baggesen har ovenikøbet et par gange fulgt en sådan jøde på sin daglige jagt og nåede derved en dybere forståelse for, at "det var lige saa ubilligt at fordrø Moralitet af en saa ulyksalig Skabning som af fortørrede vinstokke at forlange modne Druer". Indlevelsen går så vidt, at Baggesen lader sig snyde "med Fornøjelse" af denne jøde, da de skilles igen.

For at lære "det Indvortes af Jødegaden" endnu nærmere at kende indlader Baggesen og Sparzet sig dernæst på en handel ved at bide "paa Krogen af en saadan omvandrende Mede". De følger ham ad mange trange trappetrin helt op til hans magasin på allerøverste etage, hvor der åbenbarer sig både nogle "dødmørke kamre overfyldte af ureene Qvinder og Børn" og en aldeles overdådig samling af uniformer og tekstiler – "nogle Hundrede Baroner, Officeerer, Hovedværks- og Haandværksburscher, Spradebaser og Spidsborgere *uden Indhold*" – som de får lov at vælge imellem. Handlen bliver imidlertid ikke til noget i første omgang, og da Sparzet og Baggesen kryber ned ad de labyrintiske trapper igen, kommer de op at skændes, om de nu kan være bekendt at ulejlig den arme mand så grundigt og udførligt uden at komme hans tilbud i møde og købe den vest, de var ude efter. Var det ikke ukristeligt sådan at stjæle hans tid, spørger Baggesen sin ledsager, som optakt til en længere redegørelse for "Vold, Bedrag, Ran og Tyverie" i teori og praksis. Mens man hverken kan stjæle sin næstes hest eller penge "uden at blive hængt", så kan man sagtens "leve høit i Herlighed og i Glæde", når man frastjæler jøderne deres

Hus og Gård, Ager og Eng, alle [deres]
Heste og Øxen, alle [deres] Penge, kort alt,
hvad [de] besidder ... alle [deres] Rettigheder

og Herligheder, [deres] Tid, [deres] Rum,
[deres] Frihed, [deres] Perfectibilitet.¹⁰

En hel nation kan man voldtage, "og endog blive roest derfor" – bliver Baggesen ved med at undre sig over, alt imens han ser på sit ur, som han til sin store forundring endnu har på sig, og klandrer Sparzet for at have stjålet tiden fra den arme jøde. Men handlen er jo ikke ophævet, svarer Sparzet til sidst – han kommer sikkert efter os. Og det ender det da også ganske rigtigt med, så handlen afsluttes, inden Sparzet og Baggesen forlader jødegaden igen.

Selvom denne feltrapport ikke efterlader mindste tvivl om, hvor Baggesen vil hen med sine etnografiske observationer og iagttagelser, følges den i *Labyrinth* op af endnu et afsnit, der under overskriften "Det christne Fadermord" skærer skandalen ud i pap: Det er "Jødernes borgerlige Forfatning, deres mangel på rettigheder og politisk eksistens", Baggesen kalder til kamp imod. En "Vanære" og en "Skændsel" er det for Europa og for Europas "verdslige og geistlige Bestyrere", at man har udstødt et helt folk af det borgerlige selskab og berøvet det de friheder og rettigheder, Gud og naturen har givet det, og "med Vold og med List" har "frarevet og frastiaalet det sin politiske Perfectibilitet".¹¹ Og en endnu større uretfærdighed og grusomhed er det, at denne behandling så ovenikøbet begrundes med de konsekvenser, den har, nemlig den fattigdom, elendighed og tilbageståenhed, som jøderne befinder sig i! Nero stak angiveligt selv ild på Rom for at unde sig den fornøjelse at straffe de kristne for det bagefter. Endnu større grusomhed ville det have været, hvis han virkelig havde formået de kristne til at gøre det!¹²

Jødegaden i Frankfurt er for Baggesen et temmelig nøjagtigt billede på hele det jødiske folks eksistens i Europa. "Man kan i denne mørke, trange, smudsige, stinkende, saa godt som overalt tilspærrede Peer Madsens Gang, studere hele Nationens Statistik",¹³ hævder han. Og den, som "trods alle Puf, Snyderier og Ækelheder" har gennemvandret den, må givetvis fejle noget "enten i Hovedet eller Hjertet"

for ikke at blive grebet af medlidenhed. Men som om Baggeseens eget vidnesbyrd ikke var nok, bringer han til allersidst en uhildet og udefrakommende iagttager på banen; en

med vor Historie aldeles ubekendt, for Europas Skikke aldeles fremmed Jordborger, et i det mindste fra vore Fordomme aldeles frit Menneske - en naturopdraget Huron, Peruaner eller Peluaner.¹⁴

for at afgive den endelige dom, der på denne måde nærmest får form af en hedensk, og derfor måske så meget desto mere troværdig, dommedagsprædiken. "Hvad ville denne mand dømme", spørger Baggeseen, "naar han hørte":

At et Folk endelig, som de Christne ansee som deres egentlige aandelige Faderfolk, hvis Religion de nødvendigen maae ansee som deres Religions Moder - i de sidste Tider, fra det Øieblik af, de Christne, dets aandelige Sønner, fik Magten i Hænderne, paa ingen anden Grund end paa den, at det var dette besynderlige Folk - er blevet saa got, som almindeligen frakiendt Ret til Borgerskab. Ret til Jordbesiddelse, Ret til de almindeligste Rettigheder, fradømt Brugen af sine fleeste Menneskeevner og Færdigheder, fradømt Lov til at ernære sig paa en retskaffen Maade - og saaledes, udelukt fra det borgerlige Selskabs Fordeele, henkastet i et evigt Fængsel paa den Jord, Gud skabte for alle Mennesker, udsat for almindelig Forhaanelse, Fornærmelse og Forfølgelse - aldeles er blevet overladt til den uundgaaelige Fordærvelse, som Mangel paa Agtelse i Selskabet, Mangel paa Deeltagelse i dets almindelige Forædlingsmidler, og det gyseligste af alle Slaverier gjør nødvendig?¹⁵

Og tøver ikke med svaret: "'O! Rædsel! o Gudsbespottelse! o blodige titusinddoppelte Fadermord!' vilde Naturens upolitiske Søn udraabe"¹⁶ og der-

ved afslutte *Labyrintens* udforskning af jødegaden i Frankfurt.

Som Baggeseen-eksperten Leif Ludwig Albertsen har gjort opmærksom på, står jødeproblemet hos Baggeseen i en mytisk sammenhæng, der gennemsyner hele forfatterskabet. Når Baggeseen således lader naturens upolitiske søn beskyldte kristne nationer for fadermord, skal det ses på den baggrund, at han også selv

gentagne gange har identificeret sig med Jesus som den, som befinder sig udenfor, dvs. på samme tid nedenunder og ovenover, det borgerlige samfund og fra denne ulyksaligt spaltede position ser frem til denne verdens undergang, efter hvilken der vil opstå en ny verden i overvindelse af denne dualisme.¹⁷

Blandt litteraturhistorikere har Baggeseen i det hele taget ry for at være vanskelig at indplacere, idet han både skriver på tysk og på dansk og hører hjemme i både 1700-tallet og 1800-tallet. "En grænseganger mellem oplysning og romantik" kaldes han i titlen på Anna Sandbergs afhandling fra 2015 om den (sener) tyske del af hans forfatterskab. Som forfatter "med ét ben i klassicismen og ét i romantikken" præsenteres han i anmeldelsen i Weekendavisen af Henrik Blichers nye, tekstkritiske udgave af *Labyrinten*. Og Leif Ludwig Albertsen har allerede i 1969 prøvet at påvise en dualistisk filosofi hos Baggeseen, som også kommer til udtryk i et "både-og" og "en spaltning, der ikke vil falde til ro i en syntese", og en for forfatterskabet karakteristisk "tvedeling mellem det folkeligt komiske og det ophøjet alvorlige".¹⁸

Alt dette gør sig i allerhøjeste grad også gældende i skildringen af jødegaden, der jo nærmest lever af sammenfletningen af de høje kosmopolitiske og universalistiske idealer, som han påberåber sig i menneskehedens navn på den ene side, og den smudsige og beskidte, forfærdeligt umenneskelige hverdag, som han formår at gøre nærværende for

alle sanser hos læseren på den anden side. Det er kontrasten mellem den romantiske indlevelse i det konkrete og den oplyste påberåbelse af det almene, der giver fremstillingen sin styrke, men som altså også fastholder en tvedeling og en dualisme, der netop hverken vil eller kan falde til ro i nogen syntese.

Meget af den samme dobbelthed mellem den konkrete virkelighed og de abstrakte idealer – mellem oplyst kosmopolitisme og romantisk patriotisme og nationalfølelse – gør sig også tydeligt gældende i en af de andre ekstatiske passager i *Labyrinten*: Besværgelsen af nationernes mangfoldighed i hvad man kunne kalde et anfald af sværmerisk kosmopolitisme. Anerkendelsen af nationernes forskellighed, som var de "Bogstaver i Menneskehedens Alphabet", som var de "forskjellige Figurer - forskellige Farver - forskellige Toner", giver på dette sted i *Labyrinten* – nærmere betegnet ved solopgangen over Herrmannsbjergtet i Teutoburger Wald, et mindested for germanernes sejr over romerne – anledning til en bemærkelsesværdig fremtidsvision: "Snart straale Humanitetens fulde Dag over det elskte Europa", hedder det her, og:

Tiden nærmer sig, da Sproghad, Nationalhad og deslige vil svinde for Jordborgerdyd, som Religionshad allerede har begyndt at svinde for en renere Moralitet. Man vil indse, at Nationer, som Mennesker, ere hinanden uundværlige, at de skiænke hinanden gjensidige Fordele, at den ene har Ret til den andens Taknemmelighed, at om den eenes Gield i denne Henseende er større end den andens, alle dog give hvad de formaae - og at kun Een - den eene Alvidenhed - kan beregne, hvor der gav broderligst.[...] Hvilken Vellyst at see Broderen omfavne sin Broder! men - hvilken Salighed at see Nationer favne hinanden! Da skal Sandhed være den eeneste Tanke! Kierlighed den eeneste Følelse! Menneskelighed den eeneste Handling.¹⁹

Ganske som oven på besøget i jødegaden er Baggesen også på dette sted i *Labyrinten* ude i et eskatologisk, ja apokalyptisk ærinde: Folk, religioner og nationer er forskellige, men i fremtidens Europa vil disse forskelle blive ophævet i en slags kosmisk forbrødring og forsoning. Men denne mytiske dimension hos Baggesen og *Labyrinten* er ikke det eneste, der adskiller hans skildring af jødegaden fra tidligere og senere rejsendes skildringer.

Set i forhold til de danske rejsende, der gennem det 17. og 18. århundrede har engageret sig i etnografiske skildringer af fremmede folk og nationer i det lykkelige Arabien og omkringliggende lande, i de danske kolonier i Trankebar, dansk Vestindien, Afrika og Grønland eller Island, Færøerne og Norge, er det slående, at Baggesen, i stedet for at lade, som om de indfødte selv kom til orde, iscenesætter sig selv som iagttageren, der selv er i stand til både at beskrive deres situation og gøre sig til talsmand for en radikal forandring af de i hans og menneskelighedens øjne forfærdende forhold, de lever under. Baggesens udøvelse af det, vi i dag er ved at lære at kalde *slum tourism*, er udtryk for en form for engagement og krav om forandring, som er aldeles fremmed for hans mange forgængere i genren, men som vi til gengæld kender langt flere eksempler på hos senere generationer af politiske pilgrimme, missionærer og andre rejsende, der af humanitære, filantropiske og politiske motiver svælger i skildringer af de forhold, deres "ofre" lever og lider under. Under helstatens enevælde havde alle undersætter, herunder de rejsende selv, deres egne stemmer som undersætter. Baggesen er en af de første til at hæve en helt anden stemme, en stemme, der gør krav på at tale på både menneskehedens og de indfødtes vegne.²⁰

Mere nærliggende er det måske at sammenholde Baggesens omtale af jøderne med det værk, som han også selv henviser til og roser i de allerhøjeste toner i en fodnote: Christian Wilhelm Dohms *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* fra 1781, et af de mest indflydelsesrige værker i debatterne om jødernes borgerlige rettigheder i oplysningstiden, som

i øvrigt ganske som *Labyrinten* er udkommet i en moderne tekstkritisk udgave for mindre end et år siden. Dohms omhyggelige og indtrængende samling af argumenter for en fuldstændig borgerlig ligestilling af jøderne, der også udkom i et andet oplæg i 1783, havde været genstand for megen kritik og opmærksomhed, men Baggesen oplyser, at han først efter sit besøg i jødegaden har stiftet bekendtskab med dette "fortreffelige Værk ... der i alle Henseender gjør sin Forfatter, hans Nation, og det attende Aarhundredes Philosophie Ære", som det hedder i Baggesens fodnote. Dohms ædruelige kombination af statsutilitaristiske og naturretslige argumenter for ændringer af jødernes forhold har ikke meget tilfælles med Baggesens indtrængende og intense, ja eskatologiske påkaldelse af læserens indlevelse og medfølelse, og de deles således egentlig kun om de politiske konklusioner.

Mere direkte inspiration til sin beskrivelse af jødegaden kunne Baggesen have hentet i andet bind af orientlisten Johann Jacob Schudts firebindsværk *Jüdische Merckwürdigkeiten* fra 1714-1718, der nemlig udelukkende handler om jøderne i byen Frankfurt. Schudt havde ikke blot langt flere sider til rådighed, men gjorde også meget udførligt rede for alle de aspekter, der er ganske og aldeles fraværende hos Baggesen: En historisk redegørelse for, hvor jøderne i Frankfurt stammer fra, og om ghettoens tilblivelse og historie, udførlige beskrivelser af deres religiøse overbevisning og ritualer, af deres indbyrdes uoverensstemmelser og menighedens indre forvaltning og organisation, alle de aspekter altså, der i Baggesens etnografiske optik er faldet helt under bordet. Ligeledes indgår Schudts redegørelse for jødiske menigheder og deres spredning og historie over hele kloden – også uden for Europa – slet ikke i Baggesens bestemmelse af jøderne som "folk" og "nation". Schudts *Merckwürdigkeiten* kan derfor for os tjene som en påmindelse om, hvad et øjebliksbillede og et feltarbejde som Baggesens er ude af stand til at fange og få øje på.

Mere rimeligt er det derfor at sammenholde Baggesens skildring af jødegaden med nogle af de mange andre øjenvidneskildringer af besøg i ghettoen fra 1600-tallet til det 19. århundrede for på denne måde at danne sig et billede af de byggeklodser, Baggesen kunne sætte sammen på en ny og anderledes måde, og som falder fra hinanden igen i jødegadens litterære efterliv.

Selvom Baggesens skildring af jødegaden er "den indtil da mest udførlige og mest sindsbevægende",²³ kan man alligevel godt se, at den bygger videre på forgængere, som Baggesen formentlig ikke kendte til direkte, men som set som en serie alligevel er med til at tegne billedet af tilblivelseshistorien af, hvad der tager sig ud som et tidligt eksempel på en litterær form for *dark* eller *slum tourism*.

Til at begynde med – i starten af 1600-tallet – er det kun synagogen og anstalten for de kolde bade, der nævnes, samt de særlige kendetegn og den særlige beklædning, som jøderne var tvunget til at bære i Frankfurt. Men gennem det efterfølgende århundrede hører indespærringen i den snævre gade, de tætbyggede huse med de mange etager, portene, der bliver lukket om natten og i weekenden, trængslen og de gevaldige menneskemængder, larmen, affaldet og ikke mindst lugten og den dårlige luft til standardrepertoiret i de ganske drastiske beskrivelser. Og ofte nævner de også plyndringer og ildebrande, der har hjemsøgt stedet med mellemrum, for til sidst at bekræfte, at indbyggerne lever af alskens former for handel, veksler og bedrag. I en beskrivelse fra 1740 hedder det for eksempel:

Jøderne har i denne by deres egen synagoge: kvarteret, som han har indrømmet dem, er et område fuld af smuds og urenheder. De lever i disse sumpede hjørner som utøj i snavset. Ilden har allerede to gange prøvet at rense dette beskidte opholdssted og med sine flammer lagt det i aske. Men det har kun tjent til at husene blev bygget op igen så meget des hurtigere for at gøre plads i

højden, som man ikke under dem jorden. Jo mere de altså ser sig indespærret og siddende på hovedet af hinanden, des bedre går det hos dem med formeringen. Det vrimler og kravler, alt i hebraiske figurer. Spørger man, hvad dette gamle levn af de tolv israelitiske stammer lever af, så hedder det: af bedrag.²⁴

Næsten de samme antisemitiske stereotyper går igen hos en Andreas Meyer, der besøgte jødegaden i 1771 og fremstiller den som "et meget ækelt område i byen":

Alle afskyeligheder, som de kan komme i tanke om, finder de i dette lille område, som bebos af denne uhyrlige sværm af fattige Abrahamsbørn i Frankfurt. En overordentlig snæver gyde fyldt af snavs og uhumskheder, som strækker sig over næsten et kvarter. Værelser og senge, der ganske som deres beboere er en sand afbildning af elendigheden. Dette er de genstande, som her møder den nysgerrige rejsende. Og det kostede mig megen overvindelse af ren nysgerrighed at opsøge en slags mennesker i deres reder, der, hvis jeg kan tillade mig en sådan sammenligning, som utøj kravler omkring i deres stinkende beholdere.²⁵

Baggesen har været en mester i at genbruge denne jødefjendtlige nysgerrighed med dens stærke billeder og metaforer til noget ganske andet, til en politisk kritik af de forhold og betingelser, som disse jøder var tvunget til at leve under, og et krav om deres forandring. Men Baggesen var ikke den første. Hos en af hans bekendte, den tyske oplysningstids Emma Gad, Adolf von Knigge, der besøgte jødegaden samme år, hedder det for eksempel:

Nogle tusinde nedtrykte, udstødte, til dels meget fattige skabninger lever her indespærret i små, smudsige, ofte fem etager høje huse. De har ikke lov til at bo i andre dele

af byen, ja end ikke til at spadsere alle steder til alle tider. - Dette er vores kristelige måde at omgås et folk, som har de samme menneskehedens frihedsrettigheder som os, af hvilken vi på en vis måde nedstammer, og som i hvert fald har opretholdt mere originalitet, særegenhed og mere sædelig renhed end os, og som vi nu, ved på den mest uædle måde at afskære dem fra alle midler til andre erhverv, tvinger til at ernære sig af åger.²⁶

Ganske som hos Baggesen vender også Knigge brodden den anden vej; mod dem, hvis store frelser kom fra det folk, som de foragter: "Und das nennen wir Christenthum!"²⁷ hedder det afslutningsvis i hans erindringer om besøget i jødegaden fra 1783.

Endnu tættere på Baggesen kommer vi dog tilsyneladende hos den russiske Europarejsende Nikolai Michailowitsch Karamsin, der besøgte jødegaden samme år som Baggesen. Også han svælger i smudset og lugten og de 7000 beboeres beskidte og lasede tøj. Det gør ondt, skriver Karamsin, at se på disse ulykkelige mennesker, der bliver spærret inde i deres snævre gyde, som fanger i et bur om natten og i gudstjenestetiden, og ovenikøbet bliver tvunget til at gøre tjeneste som vandbærere for byens brandmænd. Til gengæld beretter Karamsin også, at han "gjorde bekendtskab med en jøde, som var en forstandig og dannet mand". Karamsin inviteres sågar med hjem til ham og hans unge kone, der både taler tysk og fransk. Han blev der i nogle timer – "men hvor måtte næsen dog lide imens!"²⁸ Karamsin får også lejlighed til at besøge synagogen, som for ham snarere lignede en mørk hule:

Kun mat brændte lysene i den af stinkende dampe overfyldte luft. Mørk sorg og frygt lå på de bedendes ansigter. Ingensteds så man et gladt ansigt, den taknemmelige kærligheds tårer gjorde ingen kinder våde, intet blik fuld af from henrykkelse vendte sig mod himlen. Jeg så kun forbrydere foran mig, som med bæven forventede

deres dødsdom og som næppe turde bønfalde deres dommer om barmhjertighed.²⁹

Baggesen opsøgte aldrig den synagoge, men ville måske nok kunne genkende det billede, Karamsin her tegner af de bedende. Det, som til gengæld falder helt uden for Baggesens rammer, er fortsættelsen, hvor Karamsins vært selv kommer til orde: "Hvorfor er De kommet herhen", bliver Karamsin spurgt af den jøde, hvis gæst han var, "skån os for Deres besøg!"

"Vores tempel var i Jerusalem, dér behagede det den Højeste at vise sig for sine udvalgte. Men det prægtige tempel er ødelagt; vi er spredt omkring over jordens overflade, og forsamler os kun her for at sørge over vor folks elendighed. De skal forlade os. Vi kan kun være et billede af jammeren for Dem".³⁰

Ikke nok med at Karamsin på sit besøg i jødegaden også samtaler med og lytter til en af beboerne, han følger også op på denne samtale med i en slags efterskrift at tale om det sammenhold – *Gemeingeist* – som han hævder, at jøderne har så meget mere af end andre folkeslag. Han fortsætter med at berette om den jøde, der i vrede forsvarer sin ære mod beskyldninger om bedrageri; og som et andet eksempel på dette sammenhold fortæller han, hvordan det lykkedes jøderne i Frankfurt at få byens teater til at tage Shakespeares stykke om den venetianske købmand af plakaten, fordi det udskælder den jødiske nation, hvilket dog kun lykkedes, fordi direktøren nødig ville tabe billetindtægter! Endelig fortæller Karamsin også, at han, da han opsøgte en anden jøde for at veksle penge, fandt et oplået eksemplar af Mendelssohns *Jerusalem* på hans bord! I den efterfølgende samtale roses jøden Mendelssohn til skyerne som "vore dages Socrates og Platon" for igen og igen at fremføre, at han altså tilhører den jødiske nation!³¹

I Baggesens jødegade er der kun en fodnote til overs for bemærkningen om, at denne Mendelssohn også

var nødt til at opholde sig der, når han var i Frankfurt. I *Labyrinten* kommer Baggesen i samtale om Mendelssohn allerede i Hannover, hvor også han møder, hvad han kalder "en overordentlig Jøde", der har særdeles høje meninger om Mendelssohn. I jødegaden derimod ville Mendelssohn sprænge rammerne for billedet af beboerne som stakkels ofre for forholdene!

Jødegadens litteraturhistorie slutter ikke med hverken Karamsin eller Baggesen. Ved den store brand i juli 1796, der udløstes af det franske bombardement af byen, åbnedes portene, men det har ikke afholdt nogen fra igen og igen at besøge stedet, hvor der i dag befinder sig et større museum. Baggesen selv får genoptrykt det pågældende afsnit fra *Labyrinten* i forbindelse med jødefejden i Danmark i 1813. Digterfyrsten Goethe, der skal have omtalt Baggesen som et "fratzenhaftes Talent", skriver i sine erindringer i *Dichtung und Wahrheit* i 1811 udførligt om, hvordan han som barn og som ung lod sig fascinere af de smukke piger i det, der også af ham beskrives som et snævert, ildelugtende og vrimlende fængsel.³² I 1807 begynder Ludwig Börne, der ikke kunne udstå Goethe og selv var født i ghettoen i 1786 og altså kun var tre år gammel, da Baggesen og Karamsin besøgte stedet, at skrive om, hvordan han vender hjem til barndommens jødegade efter flere års fravær.³³ Og i 1840 begynder ghettolitteraturen for alvor at blive en genre, da Heinrich Heine ikke kun skriver om, hvordan han sammen med Ludwig Börne opsøger stedet,³⁴ men også får udgivet den historiske fortælling *Der Rabbi von Bacherach*. Fortællingen forbliver fragment, men med sin indgående beskrivelse af forholdene i ghettoen i Frankfurt i 1600-tallet danner den forbillede for de mange senere romaner og fortællinger, som henregnes til genren.

Jens Baggesens skildring af jødegaden er enestående, fordi den beskriver stedet, da det endnu ikke er blevet historie. Og selvom også hans beskrivelse hører hjemme i litteraturhistorien, kalder den fortsat på sine læsere på en måde, som få har formået før eller siden.

LITTERATUR

- Albertsen, Leif Ludvig
1969 *Odins mjød. En studie i Baggesens mytiske poesi*. Aarhus: Akademisk Boghandel, 1969.
- Albertsen, Leif Ludvig
1973 Baggesen und die Juden. I: *Text & Kontext*, nr. 1, s. 70-86. 1973.
- Baggesen, Jens
1792-1793 *Labyrinten eller Reise giennem Tydsland, Schweiz og Frankrig*. Tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Henrik Blicher. Bind 1 & 2. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2016.
- Baggesen, Jens
1813 *Om Jøderne. En Anmeldelse*. København: Andreas Seidelin, 1813.
- Bourke, Eoin
1999 The Frankfurt Judengasse in Eyewitness Accounts from the Seventeenth to the Nineteenth Century. I: Anne Fuchs & Florian Krobb (red.): *Ghetto Writing: Traditional and Eastern Jewry in German-Jewish Literature from Heine to Hilsenrath*, s. 11-24. Camden House, 1999.
- Deutsch, Yaacov
2008 Jüdische Merkwürdigkeiten: Ethnography in Early Modern Frankfurt. *Jewish Culture and History*, 10, 2-3, s. 81-94, 2008.
- Dohm, Christian Wilhelm
2015 *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Kritische und kommentierte Studienausgabe. Herausgegeben von Wolf Christoph Seifert. 2 Bde. Göttingen: Wallstein Verlag, 2015.
- Harbsmeier, Michael
1986 Danmark. Nation, kultur og køn. *Stofskifte, Tidsskrift for Antropologi*, 13, s. 47-74 1986.
- Harbsmeier, Michael
2008 Subaltern Travellers in a Conglomerate World. *rn Antiquities and National Identities. Perceptions of Denmark and the North in the Eighteenth Century*, s. 288-306. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 2008.
- Heine, Heinrich
1840 Ludwig Börne. Eine Denkschrift und Kleinere politische Schriften. Bearbeitet von Helmut Koopman. Bd. 11. I: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke* (DHA). Herausgegeben von Manfred Windfuhr. Hamburg, 1978.
- Heuer, Renate (red.)
1986 *Ludwig Börne zum zweihundertsten Geburtstag - für die Juden*. Frankfurt am Main: Archiv Bibliographica Judaica, 1986.
- Hoffmann, Christhard
2008 From Heinrich Heine to Isidor Kracauer. The Frankfurt Ghetto in German-Jewish Historical Culture and Historiography. *Jewish Culture and History*, 10, 2-3, s. 45-64. 2008.
- Karamsin, N.M.
1922 *Briefe eines reisenden Russen*. Aus dem Russischen von Johann Richter. Wien: Rikola Verlag, 1922.
- Lohmeier, Dieter
2011 *Mit Carsten Niebuhr im Orient. Zwanzig Briefe von der Arabischen Reise 1760-1767*. Heide: Boyens Buchverlag, 2011.
- Mähler, Bettina & Hans Sarkowicz
1988 Die Frankfurter Judengasse im Spiegel zeitgenössischer Berichte. I: Best, Michael (red.): *Der Frankfurter Börneplatz: Zur Archäologie eines politischen Konfliktes*, s. 163-231. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1988.

Sandberg, Anna

2015 *En grænsegænger mellem oplysning og romantik. Jens Baggesens tyske forfatterskab*. København: Museum Tusulanum, 2015.

Sandberg, Anna & Svend Skriver (udg.)

2010 *Jens Baggesens liv og værk*. Hellerup: Forlaget Spring, 2010.

Schudt, Johan Jacob

1714-1718 *Jüdische Merckwürdigkeiten*. 4.Bd. Frankfurt & Leipzig: Tobias Hocker, 1714-18.

NOTER

¹ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 95.

² Ibid., s. 147-8. Afsnittet er undladt i andre udgaver.

³ Gengivet i Lohmeier 2011, s. 227.

⁴ Det er Henrik Blicher, der med henvisning til Michael Studemund-Halévys *Biographisches Lexikon der Hamburger Sefarden* har identificeret Baggesens Herr Sumble (vol. 1, s. 354). Lohmeier formoder, at Niebuhr havde maronitterne i tanke, hvis pengeindsamling i Orienten og i Europa han har beskrevet andetsteds.

⁵ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 181-182. Der er ifølge Henrik Blicher tale om Moses Alexander Philipson (1761-1850), forfatteren til bl.a. *Über die Verbesserung des Judeneids* (1797).

⁶ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 181-182.

⁷ Baggesen 1792-1793, bd. 2, s. 82.

⁸ Ibid., s. 86-87.

⁹ Ibid., s. 83.

¹⁰ Ibid., s. 86.

¹¹ Ibid., s. 88.

¹² Ibid., s. 89.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., s. 90, kursivering i originalen.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Albertsen 1973, s. 78.

¹⁸ Albertsen 1969 ifølge Sandberg 2005.

¹⁹ Baggesen 1792-1793, bd. 1, s. 225-226. For en mere udførlig sammenligning af Baggesens sværmerisk patriotiske kosmopolitisme med 1800-tallets former for national identitetsforståelse, især hos Wilhelm von Humboldt, se Harbsmeier 1986.

²⁰ For en mere udførlig version af denne sammenligning, se Harbs-

meier 2008.

²¹ "Med inderlig Glæde har jeg siden læst den oplyste og ædle Geheimeraad v. Dohms fortreffelige Værk: Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden, eet af de faae Værker, der i alle Henseender gjør sin Forfatter, hans Nation, og det attende Aarhundredes Philosophie Ære. Med sin vigtige Materie og voxne Kundskaber, med philosophisk Sandhedskierlighed, og med den Hjertets Varme, som udmærker den Viise fra den Lærde, har han talt syv Millioner miskiendte og mishandlede Brødres Sag; og, i visse Maader, ikke blot talt; men ført den - et Arbeide, hvorfor hver Menneskeven skylder ham en hemmelig eller offentlig Taksigelse. Med Henrykkelse har jeg og erfaret, at man i det gienfødte Frankerig med saa mange andre politiske Bastiller tillige har nedrevet Jødernes, og i sin hele Vidde udført hvad Philosophen og med ham al sund Philosophie foreslog." (Baggesen 1792-1793, bd. 2, s. 90-91).

²² Som Bettina Mähler og Hans Sarkowicz har gjort os den tjeneste at sammenstille (Mähler og Sarkowicz 1988). For et overblik på engelsk, se Bourke 1999.

²³ "die bis dahin ausführlichste und aufrüttelndste" (Mähler & Sarkowicz 1988, s. 184).

²⁴ "Die Juden haben in dieser Stadt ihre eigene Synagoge: das Quartier, welches man ihnen eingeräumt hat, ist ein Ausläger voller Schmutz und Unreinigkeit. Sie leben in diesen sumpfigen Winkeln wie das Ungeziefer im Unflat. Das Feuer hat diesen kothigten Aufenthalt schon zweymahl zu reinigen gesucht, und durch seine Flammen in Schutt und Asche verkehret. Allein dieses hat nur darzu gedienet, ihre Häuser desto schneller wieder aufzubauen und den Raum in der Luft zu suchen den man ihnen auf der Erde nicht vergönnet; dann sie dörfen sich nicht ausserhalb ihren Ringmauren ausbreiten. Je mehr sie sich also eingesperrt sehen und einander über den Köpfen sitzen, je besser geht auch bey ihnen die Vermehrung von statten: es wimmelt und grabelt darinnen alles mit hebräischen Figuren. Fragt man, wovon sich dieses alte Überbleibsel der zwölf israelitischen Stämme nähret, so heisst es, vom Betrug" (citeret efter Mähler & Sarkowicz 1988, s. 177).

²⁵ "Alles, was Sie sich garstiges denken können, finden Sie in diesem kleinen Bezirk, den ungeheure Schwarm dieser armen Abrahamskinder in Frankfurt bewohnt. Eine überaus enge, voller Koth und Unflat angefüllte Gasse, die beynahe eine Viertelstunde lang ist. Zimmer und Betten, die ebenso wie ihre Bewohner eine wahre Abbildung des Elendes sind: Dieses sind die Gegenstände, die hier der neugierige Reisende erblickt. Und es gehörte für mich viel Überwindung dazu, aus bloßer Neugierde eine Art Menschen in ihren Nestern aufzusuchen, die, wenn es mir erlaubt ist einen solchen Vergleich zu machen, wie das Ungeziefer in ihren stinkenden Behältnissen herumkriechen". Ci-

teret efter Mähler & Sarkowicz 1988, s. 178.

²⁶ "Einige tausend gedrückte, verstossene, zum Theil sehr arme Geschöpfe leben hier eingekerkert, in kleinen schmutzigen, oft fünf Stockwerk hohen Häusern, dürfen in keinem andern Theil der Stadt wohnen, ja! nicht einmal zu jeder Zeit noch an jedem Orte spazieren gehen. - Das ist unsere christliche Art mit einem Volke umzugehen, das dieselben Freyheitsrechte der Menschheit wie wir hat, von welchem wir auf gewisse Art abstammen, das wenigstens mehr Originalität, Eigenheit, und mehr Reinigkeit der Sitten unter sich erhalten hat, als wir, und welches wir nun zwingen, indem wir ihm, auf die unedelste Art, alle Mittel zu anderem Erwerbe abschneiden, sich vom Wucher zu ernähren". Citeret efter Mähler & Sarkowicz 1988, s. 179.

²⁷ Ibid.

²⁸ Karamsin 1922, s. 140-141.

²⁹ "Nur matt brannten die Lichter in der mit mephitischen Dünsten überladenen Luft. Düstere Kummer und Furcht lagen auf dem Gesichte der Betenden. Nirgends sah man ein fröhliches Gesicht, die Thräne der dankbaren Liebe benetzte keinem die Wange, kein Blick voll frommen Entzückens erhob sich gen Himmel. Ich sah nur Verbrecher vor mir, die mit Zittern ihr Todesurteil erwarten, und es kaum wagen, ihren Richter um Barmherzigkeit anzuflehen". (Ibid., s. 141).

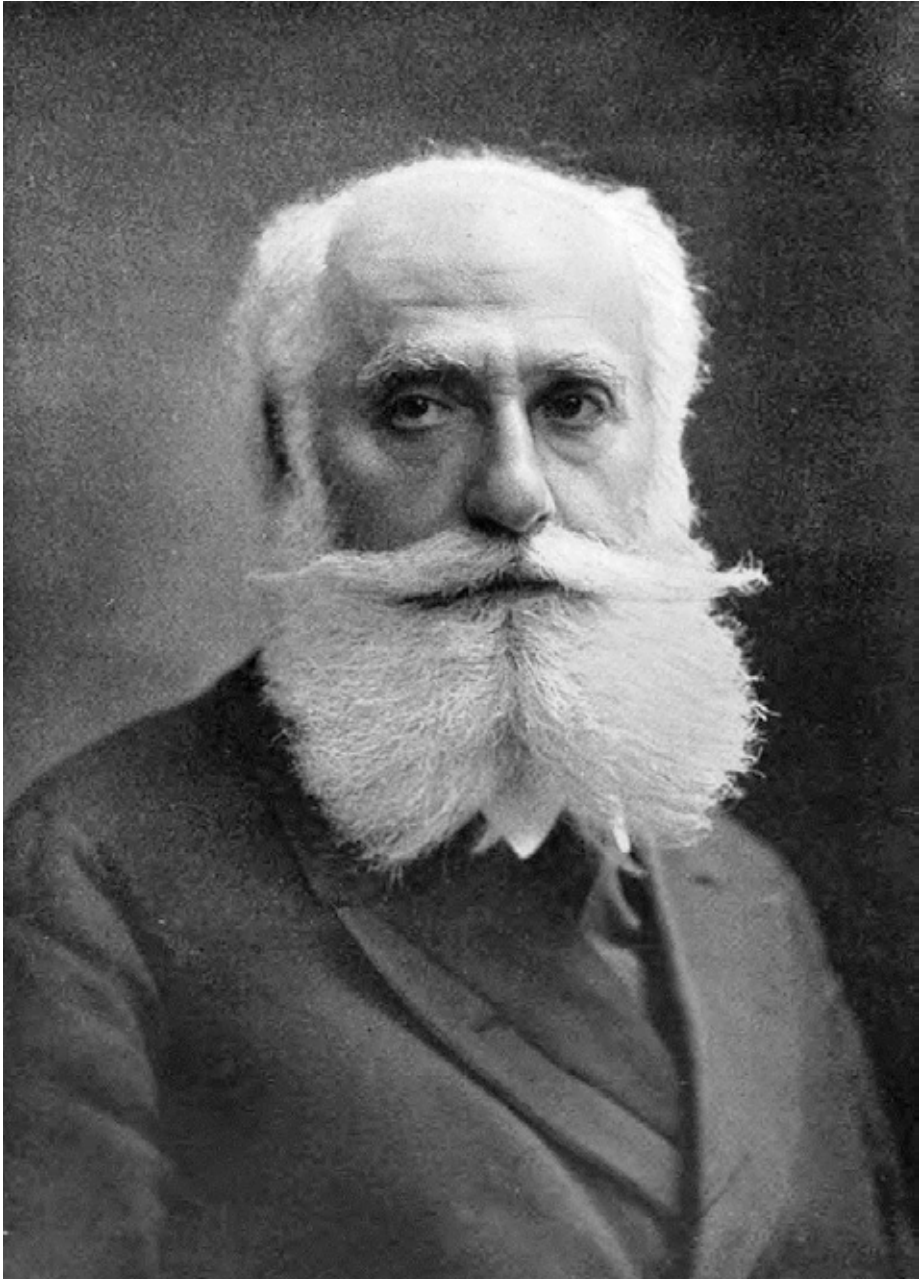
³⁰ "dort gefiel es dem Höchsten seinen Auserwählten zu erscheinen. Aber der prächtige Tempel ist zerstört; wir sind auf der Oberfläche der Erde umher zerstreut, und versammeln uns nur hier, um über das Elend unsers Volkes zu trauern. Verlassen Sie uns. Wir können nur ein Bild des Jammers für Sie seyn." (ibid., s. 141).

³¹ Ibid., s. 142.

³² Mähler & Sarkowicz 1988, s. 208-210.

³³ Heuer 1986, s. 5-7, og Mähler & Sarkowicz 1988, s. 195 ff.

³⁴ Heine 1840, s. 22.

Max Nordau (1849-1923). Fotograf: Ukendt.

Ghettoen som *Heimat*. Den tidlige zionismes ambivalente opgør med ”ghettoen”

Af Jakob Egholm Feldt

På den første zionistiske kongres i Basel i 1897 forholdt zionismens nr. to, Max Nordau, sig til ghettoen på en måde, som nok kan tage sig overraskende ud, i lyset af at zionismens politiske målsætning kan beskrives som at bryde jøderne ud af ”ghettoen”. Ghettoen var selve rummet, der manifesterede anti-jødisk lovgivning og diskrimination, og som både fysisk og socialt satte jøderne ved siden af de kristne europæiske befolkninger, men samtidig var ghettoen et jødisk rum. Max Nordau, Theodor Herzl og andre ledende zionister var meget bevidste om ghettoens betydning for de europæiske jøder og for jødiskheden som sådan, og nok mere positivt bevidste, end forskningen ofte giver indtryk af. I denne artikel skal vi med udgangspunkt i Max Nordaus tale på den første zionistiske kongres i 1897 samt skuespil af Nordau og Herzl undersøge nærmere, hvordan de tidlige zionister forholdt sig til ghettoens betydning for jøder og jødiskhed.

Indledningsvis er det relevant at overveje, hvad ledende centraleuropæiske zionister og borgerlige intellektuelle som Max Nordau og Theodor Herzl egentlig vidste om jødiske ghettoer og ”ghettolivet” generelt. Nordau og Herzl voksede op og levede i dele af Europa, hvor ghettoen eller rent jødiske byer og bydele ikke var en personlig erfaring, de kunne have. Både Nordau og Herzl var anerkendte og integrerede intellektuelle, som med relativ stor succes var deltagere i tværeuropæiske intellektuelle netværk, hvor deres jødiske baggrund nok blev

bemærket og undertiden kommenteret, men ikke forhindrede dem i at komme frem med deres budskaber og deltage på lige fod med andre. Vi må derfor formode, at både Nordau og Herzl havde deres primære viden om, hvad ghettoen var og betød for jøderne, fra mødet med østeuropæiske jøder, som migrerede mod vest, og fra både jødisk og ikke-jødisk populærkultur, der igennem 1800-tallet havde beskrevet livet i ghettoen på en måde, så det fremstod som en særlig jødisk kultur- og livsform. Forskning viser, at ”ghettoen” allerede i sidste halvdel af 1800-tallet var et romantisk og nostalgisk kulturprodukt, som blev beskrevet som autentisk jødisk og med en markant blanding af både tragik, komik og hjemlighed.¹ Den ghetto, som Nordau omtalte i sin første tale på den første zionistkongres i Basel, var således en for deltagerne kulturelt velkendt ghetto; velkendt som den autentiske jødiske folkeligheds omdrejningspunkt, hvor jødiskheden ikke var et mærke, der signalerede anderledeshed, men en norm. I ”ghettoen” levede der både rige og fattige jøder, gode og onde, rabbinere og tyveknygte, gudfrygtige, socialister og en masse ganske almindelige og genkendelige mennesker, som på den måde konstituerede en jødisk almenhed.

Zionismen søgte netop denne almenhed. Nordau, Herzl og mange andre i den central- og vesteuropæiske del af den zionistiske bevægelse var deltagere i en moderne europæisk borgerskabsklasse, som med rimelighed kan beskrives som transurban, dvs. som

en klasse eller et segment, hvis uddannelser, sprogkunderskaber og kulturelle og politiske horisonter på tværs af de europæiske hovedbyer i høj grad lignede hinanden. Dette befolkningssegment var relativt berejst, havde akademiske eller højere professionsuddannelser, beherskede flere europæiske sprog og var generelt velorienterede politisk og kulturelt om diverse strømninger i Europa via aviser, tidsskrifter og foredrag. Litteratur og skuespil, der portrætterede ghettolivet eller moderne jødiske dilemmaer i forhold til social lighed, kulturel konservatisme, ægteskaber med kristne osv., var udbredte og velkendte, ligesom der også var en udbredt bekymring for og opmærksomhed på forholdene for jøder i Østeuropa og på migrationen mod vest, hovedsagelig formidlet gennem pressen. Zionisterne i Central- og Vesteuropa var ikke udstødte og socialt forarmede jøder, men de var derimod ofte, som Nordau og Herzl, aktive urbane intellektuelle og professionelle, som integrerede deres jødiske interesser i den borgerlige almenhed, mere end de søgte at bevare eksklusive jødiske kulturelle rum.

På den måde kunne de tidlige zionister være meget kritiske over for det, de nedladende kaldte "assimilerede" jøder, og tilsvarende ukritiske over for ghettoens "autentiske" jøder. De "assimilerede" jøder gemte deres jødiskhed af vejen, gik stille med dørene med deres jødiske baggrund i det offentlige rum og kæmpede for at bevare status quo og deres stille jødiske liv i deres menigheder. Som den amerikanske historiker Michael Stanislawski påpeger, er det meget vigtigt at være opmærksom på, at betegnelsen "assimileret" blev opfundet i slutningen af 1800-tallet som en nedladende politisk betegnelse, som man kunne rette mod jøder, hvis måde at forvalte deres jødiskhed på man ikke var enig i.² Det er i den forbindelse påfaldende og interessant, at det var zionister, som især havde noget imod "assimilerede" jøder, fordi disse for zionisterne repræsenterede de gamle jødiske samfunds skepsis og ofte direkte modstand mod zionismen, men også fordi de i zionisternes øjne repræsenterede negative sider af borgerskabets kulturform. Således blev det "assi-

milerede" miljø, som folk som Nordau og Herzl var opvokset i, betragtet som mere problematisk end "ghettoens" kulturform, som nok var tilbagestående og udannet, men til gengæld "autentisk".

Den komplekse jødiskhed, som zionismen voksede ud af, fremstår nok ikke mere i sin kompleksitet end igennem Max Nordau. Nordau var på mange måder decideret anti-jødisk, som når han hånedes Ahad Ha'am (Asher Ginzburg, 1856-1927) og den "orientalske" jødiske kultur, som Nordau mente, at den hebraiskskrivende og talende del af zionismen repræsenterede, eller når han nedgjorde religiøse følelser blandt især østeuropæiske jøder.³ Han var, før han blev zionist og Herzls højre hånd, en toneangivende intellektuel, hvis bøger blev solgt og diskuteret i store dele af den europæiske intellektuelle offentlighed. I Danmark var Nordaus bøger *Die conventionelle Lügen der Kultur Menschheit* (1883) og *Entartung* (1892) velkendte, om end Georg Brandes ikke brød sig om dem og kommenterede dem negativt, hvilket ikke var underligt, i lyset af at Nordau gjorde Brandes til medskyldig i kulturlivets degeneration.⁴ Med Michael Stanislawskis mindeværdige formulering var Nordau mere darwinistisk end Darwin i sit verdenssyn, hvilket han selv opfattede som helt og aldeles videnskabeligt begrundet.⁵ Denne kombination af socialdarwinisme, sekularisme og kosmopolitisme blandet med tidens interesse for kroppens konstitution som et spejl af samfundet var for Nordau og tusindvis af andre zionister ikke en modsætning til deres jødiske interesser, men derimod et håb for dem. I Nordaus første tale til den første zionistiske kongres får vi et klart billede af, hvad det var, som gjorde zionismen nødvendig, og vi får et billede af, hvilken rolle "ghettoen" spiller i den herzl-nordauske zionisme.

Nordau påpeger i sin tale, at der findes to former for "judennot", som zionismen er sat i verden for at reparere. Den ene form er almen nød og forfølgelse af jøder i Østeuropa og i Asien, og den kan alle forstå, men den anden form for "Judennot" er mere vanskelig. Den handler nemlig om "Sittlich-

keit”, sædelighed, forstået som de forhold i samfundet, der rækker ud over ret, pligt og lovgivning, men handler om de adfærdsformer i civilsamfundet, som flertallet af samfundets medlemmer ville opfatte som i pagt med retten, pligten og lovgivningen uden at være nævnt eksplicit heri. Nordau tilkendegav således, at han opfattede den vesteuropæiske ”Judennot” som et sædelighedsspørgsmål, dvs. ikke et spørgsmål om manglende rettigheder eller ”Brottnot”, men derimod som et spørgsmål om, at trods jødernes frihed og borgerliggørelse i Vest er de stadig ikke frie, fordi de for samfundets flertal udgjorde et sædelighedsproblem. Det kristne civilsamfund betragtede simpelthen ikke jøderne som med i den fælles sociale etik efter Nordaus mening. Det ræsonnement førte Nordau videre til sin opsigtsvækkende udlægning af, hvad ghettoen har repræsenteret for jøderne, nemlig det sted, hvor sædelighedsproblematikken ikke fandtes; hvor der nok var nød og frygt, men der var ikke et problem med den fælles sociale etik. Alle var jøder. Nordau sagde i talen bl.a.:

Der hvor myndighederne ikke murede dem inde i en ghetto, skabte de selv en ghetto. De ville bo sammen med deres egne og ikke have andet end forretningsmæssige forbindelser med de kristne indbyggere. I ordet ghetto ligger i dag overtoner af skam og fornedrelse. Sociologer og folkemindeforskere erkender imidlertid, at hvad end folk har ment om ghettoen, blev den af tidlige tiders jøder ikke opfattet som et fængsel men som et tilflugtssted. I ghettoerne havde jøderne deres egen verden, de var deres sikre hjemstavn, som for dem havde samme åndelige betydning som et fædreland, med egen skik og brug; her var de meningsfæller, blandt hvilke man gerne ville og kunne gøre sig gældende; her var den offentlige mening, hvis anerkendelse var målet for den ærgerrige, men hvis ringeagtelse eller uvilje var straffen for uværdighed; her blev alle specielt jødiske egenskaber værdsat og

gennem disses særlige udvikling var det muligt at opnå den beundring, som er den skarpe spore for menneskesjælen.⁶

Ghettoen havde den samme åndelige og sædelige betydning som et hjemland for jøderne, hævdede Nordau. Her var der en jødisk offentlighed, her var jødiskheden almen. Det er klart, at den store udfordring for den herzl-nordauske zionisme var sædelighedsproblematikken, fordi kampen mod jødisk nød og lidelse var om end hård så ligetil. Ghettoen i betydningen af et sted, hvor den civile sociale etik kunne rumme jødiskheden, skulle genoprettes. Jødernes situation i forhold til omgivelserne var usikker, ofte farefuld; indadtil opnåede de imidlertid en alsidig udbygning af deres egenart, og der var intet fragmentarisk ved dem. De var harmoniske mennesker, de manglede ingen elementer af en borgers normaltilværelse.⁷ Jødiske mennesker var hele i ghettoen uden den sjælelige fragmentering, som moderne mennesker kan føle. Den retoriske figur, Nordau her brugte, var på dette tidspunkt en allerede klassisk kritisk (og proto-zionistisk) figur, som brugte stereotyper om ”ægte, traditionelle ghettojødernes” autenticitet som udgangspunkt eller spejlingspunkt for en kritik af ”den assimilerede jøde”. Den assimilerede jøde repræsenterede i denne kritiske form ikke blot assimilerede jøder, men hele modernitetens eksistentielle kvaler. Rodløshed, værdiforvirring, degeneration og snylertilværelser uden kontakt med naturens naturlige værdier og orden var modernitetskritiske diagnoser, som blev fordoblet i karakteren ”den assimilerede jøde”.

Nordau beskrev ikke de ”autentiske” jøder i detaljen eller som en etnografisk beskrivelse, men derimod som en kritisk kulturel figur. Autentiske jøder var måske udannede, talte i ”jargon” (jiddisch), klædte sig mærkeligt og var uciviliserede i deres generelle manerer, men de var upåvirkede af modernitetens mere usynlige distinktionsmåder og derfor rene i sjælen. De vesteuropæiske, dannede, jøder, beskrev Nordau ligeledes inden for samme retoriske figur, bare med omvendt fortegn. De dannede vest-

europæiske jøder havde i et par generationer troet på friheden og ligheden, men de måtte sande, at deres kristne naboer ikke åbnede det broderlige fællesskab for dem. Det gav de vesteuropæiske jøder nogle vanskelige identitetskvaler, som gjorde dem mistroiske, ængstelige og uden den livslyst, som den, der er sig selv i tanke og følelse, har.⁸ Deres jødiskhed var et problem både for majoriteten, men også for dem selv. Ghettoen som *Heimat* var tabt, men løftet om en ny *Heimat* var ikke blevet holdt, og derfor levede de vesteuropæiske jøder som en slags nye marranoer. Det er interessant, at Nordau beskrev de vesteuropæiske jøder som nye marranoer. Dermed betegnede han den moderne jødiskhed som skjult, usynlig, men også som et farligt mærke; som en krypto-religion eller et hemmeligt broderskab, der hænger sammen bag om den civile offentlighed. Krypto-religionen er ikke ren hverken i forhold til "autentisk" jødiskhed eller i forhold til majoritets-samfundets opfattelse af almindelig sædelighed.

Den nye ghetto

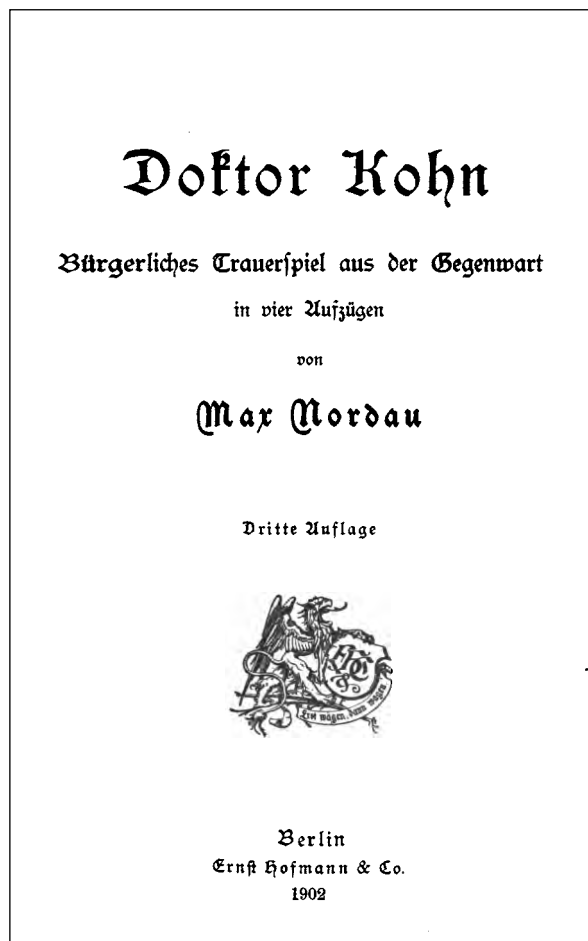
De tidlige zionister som Nordau og Herzl opererede med to "ghettoer", der påvirkede jøderne og deres mulighed for lighed og frihed i verden. Der var den historiske ghetto, som selvom den i høj grad var en litterær konstruktion, dog havde eksisteret i forskellige former samlet under ghetto-begrebet, også når der var tale om jødegader og jøde kvarterer. Ghettoen blev begrebet for de steder, hvor jøderne boede, som om det var jødiske territorier, hvor der var et mere eller mindre samlet jødisk rum, en slags jødisk civil offentlighed, som engang havde sit udgangspunkt i et afspærret kvarter, et åbent fængsel som i Venedig, men som mange andre steder havde langt mere flydende grænser til den kristne omverden. Den historiske ghetto var for Nordau og Herzl et reelt materielt fænomen, der, som vi så hos Nordau, fængslede jøderne, men som også skabte en *Heimat*, om end den var utilstrækkelig og fundamentalt set negativ ikke bare i betydningen "ufri" eller "dårlig", men også i betydningen "uden positiv definition". Jøderne var så at sige tvunget til at være i ghettoen og måske dermed tvunget til at være jøder?

Den anden "ghetto", som Herzl og Nordau i virkeligheden bekymrede sig mere om, var den ghetto, som sædelighedsproblematikken affødte. Den kaldte de begge "den nye ghetto", og den betegnede også et ufrivilligt jødisk fængsel, men nu et, som var usynligt. Både Herzl og Nordau skrev om den nye ghetto som den alvorligste udfordring for jøderne, fordi den nye ghettos problem simpelthen var vanskeligere at løse end materiel nød og lidelse. Den nye ghettos mure udgjordes ikke af synlige sten og lovlig diskrimination, men af civile sociale in- og eksklusionsmekanismer, som mange jøder først opdagede, når de mødte "muren". For at få greb om denne problematik udvidede både Herzl og Nordau deres politiske essayistik med skuespil og noveller som bedre måder at beskrive den usynlige diskrimination på og de myriader af små tegn, som er med til at skabe et læsbart socialt landskab. I dag er det nok mest kendt, at Herzl skrev et skuespil, som hed *Das neue Ghetto* (1898), som i en berømt scene ender med, at hovedpersonen Jacob udånder efter en duel med ordene: "Det må du forstå Fader! Du er en mand! Jøder, mine brødre, man vil først lade jer leve, når I ... Jeg vil ud – ud af ghettoen!"¹⁰ Betydningen her er klar: Man vil først lade jøderne leve, når de vil dø ved sværdet for deres ære og ikke længere dukke nakken og acceptere ydmygelserne. Det må Jacobs far kunne forstå, siden han ud over at være jøde også er en mand. Sædelighedsproblematikken står her tydeligt frem. Det var ulovligt at duellere, men den civile etik krævede, at man ikke lod sig krænke. I Herzls skuespil blev det til, at den nye ghettos mure kunne brydes gennem maskulin performance og villigheden til at dø for "landet". Herzl havde som en interessant anekdote dedikeret skuespillet til dr. Max Nordau "med hjerteligt ven-skab".

Samme år (1898) skrev Nordau også et skuespil, hvis tema var "den nye ghetto". Skuespillet hed *Doktor Kohn*, og det er på mange måder en mere interessant og substantiel udgave af samme problematik, som Herzl forsøgte at beskrive i sit skuespil. Nordau var som tidligere omtalt en langt større berømt i

tiden end Theodor Herzl, og han repræsenterede en europæisk intellektuel position med sine hovedværker, hvilket han søgte at flette sammen med sin tilslutning til den nye politiske bevægelse zionismen. Nordaus perspektiv var i nutidens lys både reaktionært og progressivt på samme tid. Det omfavnede socialdarwinismen, racetænkningen og den i dag obskure og bizarre kriminologiske og socialmedicinske forskning, som kunne "bevise" diverse patologier og afvigende udviklingstræk hos mennesketyper, men i høj grad som værktøj til at bryde med aristokrati, småborgerlighed og fordomme.¹¹ Man kan nok sige, at Nordau opfattede darwinismen som naturens meritokrati og videnskaben som kulturens, hvilket i princippet ville frisætte det sande, det skønne og det gode fra fastlåst fordomsfuldhed og nepotisme. Og dermed også frisætte jøderne fra antisemitismen. Nordau var i høj grad zionismens "kendis", men han var også omstridt som en hård polemiker, der i meget direkte sprog kritiserede tidens kultur tendenser. I skuespillet *Doktor Kohn* samlede Nordau sin kulturkritik omkring figuren Dr. Leo Kohn.

Leo Kohn er i skuespillet fanget i to relaterede problemer, som begge illustrerer den sædelighedsproblematik, som Nordau talte om i sin tale til den zionistiske kongres i 1897. Kohn er en exceptionelt dygtig matematiker, som trods internationale priser for sine færdigheder bliver nægtet et professorat på universitetet med det argument, at universitetet er kristent. Kohn henviser til menneskerettigheder, borgerrettigheder og almindelig lighed for loven, men det gør faktisk hans situation værre. Hans kværanterier gør ham endnu mere jødisk end "Kohn". Samtidig er Kohn dybt forelsket i den skønne men kristne Christine, som gengælder kærligheden; men hendes familie vil ikke acceptere foreningen af de unge, fordi de kommer fra så forskellige baggrunde, læs: fordi Kohn er jøde. Igen tager Kohn kampen op med sine "nordauske" argumenter, som handler om hans matematiske meritter, og om at han ikke tror på nogen gud, så derfor kan han ikke omvendes

Titelblad til Max Nordaus Doktor Kohn, 1902.

til kristendommen. Præcis som hos Herzl ender det med blod. Kohn dør i en duel med Christines bror, der vil forsvare familiens ære over for den fornærmelse, det er, at Kohn overhovedet indlader sig på at kurtisere hans søster. Men hvor Herzls Jacob appellerer til sin faders forståelse via maskuliniteten, er Nordau mere sofistikeret og tvetydig, idet Kohn skyder op i luften og dermed ærekrænker Christines bror, som må skyde en forsvarsløs mand. Kohn ofrer sig for kærligheden, ikke for jødiskheden.¹²

Ud af ghettoen!

Dr. Leo Kohn er naturligvis Nordaus romantiske og tragiske helt. Han er ikke en grovkornet nationalist, han går ikke op i, hvilken religion hans udkårne har, og hans børn må selv vælge, hvilken stamme de vil

tilhøre. Han er ren i hjertet og principfast, og han kan ikke leve med hverken sine forældres overtro eller borgerskabets dumme konventioner. Hvis det var jødiskheden, han duellerede for, ville han være lige så primitiv som en soldat. Den nye ghetto er således et urent, beskidt sted, hvor hjertets renhed er umulig at holde, og hvor principper hele tiden må brydes, fordi den nye ghettos indbyggere er maranoer. De lever som både falske tyskere og falske jøder. På den måde er den nye ghetto værre end den historiske ghetto. Hos både Herzl og Nordau spiller dødens og krigens maskulinitet en stor rolle for visionen om at bryde med den nye ghetto, hvilket tydeligvis handler om tidens gængse opfattelser af dekorum, om sædelighedens uskrevne konventioner for in- og eksklusion i civilsamfundet.¹³

Som den amerikanske historiker Jay Geller også påpeger, mente Nordau ikke, at der fandtes en jødisk religion med essentielle værdier, eller at nationalitet groede indefra som en kulturel kerne.¹⁴ Det var overtro og konventionelle løgne, hvilket Nordau havde gjort op med i sin europæiske bestseller af næsten samme navn. Nationale identiteter hang for Nordau sammen med sprog, historie og geografi og var på den måde både tilfældige og omskiftelige for det enkelte menneske. Den jødiske identitet var særligt problematisk, fordi den var låst af jødernes overtro og af borgerlig fordomsfuldhed. Selvvalgt anderledeshed blandet med påtvunget eksklusion. Og endda uden et sprog. Som hos Leo Kohn var jødiskheden som positiv tilkendegivelse i vid udstrækning noget, omgivelserne påtvang kosmopolitter som Nordau.

Igen er det værd at opholde sig ved Doktor Kohn, fordi Leo Kohn måske ikke er den væsentligste politiske figur i skuespillet og heller ikke den, som tydeligst illustrerer problemet med den nye ghetto for os. Christines far, hr. Moser, viser sig at være født som en Moses. Han er konvertit til kristendommen af nationale årsager. Mosers jødiske historie er en hemmelighed, som kun nogle få indviede kender, og som han inderligt ønsker at holde sine børn fra, hvorfor han indledningsvist er imod Leo Kohns an-

modning om Christines hånd. Leos stolte og principfaste væsen gør Moser i tvivl om, hvorvidt han skal vælge mellem social praktisk fornuft (Christine må ikke få Leo), eller om han skal vælge retfærdighed og kærlighed (Christine og Leo må få hinanden). Mosers verden revner over dette dilemma, fordi det er hans eget livs dilemma, og fordi hans egen families antisemitisme springer ud i lys lue efter Kohns upassende kurmageri. Han mister sin faderlige autoritet i familien pga. tvivlen, symboliseret ved, at både kone og børn forlader ham. Han siger:

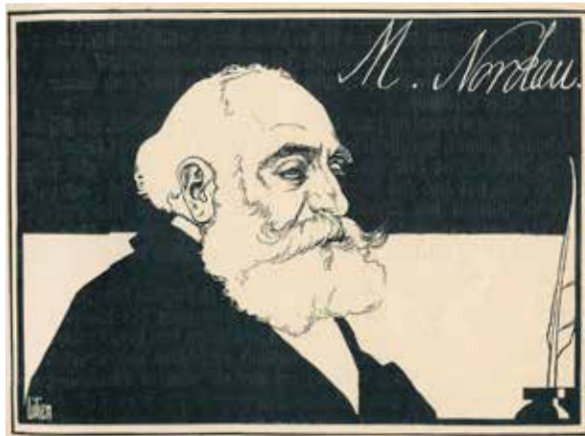
Christine, min kære lille Christine, tænk på dig selv, tænk på din fader, som kun har dig i hele verden. Engang afskrev jeg min familie. Nu afskriver min familie mig. Min kone og mine børn tolererede mig som en fremmed. Jeg væmmes ved denne Kohn [Leos traditionelt jødiske far] som en fremmed. Hos hvem hører jeg til? [...] Jeg ønskede at slippe for jødiskhedens forbandelse. Men nu har den overtaget mig. Jeg er blandt mænd, hvad jøderne er blandt nationer. Din moder kommer hjem igen. Men vi har forstået, at vi altid har været fremmede for hinanden. Dette brud kan aldrig aldrig heles.¹⁵

Hr. Moser er for Nordau inkarnationen af den nye ghetto. Og han er ifølge Nordau, og Herzl, den moderne jøde, ikke blot som en litterær figur, men som en sociologisk beskrivelse af, hvordan sædelighedsproblematikken virker i praksis og producerer et jødisk problem, hvis kompleksitet langt overstiger synlige mure. Ikke blot er Moser ikke blevet fuldt accepteret af sin nye nation, men han føler lede ved det, han kommer fra. Han er den moderne jøde, som siden begyndelsen af 1800-tallet gradvist blev, også i jødiske repræsentationer, set som fremmedgjorthedens primære karakter. Der er hermed en klar forbindelse mellem Nordaus tale til den første zionistiske kongres året i forvejen og så de sociologiske typer Dr. Kohn og hr. Moser. Den gamle ghetto blev ødelagt af fremskridtet, men den nye ghettos usynlige mure mangler endnu at blive brudt.

Afrunding

Hvor hr. Moser er ynkelig, er Leo Kohn heroisk og tragisk. Hr. Moser tilhører dem, der ikke forstår, hvordan ghettoens mekanismer egentlig fungerer. Leo Kohn forstår det på samme måde, som Herzls Jacob forstår det: Man skal forsvare sin integritet, ikke fordi man tror på Abrahams gud, eller fordi den jødiske nation er mere fantastisk end andre nationer, men fordi man står på sin ret. På den måde var både Herzl og Nordau helt integrerede i tidens centraleuropæiske maskulinitets- og nationsforestillinger, men Nordau var også liberalist, i og med at han insisterede på individets forrang over gruppen. I kærligheden er der ingen jødiskhed eller kristenhed. I øvrigt gjorde Herzl og Nordaus største rival inden for zionismen, Ahad Ha'am, grin med Nordaus Doktor Kohn, fordi han mente, at skuespillet reflekterede Nordaus assimilation. Det var ujødisk at duellere.¹⁷ I det hele taget er tragediens nødvendighed en meget væsentlig faktor i forhold til at forstå zionismens opgør med den nye ghetto.¹⁸ Den historiske ghetto havde en tragisk, uafvendelig, dimension, som jøderne bar, men den nye ghetto derimod var et socialt spil, som kun kunne brydes ved i sidste ende blod.

Den historiske ghetto repræsenterede simpelthen det nærmeste, jøderne kom på et land og en hjemstav. Den *Heimat* var gennem 1800-tallet blevet romantiseret og blevet en del af en nostalgisk konstruktion, som i høj grad handlede om at begræde modernitetens identitetstab. Den historiske ghetto var således både et historisk materielt forhold, idet den faktisk havde eksisteret, men den var også en nostalgisk forestilling skabt af moderne måder at tænke om betydningen af fortiden på. De tidlige zionisters syn på ghettoen havde ikke meget at gøre med den historisk-materielle ghetto, men det havde rigtig meget at gøre med moderne nostalgiske hjemstavns- og nationsforestillinger. Max Nordau og Theodor Herzls syn på den gamle og den nye ghetto illustrerer tydeligt dette forhold, fordi deres

Max Nordau. Tegning af Ephraim Moshe Lilien, ca. 1900.

utopi handlede om at vende tilbage til den ikke-fragmenterede identitet ved at gå frem, ved at være progressive. De havde det på samme måde med den historiske ghetto, som hr. Moser har det med Leo Kohns far. Afskyvækkende og fremmed, men alligevel en hel og integreret jødisk verden, der rummer både autenticitet og tragedie. Det var i øvrigt en almindelig etnografisk og orientalistisk figur i tiden.¹⁹

Zionismens ambivalens over for ghettoen som jødisk hjemstav er mest tydelig i netop ovennævnte dobbelthed. Ghettoen er både afskyvækkende og attråværdig. Det var zionismens mål at bryde med ghettoen som fængsel, samtidig med at ghettoens indramning af et jødisk rum og en jødisk offentlighed skulle genoprettes. Den nye ghettos sædelighedsproblem ville opløse sig selv, hvis jøderne kunne genetablere dette rum, for så ville det civile udgangspunkt være jødisk ikke som tro eller lov, men som social norm. Man kan sige, at i zionismen konvergerede to historiske konstruktioner, som jødisk historie kunne kræve ejerskab over og se tilbage på som jødiske hjemstavn. Den ene var ghettoen, og den anden var den hebræiske bibels jødiske land.

LITTERATUR

Ahad Ha'am

1947 *Kol Kitvei Ahad Ha'am. Hozaah Ivrit* [essayet "Hamusar Haleumi" ("Den nationale etik"), 1899] Jerusalem, 1947.

Geller, Jay

1995 "The Conventional Lies and Paradoxes of Jewish Assimilation: Max Nordau's Pre-Zionist Answer to the Jewish Question". I: *Jewish Social Studies*, New Series, vol. 1, no. 3, s. 129-160. 1995.

Gilman, Sander

1986 *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.

Herzl, Theodor

1903 *Das Neue Ghetto. Schauspiel in 4 Acten*. Wien: Buchdruckerei "Industrie" [1898], 1903.

Hess, Jonathan

2007 "Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction". I: *Jewish Quarterly Review*, vol. 97, no. 4, s. 576-615. 2007.

Hess, Jonathan

2010 *Middlebrow Literature and the Making of German-Jewish Identity*. Stanford: Stanford University Press, 2010.

Kalmar, Ivan D. og Derek J. Penslar (red.)

2005 *Orientalism and the Jews*. Waltham: Brandeis University Press, 2005.

Leonard, Miriam

2015 *Tragic Modernities*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2015.

Maik, Linda

1989 "Nordaus Degeneration: The American Controversy". I: *Journal of the History of Ideas*, vol. 50, no 4, s. 607-623. 1989.

Mosse, George

1992 "Max Nordau, Liberalism and the New Jew". I: *Journal of Contemporary History*, vol. 27, no. 4, s. 565-581. 1992.

Nordau, Max

1907 *A Question of Honor. A Tragedy of the Present Day. In Four Acts*. Boston and London: John W. Luce & Company [Original tysk titel: "Doktor Kohn", 1898], 1907.

Nordau, Max

1909 *Zionistische Schriften*. Köln und Leipzig: Jüdischer Verlag, 1909.

Nordau, Max

1968 *Degeneration*. Lincoln and London: University of Nebraska Press [Original tysktitel: "Entartung", 1892], 1968.

Simonsen, Cecilie Speggers Schröder

2016 *Making Home a Spatial Matter. Modern Jewish Cultural Space in the 19th Century*. Roskilde: Roskilde University [upubliceret ph.d.-afhandling], 2016.

Stanislawski, Michael

2001 *Zionism and the Fin de Siècle. Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*. Berkeley: University of California Press, 2001.

NOTER

¹ F.eks. Hess, 2007 og 2010; Simonsen 2016 .

² Stanislawski 2001, s. 7-9.

³ *Die Welt* 7, 13. marts 1903, s. 1-5.

⁴ Se Nordaus meget nedladende beskrivelse af Brandes i f.eks. *Degeneration* (Entartung) 1968, s. 356-7.

⁵ Stanislawski 2001, s. 24 (Outdarwinizing Darwin).

⁶ Nordau 1909, s. 47-48 : "Wo ihn nicht die Behörden in ein Ghetto einmauert, da richtete er sich selbst ein Ghetto ein. Er wollte mit seinigen hausen und mit den christlichen Landsassen keine anderen als geschäftliche Berührungen haben. In das Wort Ghetto schwirren heute Obertone von Schmach und Erniedrigung herein. Der Völkerpsychologe und Sittengeschichtschreiber aber erkennt, daß das Ghetto, immer es auch in der Absicht der Völker gewesen sein mag, von den Juden der Vergangenheit nicht als Gefängnis, sondern als Zufluchtstätte empfunden wurde. [...] Im Ghetto hatte der Jude seine eigene Welt, sie war ihm die sichere Heimstätte, die für ihn die geistige und sittliche Bedeutung eines Vaterlandes hatte; hier waren die Genossen, bei denen man gelten wollte, aber auch gelten konnte; hier bestand die öffentliche Meinung, deren Anerkennung das Ziel des Ehrgeizes, deren Geringschätzung oder Unwille die Strafe der Unwürdigkeit war; hier wurden alle spezifisch jüdischen Eigenschaften geschätzt und durch ihre besondere Entwicklung war die Bewunderung zu erlangen, die der scharfe Sporn der Menschenseele ist."

⁷ *Ibid.*, s. 48: "Ihre äußere Lage war unsicher, oft schwer gefährdet, innerlich aber gelangten sie zur allseitigen Ausgestaltung ihrer Eigenart und sie hatten nichts Fragmentarisches an sich. Sie waren harmonische Menschen, denne keins der Elemente des Normaldaseins eines Gesellschaftsmenschen fehlte."

⁸ *Ibid.*, s. 51 .

⁹ *Ibid.*, s. 52 .

¹⁰ Herzl, 1903, s. 100.: " Du wird es begreifen, Vater! Du bist ein Mann! Juden, meine Brüder, man wird Euch erst wieder leben lassen wenn Ihr ... Ich will – hinaus! Hinaus – aus – den –Ghetto!"

¹¹ Geller 1995, Maik 1989, Mosse 1992.

¹² Nordau 1907 .

¹³ Se Gilman 1986 .

¹⁴ Geller 1995, s. 133 ff .

¹⁵ Nordau 1907, s. 169: "Christine, my dear little Christine, think of yourself, think of your father, who has only you in the whole wide world. Once I renounced all my family. Now all my family renounce me. My wife and children tolerated me as a stranger. This Kohn repulses me as a stranger. To whom do I belong? [...] I wished to escape from the curse of Judaism. But it has overtaken me. I am among men

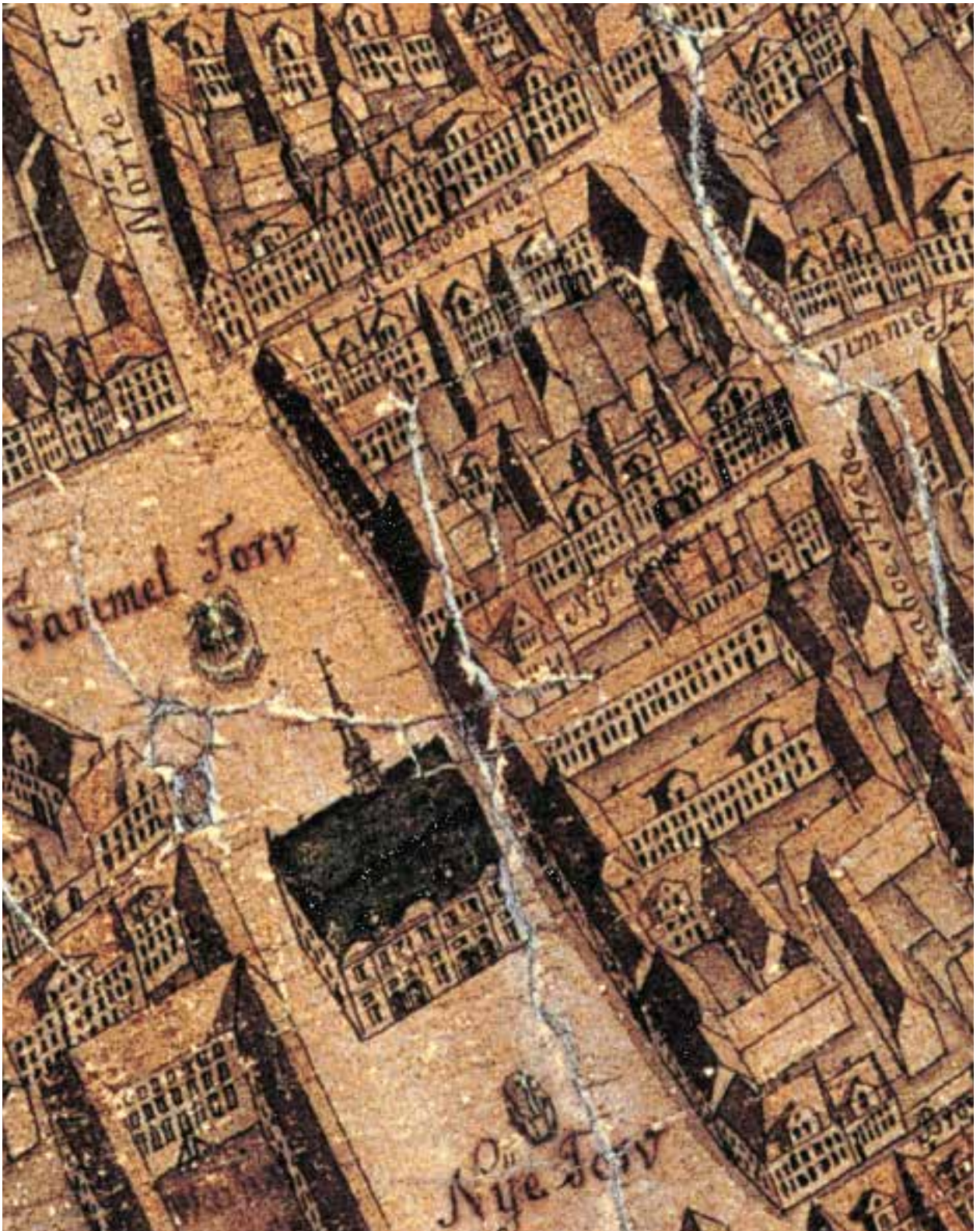
what the Jews are among nations. Your mother will now come home again. But we have perceived that we have always been strangers to each other. This breach can never, never be healed".

¹⁶ Se Mosse 1992 for en fin analyse af Nordaus lidt bedagede liberalisme.

¹⁷ Ahad Ha'am 1899, s. 159-164.

¹⁸ Se fx Miriam Leonards (2015) glimrende analyse af betydningen af "tragedien" for moderne tids tænkning.

¹⁹ Se Kalmar og Penslar 2005.

Udsnit af Samuel Christoph Geddes bykort fra 1861.

Jøders bosætningsmønstre i København 1682-1801

Jøders bosætningsmønstre i København 1682-1801

Af Allan Falk

Indledning

Andetsteds i dette nummer af Rambam kan man læse om ghettoer i Europa. Jeg skal derfor understrege, at der aldrig har været sådanne i Danmark. Dog foreslog politimester Claus Rasch 5. oktober 1692, at jøder, der ville slå sig ned på Christianshavn og dér bygge et hus, skulle være fri for grundskatter i en årrække, jo solidere huset var, jo længere. Forslaget blev – efter at Claus Rasch 2 år senere havde rykket – afvist af Danske Kancelli.¹ I denne artikel vil jeg imidlertid gennemgå, hvor i København jøder bosatte sig i de første godt 100 år af den periode, hvor der har boet jøder i hovedstaden. Hovedgrundlaget for artiklen er en protokol, som Josef Fischer udfærdigede 1904-1907 for Mosaisk Troesamfund, idet han fra diverse mandtalslister (skattelister) for København har ekstraheret de jøder, der er optegnet på disse lister. Personerne i disse lister er ud over navn og i visse tilfælde erhverv anført med oplysninger om kvarter, matr.nr. og gadenavn. Sådanne lister foreligger for de fleste, men dog ikke alle år.

København var oprindeligt inddelt i fire dele, svarende til byens fire sogne. I 1633 blev byen opdelt i kvarterer; antallet blev senere udvidet, bl.a. fordi Christianshavn i 1675 blev indlemmet i København. Herefter bestod København af 11 kvarterer. I 1749 blev Sct. Annæ kvarter opdelt i Østre og Vestre Del, hvorefter København var inddelt i følgende 12 kvarterer (ved afgrænsningerne er nuværende gadenavne benyttet):

- *Christianshavns Kvarter*: Omfatter hele Christianshavn.
- *Frimands Kvarter*: Området mellem Vimmelskiftet, Amagertorv, Købmagergade, Skindergade og Skoubogade.
- *Klædebo Kvarter*: Området mellem Skindergade, Købmagergade, Nørre Voldgade og Nørregade.
- *Købmager Kvarter*: Området mellem Østergade, Kgs. Nytorv, Gothersgade, Møntergade, Klareboderne og Købmagergade.
- *Nørre Kvarter*: Området mellem Vestergade, Nørregade, Nørre Voldgade og Vester Voldgade.
- *Rosenborg Kvarter*: Området mellem Klareboderne, Gothersgade, Nørre Voldgade og Købmagergade.
- *Snarens Kvarter*: Området mellem Nybrogade, Naboløs, Hyskenstræde, Vimmelskiftet, Skoubogade, Skindergade, Gammeltorv, Nytorv og Rådhusstræde.
- *Skt. Annæ Vester Kvarter*: Området mellem Gothersgade, Store Kongensgade og Nørre Voldgade.
- *Skt. Annæ Øster Kvarter*: Området mellem Nyhavn, Store Kongensgade og Esplanaden.

- *Strand Kvarter*: Slotsholmen og området mellem den østlige side af Højbro Plads, Amagertorv, Hyskenstræde, Naboløs og Gammel Strand.
- *Vester Kvarter*: Området mellem Vester Voldgade, Vestergade, Gammeltorv, Nytorv, Rådhusstræde og Frederiksholms Kanal.
- *Øster Kvarter*: Området mellem Ved Stranden, den østlige side af Højbro Plads, Østergade og Kgs. Nytorv samt Gammelholm.²

Den ældste optælling, der omfatter jøder, er fra 19. januar 1682, hvor der blev udarbejdet en fortegnelse over de indbyggere, der ikke var af luthersk religion.³ Denne omfatter 11 jøder, heraf to i Nørre Kvarter (i samme ejendom i Vestergade), to i Snarens Kvarter (hhv. i Brolæggerstræde og på Nytorv), og syv i Vester Kvarter (en på Nytorv, fem i Rådhusstræde og en i Farvergade), heraf havde to hustru og børn. De boede således fordelt i kun tre kvarterer, men det er selvfølgelig små tal.

Mandtals- og andre lister

Den første mandtalsliste i ovennævnte protokol er fra 1694, og når personerne optælles pr. kvarter, ser den procentvise fordeling således ud:

1694

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Snarens</i>	5	45,5
<i>Vester</i>	2	18,2
<i>Nørre</i>	3	27,3*
<i>Købmager</i>	1	9,1
I alt	11	100

*Alle i Vestergade

Når jeg har anført den bemærkning, at de tre i Nørre kvarter boede i Vestergade, skyldes det, at detre i Vester kvarter også boede i Vestergade, hvis

nordlige side hører til Nørre kvarter, medens den sydlige side hører til Vester kvarter.

Denne liste omfatter kun husstandsoverhoveder. Det samme gælder alle følgende mandtalslister, hvor ikke andet udtrykkeligt er nævnt. Begrebet husstandsoverhoveder omfatter også enker.

Den næste mandtalsliste er fra 1701 og kan efter samme principper opstilles således:

1701

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Strand</i>	1	6,25
<i>Snarens</i>	8	50,0
<i>Vester</i>	6	37,5
<i>Nørre</i>	1	6,25*
I alt	16	100

* I Vestergade

Den næste er fra 1708:

1708

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Strand</i>	1	3,8
<i>Snarens</i>	15	57,7
<i>Vester</i>	7	26,9
<i>Nørre</i>	1	3,8*
<i>Frimands</i>	2	7,7
I alt	26	100

* I Vestergade

Josef Fischer har til *Mindeskriptet i Anledning af Hundredårsdagen for Anordningen af 23. Marts 1814* udarbejdet en ekstrakt over jøder fra en liste

over ”Carosse-Peruque og Fontange-Skat af 1710” – statsmagten har altid været utrolig opfindsom, når det gælder om at finde mærkværdige beskatningsobjekter.⁴ & ⁵ Heraf fremgår følgende fordeling:

1710 - Carosse-Peruque og Fontange-Skat

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Strand</i>	8	19,5
<i>Snarens</i>	12	29,3
<i>Vester</i>	21	51,2
I alt	41	100

Denne liste omfatter både mænd og kvinder, og den er således ikke direkte sammenlignelig med de forrige mandtalslister.

Samme år blev der udarbejdet en ”Liste over Krigs-Styer”, (krigsskat), der kun omfatter husstandsoverhoveder, herunder enker. Også fra denne har Josef Fischer til Mindeskriftet udarbejdet en ekstrakt over jøder, og heraf fremgår følgende fordeling.⁶

1710 - Krigs-Styer

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Strand</i>	4	12,5
<i>Snarens</i>	12	37,5
<i>Vester</i>	13	40,6
<i>Frimands</i>	3	9,4
I alt	32	100

Fra denne periode, nærmere bestemt fra november 1711, foreligger endvidere en liste over ”Kop- og Hesteskat” (”kop” = hoved). Denne liste omfatter ægtefæller og børn (og tjenestefolk). Fra denne liste har Josef Fischer ligeledes ekstraheret en liste vedr. jøder.⁷ Den kan opstilles på tilsvarende måde, idet

jeg har udeladt tjenestefolk, da det ikke fremgår, hvorvidt/i hvilket omfang disse er jøder.

1711 - Kop- og Hesteskat

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	3	3,3
<i>Strand</i>	23	25,3
<i>Snarens</i>	29	31,9
<i>Vester</i>	26	28,6
<i>Frimands</i>	10	11,0
I alt	91	100

Ud fra de sidste tre lister kan man – med betydelig usikkerhed – opstille den tommelfingerregel, at hvis man ganger lister over husstandsoverhoveder med tre, får man det omtrentlige samlede antal jøder inklusiv ægtefæller og børn.

Den næste mandtalsliste er fra 1717, og den kan opstilles således:

1717

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Strand</i>	9	27,3
<i>Snarens</i>	13	39,4
<i>Vester</i>	7	21,2
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	3,0*
<i>Frimands</i>	3	9,1
I alt	33	100

*Samuel Lemand paa Jødernes Kirkegaard

Bemærkningen om Samuel Lemand er medtaget for at vise, at der fra 1717 har været en bolig på begravespladsen i Møllegade. Og så kan man notere

sig, at den omtales som ”Kirkegaard”, en sprogbug, der blev benyttet til langt op i nutiden.

For ikke at drukne læserne i tal, vil jeg nøjes med at vise opstillinger baseret på de ekstraherede mandtalslister med ca. 10 års mellemrum. Jeg springer derfor til 1727:

1727

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	2	3,51
<i>Strand</i>	10	17,5
<i>Snarens</i>	32	56,1
<i>Vester</i>	8	14,0
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	1,8
<i>Frimands</i>	3	5,3
<i>Købmager</i>	1	1,8
I alt	57	100

Man bemærker, at der er sket en betydelig forøgelse af antallet af jøder fra 1717 til 1727, de samlede tal er dog stadigvæk små. Hovedparten af væksten er sket i Snarens kvarter.

Som bekendt brændte store dele af København 20.-23. oktober 1728. Ilden opstod i Nørre Kvarter og bredte sig østover. Ca. 47 % af middelalderbyens ejendomme udbrændte, herunder næsten alle huse i Snarens kvarter og i Vestergade. Derimod brændte kun husrækken i Hyskenstræde i Strand kvarter, medens Øster og Christianshavns kvarter ikke blev ramt af branden.⁸

Der blev efterfølgende lavet et ”Mandtalt af 14. december 1728 over Indvaanere i de af Branden 1728 skaanede Dele af Byen.”. I det mandtal er også medtaget de indbyggere, der var flyttet hen til andre, og – for de flestes vedkommende – med oplysning om, hvor de boede før branden. Josef Fischer har fra

denne opgørelse udarbejdet en ekstrakt vedr. jøder, og den viser, at der i alt er 334, fordelt på 92 mænd, 72 kvinder og 170 børn. Heraf kan 66 personer ikke placeres før branden.⁹ For de resterende 268 kan laves følgende opstilling:

1728 - før branden

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	8	3,0
<i>Strand</i>	106	39,6
<i>Snarens</i>	76	28,4
<i>Vester</i>	51	19,0
<i>Købmager</i>	8	3,0
<i>Christianshavn</i>	19	7,1
I alt	268	100

Den 14. december 1728 boede de således (se næste side, øverst)

Af de 72 kvinder er 5 enker, således at listen omfatter 97 husstandsoverhoveder. Man skal således multiplicere antallet af husstandsoverhoveder med ca. 3,3 for at få det samlede antal personer inklusiv ægtefæller og børn. Altså kun en mindre forøgelse af denne faktor i sammenligning med listen vedr. ”Kop- og Hesteskatt” fra 1711.

Det er iøjnefaldende, at antallet af husstandsoverhoveder i optællingen 14. december 1728 er næsten dobbelt så stort som i mandtalslisten fra 1727. At det ikke er et enkeltstående tilfælde, fremgår af mandtalslisten for 1730:

Se næste side, midt tv

1728 - 14. december

KVARTER	MÆND	KVINDER	BØRN	I ALT	PROCENT
<i>Øster</i>	14	9	19	42	12,6
<i>Strand</i>	40	32	76	148	44,3
<i>Snarens</i>	1	1	1	3	0,9
<i>Vester</i>	16	11	30	57	17,1
<i>Købmager</i>	2	3	3	8	2,4
<i>Sct. Annæ Øster</i>	2	3	7	12	3,6
<i>Christianshavn</i>	17	13	34	64	19,2
I alt	92	72	170	334	100

Jeg medtager også en liste for 1735 for at vise, at husene i Snarens Kvarter i vidt omfang er genopbygget, og en væsentlig del af de jødiske beboere er flyttet tilbage:

1730

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	10	19,2
<i>Strand</i>	18	34,6
<i>Snarens</i>	2	3,8
<i>Vester</i>	15	28,8
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	1,9
<i>Købmager</i>	4	7,7
<i>Sct. Annæ Øster</i>	2	3,8
I alt	52	100

1735

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	4	6,7
<i>Strand</i>	15	25
<i>Snarens</i>	22	36,7
<i>Vester</i>	7	11,7
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	1,7
<i>Frimands</i>	7	11,7
<i>Købmager</i>	4	6,7
I alt	60	100

Det er påfaldende, så mange, der var bosat på Christianshavn i tællingen efter branden, medens der ikke er registreret nogen overhovedet i dette kvarter i 1727 eller 1730. Nogle af de registrerede er dog angivet som personer, der blot midlertidigt er til stede. Der er således en helt grundlæggende usikkerhed i de opstillede lister, da de ikke omfatter alle de i København bosatte jøder.

I 1743 bliver der gennemført en "Formue- og Kopskat", d.v.s. en skat, der omfatter alle husstandsoverhoveder samt deres evt. tjenestefolk. Den skatteliste har åbenbart været væsentligt grundigere end de tidligere, for her er antallet af jøder igen langt højere end i de foregående års mandtalslister: (se næste side, øverst tv)

1743 - Formue- og Kopskat

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	10	8,8
<i>Strand</i>	20	17,5
<i>Snarens</i>	47	41,2
<i>Vester</i>	28	24,6
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	0,9
<i>Nørre</i>	1	0,9
<i>Købmager</i>	7	6,1*
I alt	114	100

*Er anført som værende i Frimands, men alle gaderne hører til Købmager!

Det må endda lægges til grund, at der mangler alle beboere i Frimands kvarter.

At denne skatteliste er væsentlig grundigere – som optællingen efter branden i 1728 – dokumenteres ved sammenligning med mandtalslisten fra 1745:

1745

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	4	5,1
<i>Strand</i>	16	20,5
<i>Snarens</i>	33	42,3
<i>Vester</i>	13	16,7
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	1,3
<i>Frimands</i>	1	1,3
<i>Købmager</i>	8	10,3
<i>Sct. Annæ Øster</i>	1	1,3
<i>Christianshavn</i>	1	1,3
I alt	78	100

Selv om de ”almindelige” mandtalslister således er ufuldstændige, er der ikke noget, der tyder på, at bosætningsmønstrene ville se væsentligt anderledes ud, hvis alle var blevet medtaget (bortset fra Christianshavn). De største grupper af jøder bosætter sig i 1700-tallets første halvdel helt overvejende i Strand, Snarens og Vester kvarterer. Sammenlægger man procenterne for disse kvarterer, ser man, at 85,7 % bor her i 1711 (”Kop- og Hesteskat”), 82,5 % bor her i 1728 før branden, 83,3 % bor her i 1743 (”Formue- og Kopskat”), og 79,5 % bor her i 1745.

Jeg viser herefter listerne for 1757, 1767 og 1778, opstillet på samme måde.

1757

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	5	3,8
<i>Strand</i>	24	18,3
<i>Snarens</i>	49	37,4
<i>Vester</i>	17	13,0
<i>Klædebo</i>	4	3,1
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	0,8
<i>Frimands</i>	10	7,6
<i>Købmager</i>	18	13,7
<i>Rosenborg</i>	1	0,8
<i>Sct. Annæ Øster</i>	1	0,8
<i>Christianshavn</i>	1	0,8
I alt	131	100

1767

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	1	0,8
<i>Strand</i>	26	20,5
<i>Snarens</i>	51	40,2
<i>Vester</i>	13	10,2
<i>Klædebo</i>	2	1,6
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	0,8*
<i>Frimands</i>	10	7,9
<i>Købmager</i>	19	15,0
<i>Rosenborg</i>	1	0,8
<i>Christianshavn</i>	3	2,4
I alt	127	100

* Abraham Levin, Graver paa Jødernes Begravelses Plads (ID 17.656).¹⁰

Noten med Abraham Levin er medtaget for at vise, at den nu anvendte betegnelse "Begravelsesplads" var kendt i 1700-tallet, men den er kun anvendt i denne ene mandtalsliste. I alle øvrige står der "Kirkegaard".

1778

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	9	7,3
<i>Strand</i>	26	21,0
<i>Snarens</i>	41	33,1
<i>Vester</i>	12	9,7
<i>Klædebo</i>	3	2,4
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	0,8
<i>Frimands</i>	12	9,7
<i>Købmager</i>	16	12,9
<i>Rosenborg</i>	2	1,6
<i>Christianshavn</i>	2	1,6
I alt	124	100

Som man kan se, sker der en betydelig stigning i det samlede antal fra 1745 til 1757, men ikke derefter. Det stigende antal er jævner fordelt end tidligere, således at der i de sidstnævnte tre lister er en forholdsvis mindre andel i de tre "gamle" bosætningskvarterer, Strand, Snarens og Vester, hvis andele udgør 68,7 % i 1757, 70,9 % i 1767 og 63,7 % i 1778. Den jævner fordeling er dog ikke mere jævn, end at den ud over de tre gamle kvarterer fortrinsvis omfatter Frimands og Købmager Kvarterer. Medtælles disse, får man 90,1 % i 1757, 93,7 % i 1767 og 86,3 % i 1778.

Der mangler mandtalslister mellem 1778 og 1794, så den næste liste er baseret på den første folketælling, der fandt sted i 1787. Den er udarbejdet af Steen Felding (upubliceret), og hans ekstraktion af jøder ser ud som følger. Jeg har selv foretaget den procentuelle fordeling af den jødiske befolkning: (se opslag, næste side)

Folketællingen 1787

KVARTER	FAMILIER	MÆND	KVINDER	BØRN <16	I ALT	PROCENT	SAML. BEFOLK.	JØDER (%)
<i>Snarens</i>	68	115	134	140	389	25,2	3.107	12,52
<i>Frimands</i>	47	84	76	116	276	17,9	3.238	8,52
<i>Strand</i>	45	76	83	93	252	16,4	1.890	13,33
<i>Vester</i>	41	61	69	93	223	14,5	6.692	3,32
<i>Købmager</i>	38	73	77	67	217	14,1	6.743	3,22
<i>Øster</i>	10	22	18	24	64	4,2	5.932	1,08
<i>Rosenborg</i>	7	9	11	16	36	2,3	6.879	0,52
<i>Christianshavn</i>	4	9	11	4	24	1,6	7.474	0,32
<i>Sct. Annæ Vester</i>	1	13	4	2	19	1,2	14.336	0,13
<i>Klædebo</i>	5	8	5	3	16	1,0	4.496	0,35
<i>Nørre</i>	2	4	2	2	8	0,5	7.426	0,1
<i>Sct. Annæ Øster</i>	1	3	1	4	8	0,5	6.202	0,13
<i>Udenbys</i>								
<i>Klædebo</i>	1	3	1	1	5	0,3	1.511	0,33
<i>Udenbys Vester</i>	1	1	2		3	0,2	648	0,46
<i>Hof- og Militair</i>		1			1	0,1	13.458	0,007
I alt	271	482	494	565	1541	100	90.032	1,71

Jøders bosætningsmønstre i København 1682-1801

Som man ser, er kvarterernes rækkefølge anderledes end i de foregående lister, idet Felding som princip har valgt det samlede antal jøder pr. kvarter i faldende rækkefølge.

Men Felding har også lavet beregninger af jødernes procentuelle andel af den samlede befolkning i de enkelte kvarterer. Disse tal viser noget om synligheden af jøder i gadebilledet. Og den er klart størst i Strand og Snarens kvarterer.

”Familie” er af Felding defineret som et ægtepar, der bor sammen, med eller uden børn. Således er der kun én familie i Sct. Annæ Vester kvarter (med Jeremias Henriques, ID 6.267, som husstandsoverhoved), bestående af mand, kone og 2 børn, samt mandens ugifte bror (Moses H., ID 65.854) og to mænd, der bor og arbejder i hans Læder- & Tapetfabrik.

De øvrige personer i dette kvarter er dels en enlig mand og en ditto kvinde og endelig 10 arrestanter i Stokhuset. I mandtalslisterne er der ikke oplyst arrestanter i Stokhuset, men det er nok naivt at tro, at der ikke har været jøder i Stokhuset før 1787.

Det falder selvfølgelig i øjnene, at antallet af mænd er langt større end antallet af husstandsoverhoveder i de foregående mandtalslister (som endda omfatter enker), ca. fire gange større. Selv om der kan være sket en betydelig vækst fra 1778 til 1787 – der omfatter begyndelsen af den florissante periode – må man regne med et væsentligt ”mørketal” i mandtalslisterne, som tidligere nævnt i relation til tællingen efter branden i 1728. Men i forhold til formålet med denne artikel – at demonstrere bosætningsmønstre – synes det ikke at betyde det store. Sammentæller man procenttallene for Strand, Snarens og Vester Kvarterer, giver det 56,1 %. Tillægger man procenttallene for Frimands og Købmager Kvarterer, giver det 88,1 % for de samme fem kvarterer, hvor 86,3 % boede i 1778.

0 - 5 %

5 - 10 %

10 - 15 %

Procentuel andel af jøder

Den næste mandtalsliste er fra 1794:

1794

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	13	6,1
<i>Strand</i>	28	13,1
<i>Snarens</i>	58	27,1
<i>Vester</i>	25	11,7
<i>Klædebo</i>	6	2,8
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	0,5
<i>Frimands</i>	30	14,0
<i>Købmager</i>	42	19,6
<i>Rosenborg</i>	6	2,8
<i>Christianshavn</i>	5	2,3
I alt	214	100

I forhold til folketællingen fra 1787 må det konstateres, at kun godt halvdelen af alle husstandsoverhoveder er medregnet, men forøgelsen af det samlede antal jøder er dog betydeligt, sammenlignet med den forrige mandtalsliste fra 1778, fra 124 til 214, en stigning på 72,5 %. Men desuagtet kan det konstateres, at fordelingen på kvarterer ikke er ændret meget. 85,5 % bor i de samme fem kvarterer, Strand, Snarens, Vester, Frimands og Købmager.

Den 5.-7. juni 1795 var der igen storbrand i København. Denne gang var ilden opstået på Gammelholm, men da vinden var i østsydøst, bredte den sig vestover, således at Strand, Snarens og Vester kvarterer igen blev hårdt ramt.¹¹ Det præger mandtalslisten fra 1796:

1796

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	13	7,2
<i>Strand</i>	13	7,2
<i>Snarens</i>	26	14,4
<i>Vester</i>	11	6,1
<i>Klædebo</i>	8	4,4
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	1	0,6
<i>Frimands</i>	26	14,4
<i>Købmager</i>	49	27,2
<i>Rosenborg</i>	23	12,8
<i>Sct. Annæ Øster</i>	4	2,2
<i>Sct. Annæ Vester</i>	1	0,6
<i>Christianshavn</i>	5	2,8
I alt	180	100

Det samlede antal i 1796 er faldet, men faldet er især sket i de brandramte kvarterer. Der er kun 13 husstandsoverhoveder i Strand, 26 i Snarens og 11 i Vester kvarter mod hhv. 28, 58 og 25 i de samme kvarterer i 1794. Derimod er der sket en forøgelse i Købmager og Rosenborg kvarterer, der ikke blev ramt af branden, hhv. fra 42 til 49 og fra 6 til 23. Jeg medtager den sidste mandtalsliste fra 1799:

1799

KVARTER	ANTAL	PROCENT
<i>Øster</i>	9	4,2
<i>Strand</i>	23	10,6
<i>Snarens</i>	34	15,7
<i>Vester</i>	17	7,9
<i>Nørre</i>	4	1,9
<i>Klædebo</i>	12	5,6
<i>Udenbys</i>		
<i>Klædebo</i>	2	0,9
<i>Frimands</i>	32	14,8
<i>Købmager</i>	52	24,1
<i>Rosenborg</i>	17	7,9
<i>Sct. Annæ Øster</i>	3	1,4
<i>Sct. Annæ Vester</i>	10	4,6
<i>Christianshavn</i>	1	0,5
<i>I alt</i>	216	100

Tallene for Strand, Snarens og Vester kvarterer er steget i forhold til 1796, men er stadig lavere end i 1794, det tyder på, at genopbygningen kun delvist er fuldført. I den sammenhæng bemærkes, at bebyggelsen i den østligste del af Strand kvarter mellem de før branden eksisterende gader Højbrostræde og Store Færgestræde aldrig blev genopbygget, men blev i stedet til Højbro Plads.

Vedr. Sct. Annæ Vester kvarter bemærkes, at der ikke er registreret nogen jøder i Stokhuset i mandtalslisterne i 1794, 1796 eller 1799. Det kan skyldes, at evt. indsatte har været registreret på deres faste bopæle, hvorimod folketællingerne har registreret personer, hvor de befandt sig på tællingsdagen.

Endelig vises Steen Feldings (upublicerede) resultater fra folketællingen 1801 med mine beregninger vedr. fordelingen af den jødiske del af befolkningen:

Folketællingen 1801

KVARTER	FAMILIER	MÆND	KVINDER	BØRN <16	IALT	PROCENT	SAML. BEFOLK.	JØDER (%)
<i>Snarens</i>	84	136	147	168	451	23,7	3.676	12,27
<i>Købmager</i>	67	121	124	119	364	19,1	7.843	4,64
<i>Frimands</i>	44	84	79	83	246	12,9	3.485	7,06
<i>Vester</i>	40	70	63	86	219	11,5	6.488	3,38
<i>Strand</i>	26	49	45	49	143	7,5	1.738	8,28
<i>Rosenborg</i>	21	35	41	47	123	6,5	7.306	1,68
<i>Øster</i>	19	36	34	35	105	5,5	6.098	1,72
<i>Klædebo</i>	11	21	17	32	70	3,7	5.652	1,24
<i>Sct. Annæ Vester</i>	11	25	16	13	54	2,8	14.605	0,37
<i>Nørre</i>	8	12	15	17	44	2,3	7.058	0,62
<i>Sct. Annæ Øster</i>	4	14	7	14	35	1,8	9.130	0,38
<i>Udenbys</i>								
<i>Klædebo</i>	4	6	6	12	24	1,3	1.350	1,77
<i>Christianshavn</i>	1	6	3	1	10	0,5	9.606	0,11
<i>Hof- og Militair</i>	1	4	3	1	8	0,4	15.369	0,05
<i>Udenbys Vester</i>		1	1	3	5	0,3	1.483	0,34
<i>I alt</i>	341	620	601	680	1901	100	100.887	1,88

Det samlede antal jøder er steget betydeligt fra 1787 til 1801, fra 1.541 til 1.901, en stigning på 23,4 %. Men der er også sket en væsentlig forskydning:

56,1 % boede i de tre gamle "favoritkvarterer", Snarens, Strand og Vester, i 1787, men kun 42,8 % i 1801. 88,1 % boede i disse tre kvarterer samt Fri-mands og Købmager i 1787, men kun 74,9 % boede i disse fem kvarterer i 1801.

I næsten alle ovennævnte lister (bortset fra årene lige efter branden i 1728) bor der flest jøder i Snarens kvarter. Fordelingen inden for kvarteret er ikke jævn, således bor i folketællingen 1787 143 af de 389 jøder i Kompagnistræde. Og dengang gik Kompagnistræde kun fra Rådhusstræde til Hyskenstræde/Naboløs. Jeg har sammentalt jøder og andre beboere for denne gades vedkommende med følgende resultat: Det samlede antal beboere er 573. Heraf er som nævnt 143 jøder, svarende til 25 %, altså dobbelt så mange, som der gennemsnitligt boede i kvarteret. Ser man på de enkelte matrikler – dem var der dengang 25 af – boede der jøder på 11.

I folketællingen 1801 var der 801 beboere i Kompagnistræde, heraf var 158 jøder, svarende til 19,7 % fordelt på 14 ejendomme. Så antallet af jøder er steget, men den samlede befolkning er steget meget mere, kun derfor er den procentuelle andel faldet.

Jeg har lavet samme øvelse for Læderstræde i Strand kvarter med følgende resultat: Af det samlede antal beboere i folketællingen 1787, 403, er 108 jøder, svarende til 26,8 %. Og i hele Strand kvarter er kun 13,33 % jøder, så også i Læderstræde boede der i 1787 dobbelt så mange jøder som gennemsnitligt i kvarteret. Læderstræde er kortere end Kompagnistræde, og der var dengang kun 16 matrikler. På de 12 boede der jøder.

I folketællingen 1801 var der 280 beboere i Læderstræde, heraf var 52 jøder, svarende til 18,6 %, fordelt på 6 ejendomme. Her er såvel den samlede befolkning som antallet af jøder faldet, såvel faktisk

som procentuelt. Det hænger formentlig sammen med branden i 1795.

Både i Kompagnistræde og i Læderstræde er den procentuelle andel af jøder i befolkningen også i FT 1801 væsentligt større end i hhv. Snarens og Strand kvarterer som helhed. Så Kompagnistræde og dennes fysiske fortsættelse i Læderstræde er det nærmeste, man kommer en "Judengasse" i København.

I den sammenhæng bør det nævnes, at der har været fire-fem synagoger i Læderstræde. Den første blev oprettet af Joseph Meyer Levin (ID 34.711), der var uenig om rette ritus med Meyer Goldschmidt (ID 360), menighedens grundlægger (16.12.1684) og formand i de første ca. 50 år.¹² Levin oprettede derfor en synagoge i den af ham i 1718 erhvervede ejendom nr. 13, der lå mellem Gammel Strand og Læderstræde.¹³ Efter branden i 1728 blev der i 1733 på nr. 15 opført en ny ejendom, og i baghuset, der lå ud til Læderstræde, blev der indrettet en synagoge.¹⁴ Denne synagoge er ikke nævnt i mandtals-listerne. Til gengæld er det i listerne fra 1738 og 1739 (ikke medtaget i denne artikel) anført ud for nr. 9: "Paa Salen Jødernes Synagoge". Også denne matrikel lå mellem Ved Stranden og Læderstræde. I 1743 erhvervede menigheden ejendommen nr. 21, i hvilken der blev indrettet synagoge, men ejendommen brændte i 1795.¹⁵ I 1845 indviede urtekræmmer Moses Levy sin egen synagoge i den af ham i 1843 erhvervede ejendom Læderstræde matr.nr. 24, gadenr. 5, i opposition til de liturgiske ændringer, som overrabbiner Wolff havde indført i den store synagoge i Krystalgade. Synagogen i Læderstræde nr. 5 var i drift til 1986.¹⁶

Spredte kommentarer

Det er påfaldende, at der i Sct. Annæ Vester kvarter stort set ikke bor nogen jøder før i slutningen af 1700-tallet. Da de "russiske" jøder indvandrede for 100-110 år siden, bosatte en stor del af dem sig i netop dette kvarter, der omfatter Borgergade og Adelgade med diverse sidegader. Det kan så bemærkes, at dette kvarter ganske vist var nybyg-

get i 1700-tallet, men husene var bygget af ringe kvalitet som lejeboliger til den fattigere del af befolkningen.¹⁷ Som et kuriosum tilføjes, at Josef Fischer i mandtalslisten 1755 (ikke medtaget i denne artikel) har oplistet Carl Gottlieb Neuman i Prinsensgade 324. Han var født som Moses Jacob Schiff (ID 27.573) og blev døbt februar 1750. I relation til oplysningen om indsatte i Stokhuset i FT 1787 bemærkes, at der kun var tre indsatte i FT 1801.

Det er mindre påfaldende, men dog bemærkelsesværdigt, at der stort set ikke er registreret nogen jøder i Nørre kvarter, bortset fra i Vestergade, og kun enkelte i Rosenborg kvarter før end i slutningen af 1700-tallet.

Branden i 1728 medførte, at Isac Abraham Cantor (ID 89.103), hvis ejendom i Vestergade var brændt, efter branden erhvervede en ejendom i Nyhavn (dengang kaldet "Nye Canal"), i Sct. Annæ Øster Kvarter¹⁸, hvor han også er registreret i mandtalslisterne til og med 1734. De senere tilflyttere bor ligeledes alle i Nyhavn. Først i 1790'erne er der registreret jøder andetsteds i dette kvarter, men dog i nærheden, nemlig i Store Strandstræde.

Den enlige beboer i Udenbys Klædebo kvarter (dengang kaldet "Uden Nørre og Øster Port") er i alle mandtalslisterne den til en hver tid værende graver, der beboede huset på begravelsespladsen i Møllegade. I 1751 hed han Abraham Nathan, og om ham står der i mandtalslisten (ikke medtaget), at han "holder øllsall". Og det følgende år (heller ikke medtaget) er anført, at han "holder lidet Værshus". Et eksempel til efterfølgelse?

Social opdeling

Eftersom mandtalslisterne er skattelister, kunne man tro, at fattige ikke var oplistet – og at det var grunden til de åbenlyst for små tal sammenholdt bl.a. med folketællingerne – men det er ikke tilfældet. Der er oplysninger om fattige personer allerede i mandtalslisten for 1708 (kun en), men det er dog først i listen vedr. "Formue- og Kopskat" fra 1743, at myndighederne synes at have været omhyg-

gelige med oplysninger herom, idet "fattig" eller tilsvarende udtryk i denne anvendes for 32 persons vedkommende, svarende til 28,1 % af samtlige. Som navnet på denne liste antyder, er der endvidere oplysninger om antallet af ansatte hos hvert enkelt husstandsoverhoved. 30 har én ansat, 13 har to ansatte, seks har tre ansatte. Meyer Moses (ID 15.351) og Moses Nathan Leidesdorf (ID 17.633), der sammen har fabrik med "Guld- og Sølv-Galuner" i Silkegade, har fire ansatte. I en kategori for sig selv er Kgl. Hofleverandør Bernt Jacob (ID 34.370), der sammen med sin svigersøn Meyer Levi Jacob (ID 47.681) bor på Kgs. Nytorv og har ni ansatte. Så i alt 51, svarende til 44,7 %, har en eller flere ansatte.

I mandtallet af 14.12.1728 er der ikke oplysninger om fattige, men dog om "Karle og Dreng" og "Piger". I alt var der sådanne ansatte hos 46 af de 97 husstandsoverhoveder, svarende til 47,4 %. Af disse har 24 én ansat, 14 har to, syv har tre, og en har fire ansatte. Altså nogenlunde som i 1743, men ingen har mere end fire ansatte.¹⁹

I mandtalslisterne efter 1743 er der også angivelser af fattige. 5 i 1757, 13 i 1767, 8 i 1778, 8 i 1794, 4 i 1796 og 1 i 1799. På baggrund af oplysningerne i 1743 er det min opfattelse, at disse senere lister har en klar underrepræsentation af fattige.

Konklusion

De første jøder, der slog sig ned i København, bosatte sig i de kvarterer, der lå nærmest Københavns Slot. De følgende bosatte sig i nærheden af dem, der allerede var her, dog med en langsom udbredelse til de nærmeste kvarterer. Det mønster fortsatte gennem hele det 18. århundrede. Omkring 85-90 % bor således i kun fem af Københavns 12 kvarterer, i Strands, Snarens, Vester, Frimands og Købmager. Først i slutningen af 1700-tallet ser man en større bosætning i andre kvarterer.

LITTERATUR

Bramsen, Bo

1989 *København før og nu – og aldrig*. Bind 5. København:, Palle Fogtdals forlag, 1989.

Brøndsted, Tom

2016-04-01 <http://tom.brondsted.dk/mosaiskebegrovelser/?lang=da> (2016-04-01).

Carøe, Kristian

1919 ”Da Claus Rasch vilde lave Ghetto paa Christianshavn”. Fischer, Josef og Julius Salomon (red.) *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur*. Udgivet af Danmark Loge U.O.B.B. 712. København: I kommission hos Levin & Munksgaard, 1919.

Falk, Allan

2016-04-01 *Dansk Jødisk Genealogisk Database*. (I referencer: ID + nummer).

Fischer, Josef

1907 *Mandtal over Jøderne i København i Tiden fra 1694 til 1799*. København 1904-07. Upubliceret. ”Daisy”: Rigsarkivet. Arkivskaber: Mosaik Trossamfund, Bibliotekar Josef Fischer. Arkivserie: Optegnelser, afskrifter m.m. Løbenummer: 1158. Magasinenhed: Mandtal over jøderne i København 1694- – 1799. (I referencer: mandtalslister).

Fischer, Josef og Julius Salomon

1919 *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur*. Udgivet af Danmark Loge U.O.B.B. 712. København: I kommission hos Levin & Munksgaard, 1919 (I referencer: tidsskriftet).

Frosell, Preben Hampton

1987 *Københavns synagoger gennem tre hundrede år*. Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie. København: C.A. Reitzels forlag, 1987.

Roi, Emilie Cohn

2009 ”Moses Levy”. *Rambam* 18/2009 s. 8-17. Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie. København, 2009.

Salomon, Julius og Josef Fischer

1914 *Mindeskraft i Anledning af Hundreedaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*. Udgivet af Danmark Loge U.O.B.B. No. 712, København, 1914. (I referencer: mindeskraftet).

NOTER

¹ Carøe 1919, s. 103 ff.

² <http://www.kbharkiv.dk/wiki/K%C3%B8benhavnskvarterer>
(2016-05-01)

³ Mindeskriftet s. 119.

⁴ Mindeskriftet s. 120 ff.

⁵ <https://da.wikipedia.org/wiki/Fontange> : Fontange (fra fransk fontange, opkaldt efter Ludvig XIV 's elskerinde, hertuginde af Fontanges, Angélique de Fontanges, (1661–81)) er kvindelig hovedpynt, bestående af en vifteformet, opstående kniplingsbesætning med båndsløjfer; sæt; top. (2016-05-01)

⁶ Mindeskriftet s. 125 ff.

⁷ Mindeskriftet s. 129 ff.

⁸ https://da.wikipedia.org/wiki/K%C3%B8benhavnbrand_1728

⁹ Mindeskriftet s. 133 ff.

¹⁰ Abraham Levin er første gang nævnt som boende i graverboligen i Møllegade i mandtalslisten for 1764 og senest – med titel af opsynsmand – i FT 1787. Nummeret henviser til Dansk Jødisk Genealogisk Database. Senere ID- numre i artiklen henviser til samme.

¹¹ https://da.wikipedia.org/wiki/K%C3%B8benhavnbrand_1795
(2016-05-01)

¹² Mindeskriftet s. 30 og side 121, note 3.

¹³ Frosell 1987, s. 9 ff.

¹⁴ Frosell 1987, s. 16 ff.

¹⁵ Frosell 1987, s. 19 ff.

¹⁶ Roi 2009, s. 16.

¹⁷ Bramsen 1989, s. 255.

¹⁸ Mindeskriftet s. 144, note 56.

¹⁹ Mindeskriftet s. 133-138.

Jødiske flygtninge på forlægningen Helsjön, Sverige 1944.

'Et broget, sammensat trossamfund'

'Et broget, sammensat trossamfund' - identitetsmæssige problemstillinger i det dansk-jødiske samfund 1943-48

I oktober 1943 knyttedes båndene fastere mellem de danske jøder og Frihedsbevægelsen, ja hele det danske folk. Det var virkelig en stor redningsaktion, en redningsdåd, som måske ikke er udført bedre i noget andet land.¹

Af Louise Olsen

Således talte Frode Jacobsen ved Jødisk Ungdomsforenings frihedsfest i maj 1946, og citatet afspejler den nationale fortælling, som de danske jøder skulle forsøge at passe ind i ved hjemkomsten efter deres eksil i Sverige. Dette var imidlertid ikke ligetil grundet deres særskilte oplevelser og fysiske adskillelse fra hjemlandet.

Besættelsen repræsenterede et brud i den dagligdag, det jødiske samfund førte i Danmark, da de dansk-jødiske borgere blev påtvunget flugt og deportation. Nærværende artikel undersøger identitetsmæssige problemstillinger i den dansk-jødiske menighed i denne kontekst i tiden 1943-48. Herunder hvordan eksilet påvirkede forholdet mellem de grupperinger, der kan identificeres i det jødiske samfund – dvs. de gamle dansk-jødiske slægter, immigranterne fra Østeuropa, de "statsløse" og Machsike Hadas – og disses indbyrdes forhold i eksilet 1943-1945 og efterfølgende i 1945-1948.

Der har naturligvis været flere grupper i det jødiske samfund, og analysen er ikke udtømmende i forhold til jødisk identitet, men disse overordnede grupperinger havde divergerende holdninger til, hvad det ville sige at være jøde i Danmark i 1940'erne,

og tjener derfor som eksempler på de mange forskellige anskuelser internt i samfundet.

Undersøgelsen er foretaget på baggrund af kilde-materiale fra Mosaisk Trossamfunds arkiv og andet trykt materiale.

Grupperinger i det dansk-jødiske samfund

Det Mosaiske Troessamfund havde i 1940'erne en op mod 300 år lang historie i Danmark, som var præget af en gradvis integrationsproces. I midten af 1900-tallet kan der udpeges tre store subgrupperinger inden for det jødiske samfund, hvoraf den første gruppe havde levet i Danmark siden 1600- og 1700-tallet. Størstedelen heraf var så velintegrerede i dansk erhvervsliv og gennem ægteskaber med ikke-jødiske danskere, at nogle har betegnet dem som tæt på assimilerede. De befandt sig typisk i den højere middelklasse, hvor mange var beskæftiget i erhverv som advokater, læger og direktører. Omkring år 1940 udgjorde de 1.600 personer svarende til omtrent en fjerdedel af de dansk-jødiske borgere. Indvandringen fra 1882 til 1920 fra blandt andet Rusland og Polen havde medført en anden gruppering. De indvandrede østeuropæiske jøder blev

¹'Et broget, sammensat trossamfund'

af de gamle dansk-jødiske slægter anset som mere knyttede til traditionel jødisk kultur og tradition, og de tilhørte typisk arbejderklassen med et stort antal skræddere og skomagere. De udgjorde et antal på 3.400 personer svarende til omtrent halvdelen af det jødiske samfund. Anden generation af disse var på vej til at blive godt integreret i det danske samfund omkring år 1940, men ægteskaber mellem de to grupper forekom sjældent.²

Den sidste gruppe af jøder i Danmark under besættelsen udgjordes af en meget forskellig gruppe indvandrede jøder, som var flygtet fra nazismen i Tyskland, Østrig, Tjekkoslaviet. De var omkring 1.500 personer, hvoraf omkring 500 var unge landbrugselever fra Tyskland på midlertidigt ophold på vejen til Palæstina.³

Mosaik Troessamfund var repræsentant for disse forskellige grupper og dertilhørende divergerende holdninger, og ikke alle følte, at ledelsen var repræsentativ for det dansk-jødiske samfund. Særligt indvandringen havde medført andre holdninger til den i høj grad integrationsvenlige linje i Mosaik Troessamfund. De mange foreninger, der beskæftigede sig med jødisk kultur eller zionismen, er blandt andet udtryk for de forskelligartede holdninger.⁴ Den senere overrabbiner Marcus Melchior omtaler netop disse interne modsætninger inden for samfundet i medlemsbladet *Jødisk Orientering* i marts 1946:

Det er os bekendt, at vort trossamfund i mere end én henseende er broget sammensat, at der snart sagt findes lige så mange opfattelser, som der er mennesker, at ortodokse og liberale, zionister, pro-palæstinensere, antizionister og mange andre "ister" hver for sig har deres uforbederlige mening om tingene.⁵

Ud over immigrantkategorierne fandtes der den lille ortodokse gruppe Machsike Hadas (Troens Fast-

holdere), der var udbrudt fra trossamfundet i tiden omkring 1912. Gruppen var mere traditionalistisk orienteret i religiøse spørgsmål, og det harmonerede ikke med trossamfundets mere kompromissøgende tilgang til religion.⁶

Forholdet mellem Machsike Hadas og Mosaik Troessamfund har siden gruppens udskillelse været præget af adskillelse og religiøse uenigheder grundet MH's strengere krav til religiøs praksis, som artiklen nærmere vil beskrive. En del medlemmer af Machsike Hadas er vedblevet at være medlemmer af trossamfundet, og flere har også været repræsenteret i Delegeretforsamlingen og i Repræsentantskabet. I 1960 havde gruppen 159 medlemmer.⁷

Ledelsen af Mosaik Troessamfund, benævnt Repræsentantskabet, blev traditionelt varetaget af samfundets mest betydningsfulde og rigeste slægter, og i 1940'erne var der ikke ændret nævneværdigt ved dette forhold trods ændringer i samfundets sammensætning grundet indvandringen østfra.⁸

Formanden var fra 1930 højesteretssagfører C.B. Henriques – en myndig mand med stærke holdninger.⁹ Repræsentantskabets andre medlemmer inkluderede næstformanden Karl Lachmann, dr. med. Adolph Herman Meyer, der stod for stiftelserne og deres ældre beboere, overretssagfører Moritz Oppenheim, grosserer Benjamin Slor, der var Repræsentantskabets kendte zionist, grosserer Moses Metz og dr. Mogens Nathan. Sekretæren for både Delegeretforsamlingen og Repræsentantskabet var Arthur Henriques, som havde fungeret som trossamfundets sekretær siden 1915.¹⁰

Flugten

De dansk-jødiske borgeres position i Danmark ændrede sig brat i sensommeren 1943. Ledelsen af trossamfundet havde siden 9. april 1940 håndteret den tyske besættelse ved at fraråde at skabe opmærksomhed omkring den jødiske tilstedeværelse i landet og fraråde alle slags initiativer, som af besættelsesmagten kunne opfattes som provokation.

²Et broget, sammensat trossamfund'

Mødeaktivitet og medlemsbladet *Jødisk Samfund* blev eksempelvis indstillet for at forhindre, at besættelsesmagten skulle have mulighed for at skabe et propagandamæssigt påskud om et såkaldt ”jødeproblem” i Danmark, og for ikke at besværliggøre centraladministrationens arbejde i forhold til at afværge overgreb mod de jødiske borgere.¹¹

Efter samarbejdspolitikens ophør i august 1943 blev aktionen mod de dansk-jødiske borgere fastsat til 1. oktober, men flere med viden om det forestående, herunder den tyske gesandt Georg Ferdinand Duckwitz, advarede via danske politikere det jødiske samfund og dets ledere, så langt de fleste havde mulighed for at flygte til Sverige.¹²

Flugten fra deportationsplanerne startede 28. september og gik over Øresund. Selve flugten var improviseret og farefuld, og 47 mennesker døde i forbindelse med aktionen.¹³ Et antal på 472 mennesker undslap ikke til Sverige, men blev i stedet deporteret til Theresienstadt.¹⁴

Indkvartering i Sverige

De dansk-jødiske flygtninge udgjorde et antal på op mod 8.000 i Sverige (inklusive ikke-jødiske ægtefæller), og de blev spredt rundt i landet på såkaldte forlægninger, som den svenske socialstyrelse indrettede. Forlægningerne kunne ofte syne som et eksklusivt opholdssted på svenske herregårde og sommerpensionater, der blev brugt til formålet, men forplejningen og de sanitære forhold til de mange flygtninge var ofte kritisable. Det var ikke muligt at forlade forlægningerne, medmindre en svensk statsborger garanterede for flygtningens økonomiske underhold, eller ved en aftale om fast arbejde og bopæl. Det var et fåtal af de mange flygtninge, der havde kontakter i Sverige med mulighed for dette, men efterhånden fik de danske flygtninge arbejde og bopæl. I december 1943 var der til eksempel 44 danske forlægninger, hvor 2.567 danske jøder var indkvarteret.¹⁵

Ledelsens opgaver

Under disse ekstraordinære forhold fortsatte Mo-saisk Troessamfunds ledelse med at varetage de forpligtelser og opgaver, som var mulige under omstændighederne. Den 29. september havde repræsentanterne givet en fuldmagt til højesteretssagfører H.H. Bruun, for at han kunne varetage trossamfundets interesser i Danmark, mens de var væk.¹⁶

Ledelsen var fra oktober 1943 ligesom de andre flygtninge spredt i hele landet og havde ikke mulighed for at forvalte økonomiske forhold i Sverige. På møderne blev der i stedet diskuteret strategi for hjemkomsten og mulige ændringer i struktur og administration af trossamfundet.

Det første møde i Sverige fandt sted 17. november 1943, blandt andet på foranledning af, at repræsentanterne skulle tage stilling til, hvad der skulle gøres ved synagogens toraruller, der uden instruks fra ledelsens side var blevet smuglet til Sverige. Repræsentanterne fandt det ikke til at være deres opgave at betale regningen til speditørfirmaet, der havde fragtet inventaret over. De benævnte samtidig handlingen som et ”kup” og rådede til ikke at åbne kasserne. Private ejendele blev dog omdelt til deres retmæssige ejere, mens synagogens inventar blev pakket ned og opmagasineret.¹⁷ Hændelsen afslører trossamfundets tydeligt hierarkiske struktur, hvor selv undtagelsestilstand ikke retfærdiggjorde initiativer, som ikke var koordineret med ledelsen.

Kilderne vidner om, at ledelsen beskikkede Marcus Melchior som fungerende ”rabbiner for forlægningerne”¹⁸ med beføjelse til at rejse rundt til de dansk-jødiske enklaver i Sverige. Dette var en nødvendighed, fordi overrabbiner Friediger befandt sig i Theresienstadt.¹⁹ Repræsentantskabets forhold til religiøse spørgsmål fremgår af Henriques’ senere beskrivelse fra 1956:

De religiøse problemer spillede ingen større rolle for os. Det kunne præsten og forstanderskabet klare, men repræsentantskabet

¹Et broget, sammensat trossamfund

lyttede til de religiøse spørgsmål, der kom op, uden at blande sig i dem, med mindre forstanderne var uenige, eller de tangerede borgerlige spørgsmål.²⁰

En 'jødisk' fond?

Efterfølgende møde blev afholdt på efterspørgsel fra trossamfundets advokat, højesteretsadvokat H.H. Bruun, den 13. december 1943 i Malmø, om trossamfundets økonomiske anliggender. Det blev foreslået af næstformand Karl Lachmann at oprette en fond til nytte ved hjemkomsten til Danmark. Denne skulle finansieres ved en afgift på 10 % af de hjemvendtes (de, som besad en større kapital) formue til at refundere beløb fra private og firmaer, som havde hjulpet flygtningene økonomisk, og til restituering af trossamfundets legatmidler. Lachmann berettigede fonden således:

Det var den enestående hjælp, der på alle måder var ydet i Danmark, der havde muliggjort redningen, og det måtte ikke med nogen ret kunne siges, at flygtningene havde unddraget sig den naturlige pligt, de havde til at yde væsentlige bidrag til de meget betydelige udgifter, flugten havde medført.²¹

Baggrunden for forslaget om fonden var blandt andet, at Bruun havde rapporteret om "misstemning"²² i forhold til, at trossamfundet ikke havde stillet samme store beløb til rådighed for flygtningene, som firmaer og privatpersoner havde.

C.B. Henriques havde i dagene op til aktionen forhandlet med Udenrigsministeriets departementschef om, hvordan man kunne forhindre aktionen mod de dansk-jødiske borgere. Da spørgsmålet om mulig internering fra dansk side blev stillet fra departementets side sammen med et forslag om at tilbyde løsepenge for at forhindre deportation, reagerede Henriques angiveligt med spørgsmålene: "Hvordan kunde man tænke sig at arrestere danske borgere, og hvad var den forbrydelse, for hvilken der skulle betales løsepenge?"²³ Henriques havde

en tydelig opfattelse af, at de jødiske borgere var ligeberettigede medborgere, og han forventede folgeligt de danske myndigheders beskyttelse.²⁴ Lachmanns forslag om en fælles fond, om hvilken "Der herskede enighed om, at tanken var sund og fortjente at gennemføres",²⁵ viser et skifte i ledelsens identitetsforståelse. I stedet for at det opfattes som selvfølgelig, at staten beskytter sine borgere, er det blevet en "naturlig pligt", at trossamfundet som institution selv skulle finansiere flugten motiveret af taknemmelighed for det danske folks hjælp.

Antisemitisme i Sverige?

Michael Mogensen har i sin artikel "Det danske flygtningesamfund i Sverige og 'Jødespørgsmålet' 1943-45" peget på, at antijødiske opfattelser trivedes i bedste velgående i flygtningesamfundet, særligt i forhold til administration af det danske flygtningekontor i Sverige ledet af Stephan Hurwitz, som var af jødisk afstamning.²⁶ Dette bærer min empiri også præg af.

Kilderne bevidner, at antisemitisme var en nærværende problematik i eksilet. Blandt andet tog det danske gesandtskab emnet op foranlediget af rygter i det danske politikorps, der under modstandsbevægelsen blev uddannet i Sverige til at blive indsat ved befrielsen: "Det siges mig, at der skal have ytret sig en del antisemitisme i politikorpset; muligvis har dette forbindelse med det ringe antal jødiske deltagere.",²⁷ som den danske gesandt skrev til C.B. Henriques i juni 1944.

Ledelsens reaktion på henvendelsen fremgår af en skrivelse fra en af repræsentanterne, der besøgte politiforlægningen i Håtunaholm: "Jeg fik ikke direkte drøftet spørgsmålet om antisemitisme, men af hele tonen deroppe fik jeg faktisk indtrykket af, at dette problem aldeles ikke spillede nogen rolle."²⁸ At han end ikke forhørte sig om sagen, viser en vis berøringsangst fra ledelsens side.

En anden henvendelse fra februar 1945 videresendt fra det danske gesandtskab til formand Henriques bærer tydeligt præg af antisemitiske udsagn, og ge-

²⁰Et broget, sammensat trossamfund'

sandten fremhæver: ”Brevet til mig er en gentagelse af, hvad man har hørt til stadighed.”²⁹ I henvendelsen beskriver en politisk flygtning ”en stadig mere omsiggribende opposition mod jøderne.”³⁰ Han insisterer på, at han ikke selv er antisemit, men beskriver herefter det problematiske i, at jødiske borgere besad stillinger på flygtningekontoret, og at de på den måde angiveligt kunne hjælpe hinanden med at holde sig bort fra polititjenesten. Han beskrev stemningen i den danske eksilbefolkning således:

[...] for, siger man, ikke nok med, at jøderne har tilrevet sig al magt inden for Flygtningeadministrationsen – men hvad berettiger dem hertil? De er jo kun flygtet, fordi de var jøder – og af alle de mennesker, jeg har talt med, er der ingen, der kendte nogen jøder, der har eller deltager i den direkte kamp mod undertrykkerne.³¹

Der forekommer intet specifikt i Repræsentantskabets referater om disse rygter. I august 1944 konstateredes det efter besøget i politiforlægningen, at ”Rygterne om antisemitisme i korpserne er urigtige”,³² og herefter refereres der ikke til problematikken om antisemitisme i referaterne.

I en skrivelse til sekretær Arthur Henriques fra december 1944 fremgår repræsentanternes stilling til en række spørgsmål, herunder opførelsen i Sverige, hvor ”man fra begyndelsen havde hævdet, at jøderne burde optræde som danske, ikke som jødiske flygtninge”.³³ Opfordringen får den utilsigtede konsekvens, at ved at fraråde en særlig ’jødisk’ adfærd kommer ledelsen til at tillægge visse elementer i samfundet en negativ værdi af ’jødisk’. De kommer således til at reproducere fordomme om, hvad der kan betragtes som jødisk adfærd, mens hensigten derimod har været at imødegå antisemitisme.

Gruppen af deporterede i Theresienstadt

Samfundet var ikke kun opdelt med hensyn til indvandringsskategorier, men oplevede en ufrivillig

fysisk adskillelse fra 470 af deres trosfæller, som befandt sig i Theresienstadt i 20 måneder.

I november 1943 på Repræsentantskabets første møde i Sverige fremgår det af referatet, at der blev givet ”meddelelser om forholdene for de deporterede i Theresienstadt, herunder for mulighederne for at sende breve og gavepakker.”³⁴ Samfundet var opsplittet, og næsten alle var påvirkede af tab og savn. Senere overrabbiner Marcus Melchior beskriver det således i sine erindringer: “[...] just de til Theresienstadt deporteredes skæbne var den tungeste bekymring for os, der var kommet i sikkerhed til Sverige.”³⁵ Theresienstadt nævnes dog bemærkelsesværdigt få gange i Repræsentantskabets referater.

Der kan også tydes eksempler på, at der blandt de deporterede var en følelse af, at trossamfundet ikke gjorde nok for dem. Nogle følte sig glemt og forestillede sig, at de andre levede en behagelig tilværelse i Sverige. Følgende citat fra en deporteret, der skriver om sig selv i tredjeperson, vidner om splittelsen blandt de to grupper:

Apropos Sverige! Hvor har hans ”venner” været hjælpsomme! Et eneste kort fik han. Mon de tænkte på ham? Måske, en enkelt gang. Men det var langt vigtigere at gå i biografen og more sig.³⁶

Personen var en af dem, der følte sig skuffet over ikke at modtage breve og pakker for herigennem at få bekræftet, at han var savnet i Sverige.

Der var kontakt mellem trossamfundet og de danske myndigheder om Theresienstadt i forbindelse med besøg i lejren af repræsentanter fra Udenrigsministeriet og Sundhedsstyrelsen den 23. juni 1944, hvor samtlige repræsentanter plus sekretær Arthur Henriques modtog en kopi af den danske delegations fortrolige rapport. På Repræsentantskabets møde den 8.-9. august blev det fremhævet fra rapporten: ”Forholdene er væsentlig bedre end man havde formodet.”³⁷ Dette udsagn uddybes ikke i

³¹Et broget, sammensat trossamfund

referatet, men det har antageligt fungeret som en trøst for ledelsen, der har ønsket at tro på rapportens vurderinger af de materielle og sundhedsmæssige forhold i lejren, som tyskerne forskønnede til anledningen. Delegationen blev efterfølgende kritiseret for skildringen, der ikke var retvisende for de faktiske forhold og for ikke at stille sig kritisk over for tyskernes propagandaprojekt. Nogle af fangerne har således savnet anerkendelse for deres svære situation i lejren. En af repræsentanterne fra Røde Kors fortalte om rapporten og forløbet til Theresienstadtforeningen i 1955:

Ifald tyskerne ikke fik det indtryk, at besøget var en succes, måtte vi frygte, at besøget fik den modsatte virkning af det tilsigtede. [...] Kan De forstå, hvorfor den rapport, vi aflagde måtte forekomme Dem meningsløs og lidet stemmende med forholdene?³⁸

Personen følte, at han skyldte en forklaring til forningens tidligere fanger, for hvem problemstillingen stadig var aktuell ti år senere.

Problematikken omtales ikke i overrabbiner Friedigers erindringer fra 1946. Han omtalte derimod besøget af den danske delegation meget positivt: ”Dette besøg styrkede os i bevidstheden om, at vi nok skulle komme hjem til vore kære, til Danmark, til vort hjem.”³⁹ Fraværet af problemstillingen hos noglepersoner Friediger kan karakteriseres som tavshed om det konfliktfyldte forhold mellem trosamfundet og de danske myndigheder, som ikke havde evnet at beskytte de jødiske borgere.⁴⁰

Forholdet mellem Machsike Hadas og Mosaisk Troessamfund i eksilet

I København var de to gruppers indbyrdes forhold præget af en fysisk adskillelse med centrum omkring de to synagoger i hhv. Krystalgade og Ole Suhrs Gade. Et yderligere skisma har ligget i forholdet til jødisk identitet, som for MH i højere grad var rodfæstet omkring religion. For mange andre i trosamfundet har det identitetsmæssige tilhørsforhold

i højere grad handlet om en sekulær tilknytning til et kulturelt fællesskab med en særegen tradition og adfærd.⁴¹

I eksilperioden i Sverige fandtes der imidlertid ikke en fysisk adskillelse mellem de to jødiske grupper, idet i omegnen af 75-100⁴² medlemmer af Machsike Hadas sammen med yderligere 100 fra trossamfundet, som ikke var medlem af MH, var indkvarteret på forlægningen Helsjön.⁴³ Det påtvungne fællesskab med andre danske jøder, som ikke delte samme tilhørsforhold til religion og gruppeidentitet med MH, medførte konflikter mellem de to grupper.

Erik Hertz var ’Flygtningekontorets særligt delegerede i jødiske spørgsmål’ og kom fra MT’s søsterorganisation i Sverige, *Mosaiska Församlingen i Stockholm*. Han var ansvarlig for at vurdere ansøgninger om overflyttelse til Helsjön. Machsike Hadas’ rabbiner Jacobsen skrev i foråret 1944 et brev til forlægningsafdelingen, hvori han klagede over udvælgelseskriterierne, idet han mente, at nogle af beboerne ikke var ortodokse:

Det er os magtpåliggende, at de personer, der henvises til Helsjön, virkelig er af en sådan støbning, at de passer ind i en ortodoks forlægning og kun sendes hertil, når de af trosmæssige grunde ikke kan trives andre steder.⁴⁴

Han betegnede nogle af disse personer som ’bundfald’ og fremhævede: ”I en tid, hvor så mange øjne er rettede mod vores trosfæller, er det af vital betydning for os, at der ikke skal kunne sættes en finger på den ortodokse forlægning, eller på personer, som udgår herfra.”⁴⁵

Forlægningsafdelingen forklarede sig med, at de ikke havde begrundet deres valg i trosmæssige hensyn, men i ’ernæringsmæssige’ hensyn til de personer, som holdt kosher-husholdning.

³⁸’Et broget, sammensat trossamfund’

Den 30. oktober 1944 besøgte C.B. Henriques den ortodokse forlægning sammen med Marcus Melchior.⁴⁶ Besøget viser interesse fra Repræsentantskabets side, men det skal formentlig tillægges den lille overvægt af ortodokse, som var medlemmer af MT. Henriques er tydeligt uvant med de religiøse sædvaner og beskriver besøget, som om han er trådt ind i en anden verden:

Det var en oplevelse at se roen og stemningen her. Som et kloster. Alle sad de ubevægelige på stolene, gamle kvinder som Rembrandts malerier. Kun gik mændene til deres stille gudstjenester, som munkene i klosteret.⁴⁷

Beskrivelsen understøtter, at hans jødiske identitet hovedsageligt er forankret i det kulturelle i hans skildring af den religiøse stemning som en udefrakommende iagttager. Sammenligningen af stemningen med et kristent kloster vidner om graden af formandens integration i det danske samfund, og afstanden til den religiøse gruppe understreges yderligere i citatet:

Jeg talte så, og priste ånden i forlægningen og sagde, at det var de ortodokse man så på, fordi de var så anderledes end andre, og de gav et eksempel med deres adfærd, som betød såre meget for os alle.⁴⁸

Henriques' projicering af den ortodokse gruppe som 'de andre' er tydelig i citatet, og det giver et dybere indblik i dynamikken mellem de to grupper. Citatet, hvor Jacobsen fremhæver, at det er essentielt, at der ikke kan sættes en finger på den ortodokse forlægning, åbner for mulige fortilfælde af, at de er blevet holdt ansvarlige for at fremprovokere antisemitisme med deres 'anderledes' adfærd. Det vil også forklare Jacobsens direkte tone til forlægningsafdelingen, at MH følte sig under pres fra MT. Begge ledere opfatter det som centralt, at deres medlemmer opfører sig eksemplarisk for at imødegå antisemitisme, men de to ledere har forskellige løsningsmodeller. Hvor Henriques opfordrer til integration

og 'dansk opførelse', praktiserer Jacobsen og hans tilhængere i stedet en tilbagetrukket religiøs levevis, som bevarer gruppens jødiske særpræg. Disse to tilgange sat over for hinanden bliver tydelig i Henriques' beskrivelse som udefrakommende iagttager.

Kritik mod ledelsen

Repræsentantskabets gerninger og førte politik blev genstand for debat af trossamfundets medlemmer i eksilperioden.

I marts 1944 indgav formanden forslag til ordlyden af en historisk redegørelse for forhandlingerne med de danske myndigheder i tiden umiddelbart inden aktionen i oktober 1943.⁴⁹ Redegørelsen havde til hensigt at understrege, at repræsentanterne indtil 28. september 1943 blev forvisset fra myndighedernes side om, at de dansk-jødiske borgere ikke var i fare, og at ledelsen dermed ikke bar et ansvar i forhold til deportationen. Skrivelsen bærer således præg af en løbende kritik af ledelsen, som reagerede med denne form for forsvarsskrift.

Kritikken var oppe flere gange på ledelsens møder, og på et møde i august 1944 orienterede Marcus Melchior om forskellige kritiske stemninger rundt omkring på forlægningerne, som han havde fået vished om grundet sit virke som rejsende rabbiner. Det drejede sig særligt om repræsentanternes virke i den sidste tid inden aktionen, misstemning mellem danske og "fremmede" jøder og bekymring for tiden efter hjemkomsten. Melchior foreslog at sende en 'skriftlig redegørelse' rundt. Dette blev afvist af formand Henriques, og Melchior kunne heller ikke bemyndiges til at videregive en erklæring.⁵⁰ De 'fremmede jøder' må antages at referere til de statsløse, hvad underbygges med følgende citat af Henriques:

Jeg forudsagde en zionistisk-kommunistisk opposition af særlig de statsløse mod Repræsentanterne. Næstformanden har skildret for mig en mindefest i Malmø, hvor han blev nødet – mod sin vilje til at holde foredrag. Stemningen var ham imod, særlig hørte

⁴⁶Et broget, sammensat trossamfund'

han dem tale om, at Repræsentanterne flygtede og lod de gamle i Stiftelserne tilbage.⁵¹

Henriques udpegede de statsløse til at være i særlig opposition mod ledelsen og beskrev dem som zionistiske kommunister. Henriques nærede hverken kommunistiske eller zionistiske sympatier, og han forsøgte derved at lægge afstand til disse elementer ved at udpege de statsløse som 'de anderledes', der besad disse, i hans optik, ikke-attråværdige egenskaber.

Der er ikke noget, der tyder på, at ledelsen var villig til at behandle kritikken i en større kreds, men på et møde den 22. oktober 1944 mellem delegerede, formanden og sekretæren blev kritikken mod ledelsen igen bragt op. Kritikpunkterne fremførtes som:

[...] om Repræsentanterne havde gjort tilstrækkeligt for at advare medlemmerne (og navnlig Stiftelsernes beboere), om kapital burde være blevet stillet til disposition til flugten, om forholdet mellem danske og statsløse, om modsætningerne mellem assimilationsstendenserne og den mere jødiske linje.⁵²

Delegeretforsamlingen er en større repræsentativt valgt forsamling, der havde adgang til trossamfundets øverste ledelse og efter retningslinjerne i princippet havde ret til at påvirke ledelsens beslutninger. Ledelsen har således vurderet det til at være det rette forum at tage kritikken op i, så samfundet kunne se fremad:

Man havde det indtryk, at alle var taknemlige for mødets afholdelse, og at man – trods uenighed om et og andet – var indstillet på i fællesskab at arbejde for trossamfundets fremtid.⁵³

Hjemkomsten

Netop arbejdet for trossamfundets fremtid blev centralt for ledelsen i efterkrigstiden. Samfundet kom hjem til logistiske og økonomiske udfordringer, for selvom nogle kom hjem til en intakt bolig, der var

bevaret med hjælp fra bl.a. Socialtjenesten, var det langt fra alle, der umiddelbart havde et sted at bo. 1.534 tidligere flygtninge, hvoraf 90-95 % var jøder, måtte i stedet bo på en dansk forlægning, inden de fik et hjem.⁵⁴

Fonden, som ledelsen brugte meget tid på at debattere på møderne i Sverige, viste sig at blive overflødig i den oprindelige udformning grundet centralkontorets hjælp og vedtagelsen af *Lov om erstatning til besættelsestidens ofre* den 1. oktober 1945.⁵⁵

En anden udfordring bestod i det forholdsvis høje antal udmeldelser af trossamfundet, som fandt sted i efterkrigstiden. Alene i 1946 og 1947 meldte mindst 83 personer sig ud af trossamfundet, og 1940 havde også et højt antal på 36 sammenlignet med f.eks. 14 udmeldelser i 1951.⁵⁶ Udmeldelserne i 1940 var sandsynligvis begrundet i frygt for at blive udpeget af besættelsesmagten, mens de efterfølgende udmeldelser i efterkrigstiden i højere grad har været præget af oplevelserne under besættelsen, som påvirkede deres identitetsforståelse og fik folk til at revurdere deres tilhørsforhold til menigheden.⁵⁷

Begrundelser for udmeldelser af samfundet i den umiddelbare efterkrigstid er ikke bevaret i Mosaik Troessamfunds arkiv, men brevudveksling omkring udmeldelser i slutningen af 1940'erne og start-1950'erne beskriver motivationen i denne tid og giver et indblik i de generelle årsager til udmeldelse. Begrundelserne rangerede fra politisk begrundede udmeldelser motiveret af utilfredshed med ledelsens politik over et ønske om yderligere integration både begrundet i giftermål med en kristen og begrundet i frygt til pengemæssige hensyn.⁵⁸

Marcus Melchior rettede bl.a. en skarp kritik mod udmeldelser i andet nummer af *Jødisk Samfund* i marts 1946, hvor han argumenterede for, at medlemmerne burde blive i samfundet, men han forbigik kritikpunkterne mod ledelsens politik. Ledelsen forsøgte blandt andet at sikre en hurtig og gnidningsfri repatriering ved at passe det dansk-jødiske

⁵¹Et broget, sammensat trossamfund'

samfund ind i den fortælling om besættelsestiden, som havde taget form fra 1943 og frem til befrielsen. Anette Warring og Claus Bryld har peget på, at fokus for grundfortællingen var en samlet befolkning forenet i kampen mod besættelsesmagten, og aktionen i 1943 tjente som et handlekraftigt eksempel herpå.⁵⁹ De dansk-jødiske borgere havde imidlertid befundet sig i eksil og havde derfor ikke på samme vis været aktive i modstandskampen. Grundfortællingen om besættelsestiden skabte derfor udfordringer i forhold til at opnå anerkendelse af de særskilte jødiske oplevelser. Flugt, eksil og deportation blev nedtonet, i forhold til hvad danskere havde måttet udstå derhjemme. Marcus Melchior bragte dette budskab i indlægget "Et mirakel" i *Jødisk Samfund* i marts 1946:

[...] alt som tiden skred frem, blev det klart, at vi ikke var de eneste, der var blevet udsat for smerte og lidelse. Hele folket hjemme, der daglig havde fjenden for øje og inde på livet, og de mange hundrede tapre mænd og kvinder, der faldt i fjendens hænder – de bragte de tungeste ofre – og i sammenligning hermed reduceredes meget af det, vi måtte gennemgå, til bagateller.⁶⁰

Herved blev den nationale fortælling om modstandskampen grundlæggende for ledelsens budskab til medlemmerne. Melchior refererede desuden til den europæiske kontekst af folkedrabet, som med tiden blev mere evident i efterkrigstiden, og uddybede med: "[...] tør vi nogensinde glemme den store, blødende verden, der grænser umiddelbart op til vort eget lille ståsted?"⁶¹

Konklusion

Eksilet i Sverige gav ledelsen i Mosaik Troessamfund anledning til diskussion og refleksion omkring en række centrale forhold for trossamfundet og for dansk-jødisk identitet.

Kilderne vidner om, at frygten for antisemitisme var hæmmende og strukturerende for udfoldelsen af

jødisk liv, idet ledelsen gjorde sig anstrengelser for at modbevise fordomme, som også florerede blandt eksilbefolkningen i Sverige.

Endvidere blev samfundet påtvunget mere kontakt og interaktion mellem Machsike Hadas og dansk-jødiske borgere, som ikke delte samme tilhørsforhold til religion. Det førte til diskussion og tydeliggørelse af to vidt forskellige tilgange til at imødegå antisemitisme.

Ledelsen af trossamfundet har i denne periode både oplevet et pres fra besættelsesmagten og fra de nye tilkomne, der repræsenterede noget 'andet', end der var tradition for i MT. Dette pres kan bl.a. tydes i de divergerende holdninger til spektret mellem integration og bibeholdelse af kulturelt og religiøst særpræg, hvor ledelsen af samfundet repræsenterede den integrationsvenlige linje. Henriques følte tydeligt en opposition fra de omkring 1.500 statsløse, som ifølge ham nærede zionistiske og kommunistiske sympatier.

Presset og konflikterne internt i trossamfundet medførte derfor ikke et mere sammentømret dansk-jødisk samfund, men eksilet fik derimod potentiale til at opdele samfundet yderligere. De underliggende modsætninger mellem grupperne kom bl.a. til udtryk i efterkrigstiden, hvor et forholdsmæssigt stort antal meldte sig ud af trossamfundet.

Ledelsens fokus lå i arbejdet for en hurtig og effektiv repatriering samstemmende med grundfortællingen om besættelsestiden, og i den historie var der ikke plads til anerkendelse af de særskilte jødiske erfaringer, herunder de deporteredes situation. De dansk-jødiske oplevelser kunne heller ikke måle sig med den aktive kamp for besættelsesmagten eller udryddelseslejrene i Østeuropa. Særligt modstandskampen i Danmark blev italesat fra ledelsens side, men også konteksten af Holocaust og det jødiske verdenssamfund nedtonede den dansk-jødiske erfaring og bidrog til tavshed om emner, som det ikke var muligt at opnå anerkendelse for før mange år efter.

⁵⁹ 'Et broget, sammensat trossamfund'

LITTERATUR

- Arnheim, Arthur
1997 "Opgøret som udeblev". I: *Rambam* nr. 6, s. 16-26. Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie, København, 1997.
- Arnheim, Arthur
2002 "Det mosaiske Troessamfund under besættelsen". I: Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2002.
- Arnheim, Arthur
2011 *Politik, diplomati og den hjælpende hånd., Danmark og oprettelsen af staten Israel*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2011.
- Bak, Sofie Lene
2001 *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2001.
- Bak, Sofie Lene
2010 *Ikke noget at tale om, danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*, s. 13 København, Dansk Jødisk Museum, 2010.
- Bak, Sofie Lene
2012 *Da krigen var forbi, de danske jøders hjemkomst efter besættelsen*. København: Gyldendal, 2012.
- Bing, Erik Henriques
2005 *Torarullerne, evakueringen af Københavns Synagoges toraruller i 1943*. København: Tågaliden, 2005.
- Blum, Jacques
1973 *Dansk og/eller jøde? En kultursociologisk undersøgelse af den jødiske minoritet i Danmark*. København: Gyldendal, 1973.
- Borchsenius, Poul
1968 *Historien om de danske jøder*. København: Fremad, 1968.
- Bryld, Claus og Anette Warring
1998 *Besættelsestiden som kollektiv erindring, historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag, 1998.
- Buckser, Andrew
2000 "Jewish identity and the meaning of community in contemporary Denmark" I: *Ethnic and Racial Studies* nr. 23, 4, s. 712-734. 2000.
- Friediger, M.
1946 *Theresienstadt*. København: J. Fr. Clausens Forlag, 1946.
- Henningsen, Eigil Juel
1955 *Indtryk og erindringer fra mit besøg med den danske kommission i Theresienstadt*. Transkribering af tale d. 17. april 1955, tilgæet på www.folkedrab.dk [citeret 16.07.2015].
- Henriques Arthur
2011 *Møder i Sverige., Det mosaiske Troessamfunds Forhandlingsprotokol fra flygtningetiden i Sverige 1943-45*. København: Tågaliden, 2011.
- Melchior, Marcus
1967 *Levet og oplevet., Erindringer*. København: H. Hirschsprungs Forlag, 1967.
- Mogensen, Michael
2000 "Det danske flygtningesamfund i Sverige og 'Jødespørgsmålet' 1943-45" I: Johnny Laurson og Henning Poulsen (red.): *I tradition og kaos, festskrift til Henning Poulsen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.
- Pedersen, Axel H.
1964 *En rettens tjener., C. B. Henriques*. 3. udgave. København: Berlingske, 1964.

Sode-Madsen, Hans

1993 *"Føreren har befalet!", jødeaktionen oktober 1943*. København: Samleren, 1993.

Winter, Jay

2010 *Shadows of War., A Social History of Silence in the Twentieth Century.*, New York: Cambridge University Press, 2010.

TRYKT KILDEMATERIALE

Jødisk Samfund nr. 1, 5. marts 1946

Jødisk Samfund nr. 7, 4. juni 1946

ARKIVALIER FRA MOSAISK TROESSAMFUNDS ARKIV MT 10.411/576: Materiale vedr. flygtningetiden i Sverige

MT 10.411/995: Overrabbiner Max Friediger. Skrivelser vedr. udmeldelser. 1915-1947

NOTER

¹ *Jødisk Samfund* nr. 7, 4. juni 1946, s. 4.

² Arnheim 2011, s. 76.

³ Arnheim 2002, s. 25.

⁴ Arnheim 1997, s. 24.

⁵ *Jødisk Samfund* nr. 1, 5. marts 1946, s. 1.

⁶ Melchior 1967, s. 31 ff.

⁷ Blum 1973, s. 48.

⁸ Arnheim 1997, s. 16 f. Se også Sode-Madsen 1993, s. 146 f., og Borchsenius 1968, s. 269.

⁹ Arnheim 2002, s. 26 og 36.

¹⁰ Henriques 2011, s. 107.

¹¹ Arnheim 1997, s. 17 .

¹² Bak 2010, s. 27.

¹³ Ibid., s. 69 .

¹⁴ Ibid., s. 83 .

¹⁵ Ibid., s. 107 ff.

¹⁶ Henriques 2011, s. 9 ff.

¹⁷ Bing 2005, s. 134 f.

¹⁸ Melchior 1967, s. 177 .

¹⁹ Henriques 2011, s. 13.

²⁰ Pedersen 1964, s. 154.

²¹ Henriques 2011, s. 19 f.

²² Ibid., s. 17 .

²³ Arnheim 1997, s. 21.

²⁴ Ibid., s. 22 .

²⁵ Arnheim 1997, s. 20.

²⁶ Mogensen 2000.

²⁷ MT 10.411/576 .

²⁸ Ibid .

²⁹ Ibid .

³⁰ Ibid .

³¹ Ibid .

³² Ibid .

³³ Ibid .

³⁴ Henriques 2011, s. 18.

³⁵ Melchior 1967, s. 184 .

³⁶ Bak 2010, s. 203 .

³⁷ Henriques 2011, s. 35.

³⁸ Henningsen 1955 .

³⁹ Friediger 1946, s. 112 .

⁴⁰ Bak 2001, s. 105 ff., og Winter 2010, s. 4 ff.

⁴¹ Buckser 2000, s. 719 .

⁴² Tal estimeret af MH's nuværende formand, Eli Katzenstein.

⁴³ Melchior 1967, s. 182 .

⁴⁴ Bak 2010, s. 154 .

⁴⁵ Ibid .

⁴⁶ Henriques 2011, s. 49.

⁴⁷ MT 10.411/576 .

⁴⁸ Ibid .

⁴⁹ Henriques 2011, s. 8 ff.

⁵⁰ Ibid., s. 40 f .

⁵¹ MT 10.411/576 .

⁵² Ibid .

⁵³ Ibid .

⁵⁴ Bak 2010, s. 164 ff .

⁵⁵ Ibid., s. 173 f., og Bak 2012.

⁵⁶ Bak 2010, s. 173 f., og statistik fra Dansk Jødisk Museum, baseret på tal fremlagt af referat fra Delegeretforsamlingen, bragt i *Jødisk Samfund*.

⁵⁷ Bak 2010, s. 173 .

⁵⁸ MT 10.411/995 .

⁵⁹ Bryld og Warring 1998, s. 55.

⁶⁰ *Jødisk Samfund* nr. 1, 5. marts 1946, s. 3 .

⁶¹ Ibid., s. 4 .

Det v. Westenske Institut.

Jøderne, der blev akademikere

Jøderne, der blev akademikere

En kvantitativ undersøgelse
af jødiske studenter
i Danmark i 1800-tallet

Af Magnus Panduro Juhl

I år 1798 gav kong Christian d. 7. tilladelse til, at kongerigets jødiske befolkning kunne optages på landets latinskoler. En studentereksamen gav videre adgang til universitetet, og dermed var den akademiske karrierevej banet for de danske jøder. Det har ikke tidligere været undersøgt, hvor mange jøder der benyttede sig af denne nye livsbane, om end det tidligere har været påpeget af danske historikere, at jøderne i stor stil fulgte det akademiske spor – ifølge Lorenz Rerup endda i ”forbavsende udstrækning”.¹

Formålet med denne artikel er at kaste nyt lys over de dansk-jødiske studenter i 1800-tallet. Via en kvantitativ analyse af jødiske dimittender fra landets latinskoler i årene 1812, 1837, 1866 og 1889 vil ny viden om jødisk uddannelseshistorie blive præsenteret. Det bliver vist, at der var en overrepræsentation af jødiske studenter på de danske latinskoler i 1800-tallet, at flertallet af studenterne opnåede elitepositioner i samfundet, og at mange kunne betegnes som mønsterbrydere. Desuden vil det blive undersøgt, hvor mange studenter der konverterede, og mulige forklaringer herpå bliver i den forbindelse diskuteret. Endelig undersøges studenternes migrationsmønstre med fokus på uddannelsesinstitutionernes rolle.

Studenterbiografier og Dansk-Jødisk Genealogisk Database

I første halvdel af 1800-tallet steg akademikernes sociale agtelse, og de kom til at udgøre en ny samfundselite ikke mindst efter grundlovens indførelse i 1849.² På samme tid indledtes en tradition for at afholde jubilæumsfester for latinskolernes studenterårge og efterfølgende publicere festskrifter med fortegnelser over årgangens dimittender. Disse fortegnelser, eller *studenterbiografier*, bliver i denne artikel benyttet til at identificere de jødiske studenter ud fra deres navne. Navnet alene kan naturligvis ikke afgøre, om en person var jøde, og Dansk-Jødisk Genealogisk Database anvendes derfor til at verificere dette spørgsmål.

Både studenterbiografierne og Dansk-Jødisk Genealogisk Database bidrager hver især med information om studenternes ophav, livsforløb og karriere, og de supplerer dermed hinanden som undersøgelsens datagrundlag. Der findes ikke studenterbiografier for alle år i 1800-tallet, men der findes fra de fleste, og de fire tværsnit (1812, 1837, 1866 og 1889) er derfor tilfældigt valgt ud fra det ene kriterie, at de skulle sprede sig med 20-25 års mellemrum på tværs af

århundredet. Dermed bliver undersøgelsens styrke at spore udviklingstendenser gennem århundredet, mens det må være op til andre studier at lede efter årsager til udviklingen i det enkelte tilfælde.

Hvornår er man jøde? En operationel definition

Betegnelsen *jøde* kan dække over mange forskellige mennesker, afhængigt af hvilken definition man benytter.

Ifølge Sofie Lene Bak er der mindst fire definitioner på, hvornår man er jøde. Der er *den halakhiske definition*, som siger, at man er jøde, hvis ens mor er jøde, eller at man er konverteret til jødedommen. Der er en *juridisk definition*, der inkluderer medlemmer af jødiske trossamfund. Der er en definition baseret på tilhørsforhold, der vægter personens egen følelse af tilknytning til jødisk kultur og religion som afgørende. Endelig er der en *racistisk definition*, der ser helt bort fra tilhørsforhold og tro.³

I dette studie ønsker jeg så vidt muligt at undersøge de studenter, der har haft en jødisk opvækst. Det mest oplagte ville derfor være at benytte en juridisk definition, hvor medlemskab af Det Mosaiske Troessamfund fra barnsben er en forudsætning for at indgå i undersøgelsen. Problemet er imidlertid, at religiøse medlemskaber ikke fremgår direkte af datamaterialet. Det har derfor været nødvendigt at opfinde en operationel definition til lejligheden.

Jeg betjener mig af en definition, hvor begge personens forældre skal være forblevet medlemmer af det jødiske trossamfund gennem hele livet, førend personen selv kan registreres som jøde. Det er ikke nok, at én af forældrene var jødisk, fordi det i 1798 blev tilladt jøder og kristne at indgå ægteskab, såfremt at eventuelle børn blev opdraget kristent.⁴ Af den grund vil studenter med kun én jødisk forælder antageligt være opdraget kristent – også selvom det er moderen, der er jødisk, jævnfør den halakhiske definition.

Hvorvidt en person er forblevet medlem af det jødiske trossamfund, kan afgøres af begravelsesstedet, som i langt de fleste tilfælde er oplyst i Dansk-Jødisk Genealogisk Database. Hvis en students forældre blev begravet på jødiske begravelsespladser, så viser det, at de forblev medlemmer af trossamfundet, og derved vil studenten indgå i undersøgelsen. I de tilfælde, hvor forældrene ikke kan identificeres, antages det, at de ikke var jødiske. Det skal desuden nævnes, at hvis studenten ikke selv er begravet på en jødisk begravelsesplads, så vil vedkommende blive betragtet som udmeldt af trossamfundet. Studenten vil dog stadig indgå i undersøgelsen, såfremt denne lever op til ovenstående definition, idet konvertering netop indgår som et af undersøgelsens analysetemaer.

Jødisk overrepræsentation blandt latinskoledimitter

Det eksisterende kendskab til de jødiske studenter antal i 1800-tallet er yderst begrænset. I 1813 udgav repræsentanter for den jødiske menighed i København et lille skrift med det formål at overbevise deres kristne medborgere om jødernes berettigelse i den danske stat. I skriftet anslås det, at der i menigheden var 50 personer, som var studenter, kunstnere eller ungdomslærere, men nogen nærmere fordeling angives ikke.⁵ Historikeren Lorenz Rerup oplyser i sin artikel ”Jødisk indsats i dansk videnskab”, at der i 1836 var 32 studerende i menigheden, mens der i 1906 taltes 26 studerende.⁶ Den jødiske historiker Marcus Rubin beskriver desuden i en statistisk afhandling om den jødiske befolkning i 1885, at der var en ”forholdsvis talrig Klasse af unge jødiske Studerende” dette år, men han angiver ingen tal.⁷ Som det fremgår, er der tale om en stort set uudforsket del af dansk-jødisk historie.

Mine fund af jødiske dimittenter fra de danske latinskoler i undersøgelsens fire udvalgte tværsnit kan ses i tabel 1. I 1812 var der én jødisk dimittend ud af det samlede antal på 101 dimittenter.⁸ For at afgøre, om det er lidt eller meget, må det holdes op imod jødernes samlede andel af den danske be-

folkning, som på dette tidspunkt udgjorde 0,3 %.⁹ Fordi der var så få studenter på landsplan i 1812, så var der altså stadig tale om en lille jødisk overrepræsentation, selvom der kun var 1 jødisk dimittend.

I 1837 var antallet af jødiske dimittender steget til seks.¹⁰ En mulig forklaring på denne markante stigning kunne være effekten af *Anordningen af 1814*, hvor jøderne opnåede så godt som fuldstændig borgerlig ligestilling. Der blev ligeledes fundet seks jødiske dimittender i 1866,¹¹ mens det jødiske dimittenttal steg til otte i år 1889.¹² Samlet set var der altså en støt stigning i antallet af jødiske studenter i løbet af 1800-tallet. Det samme gjorde sig gældende for det generelle studenterantal. I 1889 var der 408 dimittender på landsplan, hvoraf de otte jødiske studenter svarede til omtrent 2 %. Rent procentuelt var stigningen fra 1812 til 1889 altså ganske lille. Sammenligner man med jødernes andel af den danske befolkning, som grundet befolkningvæksten var faldet til 0,2 % i 1889,¹³ finder man imidlertid en klar overrepræsentation for de jødiske studenter på omkring 2 procentpoint.

Analysen tager ikke højde for befolkningssammensætningen hverken socialt eller aldersmæssigt på landsplan eller i den jødiske befolkning. For sidstnævnte gruppe er det tidligere blevet påpeget, at der forekom store ændringer i 1800-tallet.¹⁴

Hvis man i en udvidet undersøgelse korrigerede for disse faktorer, ville der tegne sig et mere præcist billede af de jødiske studenters repræsentativitet. Ikke desto mindre giver ovenstående analyse os for første gang en dokumentation af, at de danske jøder var overrepræsenterede blandt latinskoledimittenderne i 1800-tallet, og at overrepræsentationen steg i løbet af århundredet.

En del af eliten

I min undersøgelse af de jødiske studenters videre virke har jeg koncentreret mig om dem, der valgte en akademisk løbebane – hvilket da også var flertallet. Der findes mange portrætteringer af jødiske akademikere og videnskabsmænd af forskellig observans, men som helhed betragtet har særligt den jødiske indsats inden for medicin været fremhævet.

Lorenz Rerup skriver: ”Det videnskabelige område, hvor jøder tidligst og stærkest gjorde sig gældende var lægegerningen.”¹⁵ Mens Poul Borchsenius i sit værk *Historien om de danske Jøder* postulerer, at jøder har en religiøs tilknytning til lægekunsten, idet lægen betragtes som Guds sendebud.¹⁶

I tabel 1 kan man se de 21 jødiske studenter fordelt efter de universitetsfakulteter, som de efterfølgende tog en embedseksamen fra.

Tabel 1
Studenter med uddannelse fra Københavns Universitet
fordelt efter fakultet og det årstal, de dimitterede fra latinskolen

	1812	1837	1866	1889	I alt
Jura			2	1	3
Medicin		4		3	7
Filosofi			2		2
Filosofikum		1		2	3
Anden uddannelse			1	1	2
Ingen uddannelse	1	1	1	1	4
I alt	1	6	6	8	21

Det fremgår desuden, at fire af studenterne ikke læste videre efter latinskolen, to valgte andre uddannelser end universitetet, og tre nøjedes med at tage det obligatoriske etårige filosofikum. Af de resterende 12 tog over halvdelen den medicinske embedseksamen, hvilket bekræfter indtrykket af en særlig jødisk indsats inden for dette felt.

Hvis man følger de jødiske kandidater videre ud af deres akademiske karriereveje, tegner der sig et billede af, hvor mange der opnåede en plads i samfundets top. Alle syv medicinske kandidater fortsatte karrieren i enten offentlige eller private lægestillinger. Én blev dr.med., en blev direktør, og tre yderligere opnåede med tiden de respektive hædersbevisninger dannebrogsmænd, etatsrådsmedlem og justitsrådsmedlem. De resterende kandidater stod ikke tilbage for lægerne. Blandt de tre jurister blev én generalkonsul og dannebrogsmænd, og en blev højesteretssagfører, mens den ene af de filosofiske kandidater blev professor og dr.phil., og den anden blev skolebestyrer. Kort sagt viser ovenstående, at 9 ud af 12 jødiske akademikere opnåede topposter eller hædersbevisninger, hvilket antyder, at de blev en del af deres tids samfundselite.

Mønsterbrydere

Fulgte studenterne i deres familiers fodspor, eller trådte de deres egne? For at finde svar på dette spørgsmål kan man sammenligne studenternes ansættelsessektorer med deres fædres. I tabel 2 kan man se, hvordan studenterne fordeler sig efter disse to parametre. Det er iøjnefaldende, at hele 13 af studenternes fædre arbejdede inden for handelssektoren. Indtil slutningen af 1700-tallet havde de danske jøder haft stærkt begrænset næringsfrihed, og de fleste ernærede sig ved bestemte former for handel. En bestemmelse i 1788 gav jøderne adgang til handels- og håndværkslavene, og i kølvandet herpå fulgte yderligere reformer i begyndelsen af 1800-tallet, kulminerende med *Anordningen af 1814*. Det ændrede dog ikke på, at størstedelen af de danske jøder fortsatte med at ernære sig inden for handel op igennem 1800-tallet.¹⁷ Man kan derfor

konstatere, at det ikke er overraskende, at flertallet af fædrene arbejdede med handel.

29 % af studenterne endte i samme ansættelsessektorer som deres fædre. I disse tilfælde kan den sociale arv have spillet en rolle. For restens vedkommende brød de med fædrenes mønstre og gik andre veje. Den sociale mobilitet på tværs af arbejdssektorer, *den horisontale mobilitet*, var altså relativt høj for studenterne.

I modsætning til den horisontale siger *den vertikale mobilitet* noget om den opadgående sociale mobilitet; det vil sige, om studenten ender på samme statusniveau som faderen. Den vertikale mobilitet er sværere at vurdere, idet den afhænger af, hvad man vælger at måle på.¹⁸ I denne undersøgelse vil jeg forsøge at give en vurdering af den vertikale mobilitet ud fra en sammenligning af studenter og fædres topposter og hædersbevisninger.

Fem af fædrene havde højere stillingsbetegnelser såsom grosserer (en enkelt af disse var også etatsrådsmedlem) og fabrikanter. Af disse fem opnåede fire af sønnerne ligeledes topposter og hædersbevisninger. Det vil være for omfangsrigt at sammenligne stillingsbetegnelser og hædersbevisninger én til én, hvilket ville give et mere nuanceret billede af den vertikale mobilitet, men analysen indikerer, at den vertikale mobilitet ikke har været så stor i de fire tilfælde. I det tilfælde, hvor faderen havde en toppost, uden at sønnen opnåede en, kan man tale om en negativ vertikal mobilitet. Af de 21 studenter indtog 13 personer elitepositioner i samfundet på

deres tid, og 9 af disse havde altså fædre, der ikke havde en eliteposition. Dermed var det 43 % af studenterne, der opnåede en positiv vertikal mobilitet i forhold til deres fædre, mens blot 5 % oplevede en negativ vertikal mobilitet.

Konvertering

Et omdiskuteret emne i dansk-jødisk historieskrivning er årsagen til Mosaik Troessamfunds faldende

Tabel 2

Studenternes fordeling efter deres egen ansættelsessektor (y-aksen) og deres fædres ansættelsessektor (x-aksen)

	Administration	Handel	Håndværk	Medicin	Religion	I alt
Administration	1	1	1			3
Handel		3				3
Håndværk		1	1			2
Landbrug		1				1
Medicin		6		1		7
Underholdning					1	1
Undervisning		1	2	1		4
I alt	1	13	4	2	1	21

medlemstal i 1800-tallet. Emil Elberling sammenlignede i 1893 den jødiske befolkningsudvikling med resten af befolkningen fra 1843 til 1890, og han regnede sig frem til, at det jødiske befolkningstal skulle have været på 7.350 personer i år 1890, hvis det havde fulgt den generelle befolkningsvækst. Faktum var imidlertid, at der i 1890 blot var 4.080 jøder i Danmark.¹⁹

Almindeligvis forklares denne diskrepans med, at mange danske jøder valgte at konvertere til kristendommen, men der hersker større uenighed, når det gælder årsagsforklaringerne hertil. Inden jeg undersøger, hvor mange af studenterne i min undersøgelse der lod sig døbe og hvorfor, vil jeg præsentere fire hypoteser, der tidligere har været fremført i litteraturen, og som vil danne ramme for den efterfølgende analyse og diskussion af mit datamateriale.

Den *første* hypotese drejer sig om jødernes generelle integration i det danske samfund. Det er blevet hævdet, at de mange reformtiltag fjernede det specifikt jødiske i jødernes identitet, hvilket afstedkom en gradvis assimilation og til sidst konvertering.²⁰ Afledt af denne hypotese er et mere specifikt fokus på uddannelsessystemets rolle. Det er således blevet fremhævet, at det danske skolevæsen prægede jøderne med kristen kultur – ikke mindst på latin-skolerne – hvilket medførte, at jøderne fralagde sig deres religiøse identitet og lod sig døbe.²¹

Den *anden* hypotese går på, at fordomme og chikane i den danske befolkning ledte jøderne til at konvertere for at kunne være i fred. Hypotesen binder i jødefejderne i starten af 1800-tallet, hvor antisemitismen florerede i den danske offentlighed.²² Blandt agitatorerne for denne hypotese var Marcus Rubin, der samtidig påpegede, at den udbredte deisme blandt både jøder og kristne bidrog til denne proces.²³

Den *tredje* hypotese lyder, at jøderne på trods af de mange reformtiltag i starten af 1800-tallet ikke oplevede en reel ligeberettigelse i samfundet. Der var bl.a. en række offentlige embeder, som jøderne var afskåret fra.²⁴ Særligt ansættelse i professorater ved universitetet vanskeliggjordes af den påkrævede edsaflæggelse af den augsburgske bekendelse, hvorved jøder måtte lade sig døbe, før de kunne få ansættelse. Eden blev afskaffet med junigrundloven, men alligevel så man først jøder i universitetsembeder ved 1800-tallets udgang.²⁵ Et af de kendte eksempler, der understøtter denne hypotese, er nationaløkonom og politiker Christian Nathan David, der i 1830 lod sig døbe for at få ansættelse ved Københavns Universitet.²⁶

Den *fjerde* hypotese lægger det stigende antal af blandingsægteskaber til grund for jødernes overgang til kristendommen.²⁷ Det har bl.a. været fremført, at særligt de jødiske mænd giftede sig kristent,

hvorved disse familiers børn ikke blev indlemmet i den jødiske menighed som følge af den halakhiske opfattelse, der som bekendt lyder, at man er jøde, hvis ens mor er jøde.²⁸

I mit datamateriale er der 4 ud af de 21 jødiske studenter, svarende til 19 %, der konverterede til kristendommen. I det tilgængelige datamateriale foreligger der ikke oplysninger om, i hvilke årstal konverteringer fandt sted. Det er således svært at sige, i hvilket omfang latinskolerne konkret har præget konvertitterne. Gennemsnittet af jødiske dimittender i de fire tværsnit er ca. fem personer. Hvis man antager, at det antal er repræsentativt for alle årene i 1800-tallet, så vil der samlet set have været 500 jødiske studenter i løbet af århundredet. Hvis man ligeledes antager, at 19 % samlet set konverterede, svarer det til 95 personer. Sammenligner man disse tal med Elberlings fund af et jødisk befolkningsunderskud på 3270 personer fra 1843 til 1890, så står det klart, at latinskolernes indflydelse langt fra kan udgøre hele forklaringen. Tværtimod måtte man forvente et højere gennemsnit af konvertitter blandt studenterne end i resten af den jødiske befolkning, hvis latinskolerne skulle udgøre en særlig forklaringsfaktor, hvilket ingenlunde er tilfældet. Vurderet ud fra denne undersøgelses datamateriale besidder den første hypotese altså en begrænset forklaringskraft.

Kigger man på konvertitternes tidsmæssige fordeling, så var der en fra 1837, en fra 1866 og to fra 1889. Således afslører datamaterialet ikke nogen tendens til, at flere lod sig døbe i første del af 1800-tallet. Dermed kan der heller ikke findes belæg for den anden hypotese, som anså antisemitismen i starten af 1800-tallet for den afgørende årsag til, at mange jøder lod sig døbe.

Tre af konvertitterne tog den medicinske embeds-eksamen, og de fik alle arbejde i den medicinske erhvervssektor: en som privatpraktiserende læge og to som offentligt ansatte. Det er dog ikke nogen af disse embeder, som jøder generelt var afskåret fra.

Det ses ved, at der blandt de ikke-konverterede jødiske studenter var eksempler på både offentligt ansatte og privatpraktiserende læger. Endelig var der en konvertit, der som cand.mag. fra det filosofiske fakultet fik ansættelse som professor ved universitetet, hvor han også fik titel af dr.phil. Han blev student i 1866, og på det tidspunkt var det endnu utænkeligt, at en jøde ville blive ansat i et professorat på det gamle lutherske universitet i København.²⁹ Det virker altså sandsynligt, at et motiv bag denne konvertering kan have været ambitionen om at opnå et embede, som man som jøde var afskåret fra. Det enkeltstående tilfælde taler således for den tredje hypotese.

Det bringer os til den fjerde hypotese om blandingsægteskaber. I undersøgelsen giftede tre ud af de fire konvertitter sig ikke-jødisk. I 1851 blev loven om borgerligt ægteskab vedtaget, hvilket betød, at jøder kunne indgå blandingsægteskaber uden at konvertere til kristendommen først.³⁰ De, der blev ikke-jødisk gift efter 1851, har altså ikke nødvendigvis indgået kristent ægteskab. De kan have været borgerligt viede. Som før nævnt er det desuden uvist, hvornår konverteringerne fandt sted, og det kan derfor ikke afgøres, om det var før, efter eller i forbindelse med ægteskaberne. Hvorvidt der er tale om en kausal sammenhæng mellem blandingsægteskab og konvertering, kan altså ikke verificeres, men den korrelative sammenhæng på 75 % fremstår signifikant, hvorfor det ikke synes urimeligt at antage en forbindelse mellem de to ting. Tilmed er der ingen af de ikke-konverterede, der giftede sig ikke-jødisk.

Datamaterialets spinkle omfang gør det svært at drage nogen store konklusioner om de jødiske konvertitter. Ikke desto mindre viste undersøgelsen, at der var stærkest belæg for hypotesen om blandingsægteskaber, om end det også står klart, at jødiske konverteringer i 1800-tallet ikke kun kan reduceres til én forklaringsfaktor.

Københavns tiltrækningskraft

Det sidste tema, der vil blive behandlet i denne artikel, er de danske jøders migrationsmønstre i 1800-tallet. I århundredets begyndelse og midte boede der jøder i det meste af Danmark, og der var jødiske menigheder i en lang række danske købstæder. Tidligere statistiske studier af jødernes befolkningstal i Danmark har vist, at det jødiske befolkningstal generelt stagnerede på tværs af det 19. århundrede, og at den københavnske andel steg, i takt med at provinsens andel faldt.³¹ Det er en nærliggende tanke, at de jødiske befolkningstal i provinsen svandt ind, som følge af at folk flyttede til København. Marcus Rubin fandt i 1885, at 21 % af Københavns jøder var født i landets købstæder eller landdistrikter. Ifølge Rubin skulle den resterende del af provinsens medlemsafgang formentlig forklares med konverteringer, mens den resterende del af Københavns medlemstilgang skyldtes udenlandske immigranter.³² Tilbage står dog spørgsmålet: Hvorfor valgte jøderne at flytte til København?

Merete Christensen og Brita Syskind peger på, at provinsjødernes muligheder både religiøst og erhvervsmæssigt var faldende i løbet af 1800-tallet; derfor søgte jødiske børn og unge til København, hvor der fandtes mulighed for uddannelse. Mange indkvarteredes hos jødisk familie eller bekendte. En anden gruppe af migranter var ældre jøder, som ønskede at nyde deres otium, blandt andet ved det jødiske plejehjem.³³ Marcus Rubin fremhæver også, at jøderne kunne have såvel økonomiske, sociale som religiøse grunde til at bosætte sig i hovedstaden. Hans undersøgelse viser, at 194 af de 722 københavnske jøder født i købstæderne var under 14 år, da de indvandrede til København, mens 417 var i alderen 14-54 år, 47 var 55 år eller derover, og resten var uangivede.³⁴ Tallene indikerer, at en stor del af provinsjøderne migrerede til København som børn eller unge. Det er derfor værd at undersøge, om der kan spores et uddannelsesmotiv bag de jødiske studenters migrationsmønstre. I tabel 3 er det opgjort, hvor de jødiske studenter studerede (by og latinsko), fordelt efter de fire tværsnit.

Tabel 3
De jødiske studenters fordeling efter skole og dimissionsår

	1812	1837	1866	1889	I alt
København					
Borgerdydskolen Kbh.			1		1
Haderslev Læreres Skole				1	1
Latin- og Realskolen Lyceum				1	1
Mariboers Skole				1	1
Metropolitanskolen	1			2	3
Det v. Westenske Institut		1	4		5
Borgerdydskolen på Christianshavn				1	1
Provinsen					
Horsens Lærde Skole			1		1
Odense Katedralskole		1			1
Randers Lærde Skole				1	1
Vordingborg		1			1
Uvist					
Privat		3		1	4
I alt	1	6	6	8	21

Jøderne, der blev akademikere

Det er iøjnefaldende, at over halvdelen (13 personer) dimitterede fra latinskoler i København. 11 af de 13 dimittender var fra de to sidste tværnsnit, hvilket stemmer godt overens med, at den jødiske befolkning koncentreredes i hovedstaden mod slutningen af 1800-tallet. Studenternes fordeling efter skole viser, at der var en jævn spredning på diverse statslige og private latinskoler. Én af de private skoler i hovedstaden, Det von Westenske Institut, skiller sig dog lidt ud, idet fem personer dimitterede herfra. Denne skole er også kendt for at have dimitteret andre kendte jødiske personligheder som Meïr Aron Goldschmidt og brødrene Georg og Edvard Brandes. En forklaring på forbindelsen mellem de jødiske studenter og Det von Westenske Institut kunne være familien Bohr, der først med Henrik Bohr (1844-1873) og siden hans søn Peter Bohr (1873-1878) bestyrede skolen. Henriks svigerdatter og Peters svigerinde Ellen Adler (mor til den berømte fysiker Niels Bohr) var af jødisk slægt. I henhold til dette bemærkes det, at 4 af de 5 studenter dimitterede fra instituttet i 1866, altså inden for Bohr-familiens bestyrelsesperiode. At der skulle være en sammenhæng, er tænkeligt, men sporet vil ikke blive fulgt videre her.

Af de 13 studenter, der dimitterede fra en københavnsk latinskole, var 12 født i hovedstaden, mens blot en enkelt var født i provinsen. Det lader altså ikke til, at latinskoleuddannelsen trak de unge jøder til København. Anderledes står det til med universitetet, hvor Københavns Universitet var landets eneste i 1800-tallet. Alle fire studenter fra provinsen drog til København for at læse på universitetet, hvorimod der blot var ni af de københavnske studenter, som gik videre på universitetet. Københavns Universitet fremstår altså som en trækraft i forhold til provinsens studenter.

Dernæst kan man spørge, om studenterne blev boende i København efter endt uddannelse. Undersøgelsen viste, at 12 af de 13 dimittender fra København havde deres sidste bopælssted i byen. Af de fire dimittender fra provinsen blev tre boende

i København efter at have færdiggjort deres uddannelse, mens 1 flyttede tilbage til provinsen. Samlet set endte 17 af studenterne deres dage i København, to i provinsen og to i udlandet. De to personer, der havde sidste bopælssted i provinsen, var begge studenter fra 1837. Dermed genfindes tendensen til, at de danske jøder koncentrerede sig i København hen over 1800-tallet.

Afrunding

Det er uomtvisteligt, at man støder på mange store jødiske videnskabsmænd og akademikere i danmarkshistorien. Ligeledes har jødiske pionerer inden for det medicinske videnskabsfelt ofte været fremhævet. Til gengæld er vores generelle viden om jødisk uddannelseshistorie yderst begrænset. Det er der i denne artikel forsøgt rådet bod på ved en kvantitativ undersøgelse af jødiske studenter fra danske latinskoler i 1800-tallet.

Christian d. 7. gav de danske jøder en ny karrierevej ved at åbne for latinskolerne i 1798, og som jeg har påvist, var dette en mulighed, jøderne ikke lod passere. Undersøgelsen har vist, at der var en jødisk overrepræsentation blandt landets studenter i de fire udvalgte år 1812, 1837, 1866 og 1889 målt i forhold til jødernes generelle befolkningsandel, og at denne overrepræsentation steg i løbet af århundredet. Ligeledes så vi, at over halvdelen af studenterne fulgte studentereksamen op med en universitetsuddannelse, og at størstedelen af disse senere opnåede topposter eller hædersbevisninger, der indikerer, at de indtog elitepositioner i samfundet. Stærkest gjorde jøderne sig som ventet gældende inden for det medicinske felt. Endelig endte mange af jøderne som mønsterbrydere både i et vertikalt og horisontalt perspektiv.

Ved at sammenholde dataoplysninger fra studenterbioграфierne og Dansk-Jødisk Genealogisk Database har det været muligt at foretage et kvantitativt studie, der kaster nyt lys over jødisk uddannelseshistorie. Samtidig har jeg vist, at denne metode også kan bidrage med nye perspektiver på relaterede temaer som konvertering og migration i 1800-tallet.

Undersøgelsen har naturligvis sine svagheder, i særdeleshed dens begrænsede omfang. Forsøget på at favne et helt århundrede ud fra 4 tværsnit efterlader visse usikkerheder. Eksempelvis varierer antallet af dimittender på landsniveau fra år til år, og i perioder er der sandsynligvis store variationer. Det samme gør sig utvivlsomt gældende for de jødiske studenter, hvor der formentlig er større og mindre årgange. Så længe studenterantallene er så små, vil det skabe en stor statistisk forskydning, om der er én person fra eller til. Undersøgelsen kunne let udvides ved at supplere med flere tværsnitsanalyser. Derved ville den statistiske usikkerhed reduceres, og stærkere konklusioner kunne drages. Det er mit håb, at undersøgelsens metode kan tjene som inspiration til videre studier af jødisk uddannelseshistorie.

LITTERATUR

- Arnheim, Arthur
2015 *Truet minoritet søger beskyttelse - Jødernes historie i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015.
- Bak, Sofie Lene
2010 *Ikke noget at tale om: Danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*. København: Dansk Jødisk Museum, 2010.
- Balslev, Benjamin
1932 *De danske jøders historie*, s. 45-101. København: O. Lohse, 1932.
- Bjørn, Claus
2003 *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 10: Fra reaktion til grundlov*. København: Gyldendal, 2003.
- Blüdnikow, Bent
1985 "Dansk-jødisk historie – en forskningsoversigt". I: *Fortid & Nutid*, bd. 32, h. 1, s. 13-31. 1985.
- Borchsenius, Poul
1968 *Spredt blandt folkeslagene*, bind 4: Historien om de danske Jøder. København: Fremad, 1968.
- Christensen, Merete
1976 *Jøderne i København 1801-1901*. Speciale, historie, Københavns Universitet, 1976.
- Christensen, Merete og Brita Syskind
1984 "De danske jøders livsvilkår 1814-1905". I *Indenfor murene – Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, s. 91-143, udg. af Selskabet for dansk jødisk historie. København: C.A. Reitzels Forlag, 1984.
- Elberling, Emil
1893 "Jødernes Tal i Danmark". I *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 1 (6), s. 410-420. 1893.
- Elvius, Sofus
1914 *Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1866*. København, 1916.
- Hauch-Fausbøll, Th.
1914 *Studenterne 1889-1914, Biografier og Portrætter*. København, 1914.
- Jubelfesten...*
1862 Jubelfesten den 23. October 1862 for Studenterne fra 1812 og 1837. København: Thieles Trykkeri, 1862.
- Jørgensen, Harald
1945 "Universitetet og Jøderne. Om Fortolkningen af Universitetsfundatsen af 7. Maj 1788. Kapitel I, Paragraf 15". I *Til Knud Fabricius, 13. August 1945*, s. 212-224. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1945.
- Lausten, Martin Schwarz
2005 *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*, s. 500-577. Frederiksberg: Forlaget ANIS, 2005.

Linvald, Steffen

1964 "Den jødiske Frihedskamp i Danmark og Anordningen af 29. marts 1814". I *Ved 150 aars-dagen for anordningen af 29. marts 1814*, s. 11-35. Udg. af Det Mosaiske Troessamfund og Danmark Logen U. O. B. B. No. 712. København, 1964.

Margolinsky, Julius

1964 "Den jødiske Befolkning i København 1885. En ikke offentliggjort afhandling af Marcus Rubin". I *Ved 150 aars-dagen for anordningen af 29. marts 1814*, s. 159-195. Udg. af Det Mosaiske Troessamfund og Danmark Logen U. O. B. B. No. 712. København, 1964.

Margolinsky, Julius

1964 "Det jødiske folketal i Danmark efter 1814". I *Ved 150 aars-dagen for anordningen af 29. marts 1814*, s. 195-213. Udg. af Det Mosaiske Troessamfund og Danmark Logen U. O. B. B. No. 712. København, 1964.

Rerup, Lorenz

1984 "Jødisk indsats i dansk videnskab". I *Indenfor murene – Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, s. 185-217. Udg. af Selskabet for dansk jødisk historie. København: C.A. Reitzels Forlag, 1984.

NOTER

¹ Rerup 1984, s. 185.

² Bjørn 2003, s. 162.

³ Bak 2010, s. 21.

⁴ Linvald 1964, s. 23.

⁵ *Repræsentanterne* 1813.

⁶ Rerup 1984, s. 185.

⁷ Margolinsky 1964b, s. 193.

⁸ Se listen med dimittender: Jubelfesten 1862.

⁹ Der findes ikke en opgørelse over det jødiske befolkningstal i 1812, og der er derfor tale om et estimat. Hartvig anslår, at der var 1.830 i år 1787, og Elberling finder 4.064 i 1834 (Kilde: Christensen 1976, s. 39). Jeg estimerer derfor det jødiske befolkningstal til omkring 3.000 i 1812. Der blev ikke foretaget en folketælling i 1812. Folketællingen i 1801 angav befolkningstallet til 929.001, og ved den efterfølgende

i 1834 blev det angivet til 1.230.964 (Kilde: <http://www.danishfamilysearch.dk/census>, sidst set d. 23-04-2016). Jeg estimerer derfor befolkningstallet i 1812 til omkring 1.000.000. Mit regnestykke er altså $3.000/1.000.000 \times 100 = 0,3 \%$.

¹⁰ *Jubelfesten* 1862 .

¹¹ Elvius 1916 .

¹² Hauch-Fausbøll 1914.

¹³ Der findes ikke en opgørelse over det jødiske befolkningstal i 1889, og der er derfor tale om et estimat. Balslev

anslår jødernes befolkningstal til at være 4.080 i 1890, hvilket jeg benytter mig af i min udregning (Kilde: Christensen

1976, s. 39). Folketællingen fra samme år anslår landets samlede befolkningstal til 2.172.380 (Kilde:

<http://www.danishfamilysearch.dk/census>, sidst set d. 23-04-2016). Mit regnestykke er altså $4.080/2.172.380 \times 100 =$

0,2 %.

¹⁴ Rerup 1984, s. 186.

¹⁵ Ibid., s. 191.

¹⁶ Borchsenius 1968, s. 194.

¹⁷ Se eksempelvis Linvald 1964, s. 11-35.

¹⁸ Eksempelvis kan man måle på indkomstniveau, kapitalformer (jff. Pierre Bourdieu), bopæl, netværk m.m.

¹⁹ Elberling 1893, s. 412-413 .

²⁰ Christensen og Syskind 1984, s. 120.

²¹ Balslev 1932, s. 135.

²² Arnheim 2015, s. 134.

²³ Lausten Schwarz 2005, s. 506.

²⁴ Arnheim 2015, s. 134; Linvald 1964, s. 23.

²⁵ Jørgensen 1945, s. 214-222 .

²⁶ Lausten Schwarz 2005, s. 513.

²⁷ Balslev 1932, s. 91; Arnheim 2015, s. 91; Blüdnikow 1985, s. 25.

²⁸ Margolinsky 1964a, s. 203.

²⁹ Christensen og Syskind 1984, s. 108.

³⁰ Ibid., s. 107-108.

³¹ Asser David Cohen har skrevet en statistisk afhandling om det jødiske befolkningstal i 1834, og Marcus Rubin har foretaget et lignende studie i 1885. Arthur Arnheim har samlet de to studier til en sammenligning, se Arnheim 2015. Se også Elberling 1893. De jødiske befolkningstal i København i 1800-tallet er udførligt behandlet i Christensen 1976.

³² Margolinsky 1964b, s. 187.

³³ Christensen og Syskind 1984, s. 116-119.

³⁴ Margolinsky 1964b, s. 188.

Vittigheder om jøder i danske vittighedsblade 1840-1900

Af Morten Thing

Et vittighedsblad var (fra 1840 til 1970) et satire- og humorblad, som forenede billeder og tekst. Det første egentlige danske vittighedsblad var bladet *Corsaren*, som udkom 1840-1855. Bladet var normalt på otte sider og udkom hver uge. I perioden 1840-46 blev det udgivet af Danmarks kendteste jødiske digter, Aron Meïr Goldschmidt. Bladet var et talerør for den demokratiske opposition og efter 1849 organ for demokratiets venstrefløj. Det bestod mest af tekst, men havde også xylograferede tegninger.

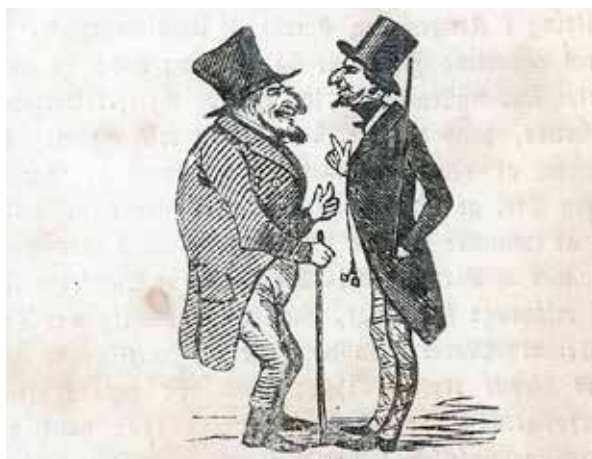
I Goldschmidts tid var 'jøde' et sjældent ord, og vittigheder om jøder fandtes ikke. Der tegner sig et andet billede af temaet 'jøde', efter Goldschmidt solgte bladet. Det startede med en tegning i nr. 388/24.2.1848: *Se modstående side*

Billedet viser Mendel Levin Nathanson, chefredaktør på Berlingske Tidende, som vugger Eduard Meyer, Gottlieb Siesby og Jakob Davidsen, henholdsvis ejer af og journalister på *Flyveposten*, her kaldet *Lyveposten*. Nathanson har fået en særlig hat på, en mellemting mellem en kalot og en turban. Og nok så vigtigt: Hans næse, som også i virkeligheden var blandt de større, er på vej ned i munden på ham. Og skal vi omskrive billedteksten, står der bare: 'Når jøder lyver så meget, så skyldes det – at de er jøder!'

Præcis en måned senere i nr. 392/24.3.1848 bragte *Corsaren* en historie fra *Morgenposten*, ifølge hvilken en ny handelsagentforening var stiftet i byen, "og hvis fleste Medlemmer naturligtviis ere Jøder. Foreningens noble Formaal er at udspionere de christne

Kjøbmænds Formueomstændigheder, Handel o.s.v. kort sagt – om de ere 'solide'."

Teksten var illustreret med denne tegning:

– Na, Schmucl, mein Ferstefedte! Hast Du heite was spionirt? Wi steht's mit N.N.? Ist was bei ihm zu risquiren? He!

– Nein Papa! Er ist "solid"; es bleibt aber unter uns, wir wollen selbst.....

– Ah, versteht's schon; bist doch ein guter Junge, Schmucl! – bei Abraham! Du sollst 4 Schilling heben.

– Danke, Papa!

– Da ist 3 Schilling!

Det er indbegrebet af en jødevittighed. De talende karakteriseres af deres sprog, som er jødetysk af en eller anden tænkt slags, og af deres navne. Pointen er altid, at jøder kun tænker på, hvordan penge kan

Hvorafor kommer det, at vore Blade indeholde saa mange Phantasistykker – eller for at tale forstaaeligere – saa mange Lyvehistorier? – Naturligviis deraf, at flere af vore Bladredacturer, og navnlig "Lyvepostens" hele Bande, nedstamme fra Østerland, Phantasien Vugge.

blive til flere. Og så snyder de altid – også hinanden. Vittigheden er som skottevittigheder, vittigheder om sorte og molbohistorier karakteriseret netop ved en streng holden sig til vittighedens 'paradigmatiske logik'.

I løbet af 1850'erne blev Goldschmidts næse af betydelig størrelse i *Corsaren*, så stor, at man ikke behøvede at skrive 'jøde'. Det gjorde *Corsaren* ikke, som vi just så med *Flyveposten*, som redigeredes af hele tre jøder: Eduard Meyer, Gottlieb Siesby og Jakob Davidsen. Hvis ikke bladet hed *Lyveposten*, hed det *Schackerbladet*. Ordet 'jøde' kaldte på den tid på ordet 'sjakrer' (tidl. 'skakker' eller 'sjakker'), hvorom *Ordbog over Det danske Sprog* skriver: "egl. om jødisk smaa-handlende: opkøbe og sælge brugte klæder, brugsgenstande olgn. ell. drive smaa-handel, høkere; handle, købslaa paa en ufin, smaalig ell. paa-trængende maade".

I nr. 556/11.5.1851 havde *Corsaren* en tegning, som generaliserede tilstedeværelsen af jøder i pressen:

Charakteristik af en betænkelig Retning i den københavnske Journalistik:

"Det er sch'gu Profitten man skal leve af!"

Dette tema dukkede også op 1853-55 (nr. 46/10.2.1854):

- I *Flyvepostens* og *Dagbladets* Strid om "Garcia", bemærker *Flyveposten* for 20de Gang, at *Dagbladet* følger *Flyveposten* som en Skygge. Vi maae indrømme, at *Flyveposten* har Ret, og man har her Leilighed til at

see det sieldne Phænomen, at en væmmelig Schakkerjøde kaster en Gentlemans Skygge.

Uden at vi behøver at gå ind på striden om Garcia, er tendensen klar.

Uglen, som udkom 1855-57, var ikke noget særlig morsomt blad. Det var groftskåret, og vittighederne var sjældent nye eller blot elegante. Allerede fra nr. tre viste bladet, at det også abonnerede på de sædvanlige jødevittigheder (3/19.3.1855):

ved Rigsdagens Behandling af Aagerloven.

I nr. 5/2.4.1855 kunne man læse:

Glimrende Tilbud

Der kan gøres gode Affairer for dem, som paa en eller anden Maade – mig er det ligegyldigt, om denne Maade er tilfældig eller beregnet efter mit Regnesystem – skulde være komne i Besiddelse af Guld, Sølv, Medailler, Uhre, Piber, Diamanter, ægte Perler og andre lignende Artikler. Slige Gjenstande kjøbes dagligen til høieste Priser i Læderstrædet. Fuldkommen Taushed tilsikres den, der vil lade sig nøie med disse høieste Priser, idet man paa den anden Side forlanger den samme Fremgangsmaade af Sælgeren, saaledes at Ingen kommer til

Kundskab om, at Undertegnede har kjøbt og stadigt vedbliver at kjøbe saadanne Artikler til en saa ubegribelig høi Priis. En Aagerkarl i Israel.”

Problemet er jo bare: Hvis ågerkarlen er så dum som den jøde, der skal forestille at være forfatter til teksten, så måtte han dø af sult. Og det er jo ikke så morsomt.

I juni 1857 (nr. 51) opgav *Uglen* at have 1.792 abonnenter. Om det er rigtigt, er usikkert. Derimod er det helt sikkert, at *Uglen* så et vigtigt tema i jøder. Man kørte en serie om ”Aagerkarles Biographi”, hvortil naturligvis flere jøder blev biograferet. Om en af dem, som ”hører til *Israels* Slægt”, hører vi, at der med denne karakteristik ”ingenlunde [er] meent noget Fornærmeligt; thi det er vitterligt, at der blandt Statskirkens Aagerkarle gives endeel Exemplarer, der er nogle ”rigtige Jøder”, som man siger.” (nr. 42/20.4.1857). Denne erklæring om uvildighed modsiges af en del indslag, f.eks. denne

”Scene hos en Pantejøde” (nr. 54/13.7.1857):

Manden: *Kan jeg faa 5 Daler at laane paa dette Lommeuhr, det er 15 Daler værdt mellem Brødre.*
Jøden: *5 Daler! Jeg vil S'gu see Dem hængt, min go'e*

Mand – nei, jeg giver Dem 15 Mrk. Og saa løser De Uhret om 8 Dage og giver mig 5 Rdlr.; det er s'gu godt Keev [køb], Enhver skal jo have lidt for Sit.

Manden: Det var jødisk!

Jøden: Na, na! De skal slippe med 4 Rdlr. – saa kan De s'gu ikke sige andet end at jeg har behandlet Dem christelig.

Manden: Det var ret, Fatter! Man skal ikke gaae sin Næste saa nær paa Livet.

For at forstå regnestykkerne skal man vide, at der gik seks mark på en rigsdaler. Han tilbyder altså to og en halv rigsdaler og kræver fem tilbage efter en uge. En fortjeneste på 100 % pr. uge, men går så ned til fire rigsdaler.

Corsaren (2) 1858-60 var en fortsættelse og lidt tyndere udgave af *Uglen*. Der var plads til en jødehistorie (nr. 67/11.4.1859). Den handlede om "Schackerjøden Meier", som ville hente jordemoren til sin fødende kone. Men jordemoren, som også er jøde og siger "Ach wai mir", kræver 1 rigsdaler for fødslen. Meier er ulykkelig, for han troede, han kunne få det for 4-6 skilling, og da der gik 96 skilling på en rigsdaler, var der stor forskel. Men så får han en ide:

men bi lidt, jeg beder rige Mennesker af vores Folk betale Gildet, und so siger jeg, at den hele Historie har kostet mig 25 Rigsdaler – so giver jeg Jordemoderen den 5 Rdl., und putter de 20 Rd. in min Lomme. Gott in Himmel, hvor vil min Kone und mine Svigerinder grine, wenn di hører at jeg er so fiffig [...].

Folkets Nisse

Bortset fra det socialdemokratiske vittighedsblad *Ravnen* var der ikke noget vittighedsugeblad, som udkom i en længere periode end *Folkets Nisse*. Første nummer så dagens lys den 12. marts 1851, og det udkom frem til 1892. Det var som de fleste på 8 sider i kvartformat. Et klart indslag i *Folkets Nisse* var det antijødiske. I en tekst til et billede af fire

mænd med store næser, dvs. jøder, og en tynd mand skriver bladet (nr. 34/31.10.1851):

Meine Herrschaften! Herved har Nissen den Ære at præsentere Dem de fire noble Fyre: Israel fra Læderstræde, Jacobi fra Slutteriet, Liebmann fra Skindergade og den smaa Cohn fra Pilegaden. Alle Fire lutter pæne Folk! Figuren tilvenstre er en dansk Skrædersvend. Hans magre Figur og tarvelige Klædedragt er en Følge af, at medens der i Berlin er købt for 200.000 Rbd. færdigsyede Klædningsstykker til Forhandling her i Danmark – har han og flere Hundreder Familiefædre maattet lide Nød.

Der er i flere numre dialoger mellem Abraham (med høj hat og stor næse) og hans søn. Faren irettesætter f.eks. sin søn, fordi han tror, jorden er rund. Enhver kan da forstå, at den må være firkantet, når den har fire hjørner. Af samme skuffe er denne (nr. 267/12.4.1856), som hedder

Snild Sparsommelighed

Commissionæren: *Na, min gode Mand! Jeg har i Commission at købe en schmuk og billig Ligkiste –*

Hvad er den neieste Pris?

Snedkeren: *En halv Snes Daler.*

Commissionæren: *Ach, det er sgu en schwer Pris?*

Har De ikke en brugt til bedre Kjøb?

Som man ser, er jøden karakteriseret ved sit sprog og så naturligvis sin næse og nærighed. Men altså også ved sin dumhed.

Folkets Nisse var ret optaget af jøder, både de kendte i udlandet som Rothschild og de danske som Siesby og Davidsen, som ud over at være jøder også var blevet *bladnegre*. I en artikel om, at "Mennesket nedstammer fra Aberne" (nr. 37/11.9.69), kunne man f.eks. læse:

Er f.Ex. hin nys konfirmerede Jødedreng med sin kalvefriserede lodne Paryk, sine Næseklemmer, sine Gulddingeldangler, sine Edderkopbeen og store Platfødder ikke saa god en Abekat som den kan findes i de afrikanske Skove? Og den Udvikling han faaer i Løbet af et Par Aar, til han bliver Blad-Neger, tjener kun til at bekræfte hans abelige Oprindelse.

Denne form for antijødisk holdning ligner den antisemitisme, som opfindes i løbet af 1870'erne i kombination med den nye racebiologi. Hermed var jøderne ikke bare tilhængere af en 'forkert' religion, men de tilhørte en bestemt race med en række biologiske karakteristika, som var konstante, og som ikke forsvandt, selvom de blev døbt. En typisk 'jødevittighed' er fx (50/12.12.1885):

Koursfald

Faderen: Glød dig, Isak; du har faaet en lille Broder. Hvorfor glæder Du Dig ikke?

Sønnen: Nej, det har formindsket min Værdi med 50 pCt.

Punch 1873-95

Carl Simonsen udsendte den 5. november 1873 første nummer af sit blad *Punch*, hvor tegningerne var litograferede. Blandt vittighederne finder man dem om jøderne, f.eks. i nr. 1/7.1.1874:

*Esaias gør Forretninger med 83 %
Abraham gør Forretninger aldeles gratis.*

En forestilling, som først blev almindelig i Europa, efter at *Zions Vises Protokoller*¹ blev oversat fra russisk i 1919-20, nemlig at jøderne tilstræbte magten i verden, var også *Punch's*. Tegningen "Samfundets støtter" fra 17.7.1879 fremsætter denne ide:

*Israels Herskerat er sommerfrodig,
Der er Kræfter i usyret Brød,
Derfor er Lord BEACONSFIELD saa modig,
Derfor er ROTHSCHILDS saa blodig,
Derfor er GAMBETTA tidt saa rød.*

Her har vi Benjamin Disraeli, adlet som Lord Beaconsfield, den fremtrædende konservative engelske politiker; Rothschild er her nok repræsentant for familien Rothschild, som ejede banker i Østrig, Frankrig og England, og han sidder på guldkalven; og vi har den franske politiker Léon Gambetta, som repræsenterede det røde Paris (Belleville) i Nationalforsamlingen. Disse tre personer holdes sammen på tværs af deres politiske og sociale modsætninger *alene* ved påstanden om, at de er jøder. Og det er præcis af den slags hårtrukne sammenhænge, *Punch's* antisemitisme opstår.

Den 1. oktober 1884 begyndte *Politiken* at udkomme og avancerede hurtigt til en yndlingskydeskive

for *Punch*. Den 22.1.1885 bragte bladet "Den sidste Platfods Klagesang":

Den sidste Platfods Klagesang.
(Frit efter J. L. Heiberg.)

Solen sank bag «Nikolaj»,
Og den klare Lygterade
Mellem det og Inte-Gade
Lyste som en Mælkevej,
Blinkede op til BENTHEIMS Borg
I Hr. PIOS gamle Stue,
EEDVARD stod i bengalsk Lue,
Monne Gaden overskue
Tankefuld, med dæmpet Sorg.

Og han sagde: Mørgenblad,
Sig mig dog, hvad var min Brøde,
At din EEDVARD du forstøde
Fra dit Hjærte nænnen gad?
Har du glemt, hvad Højre véd,
Det var dig, som monne bære
Frem paa Langeland min Ære,
BERG jo selv lod fromt mig svær'e
Til St. GRUNDTVIGS Menighed!

Han mit Gosen lod mig faa:
Ak, I langelandske Sletter
Viser, hvordan bedst man sætter
«Folket» en Voxnæse paa!
Derfor i jer fede Jord
Fremfor alle CHRESTENS Lande,
(Hvor han slaas med aaben Pande,)
Lod jeg mine Fødder danne
Præg af vore Fædres Spor.

Men Hr. BERG sin forstum Ven
Andre Vilkaar vil berede
Og med FREDE BOJSEN fiede
Om de «danske» Venstremænd.
Dunkelt jeg min Fremtid ser;
Bort jeg maa fra Venstres Degne.
Trøst dog boer blandt vorses egne!
Er ej Jøder alle Vegne?
Hvad behøver jeg saa mer?

Punch mente, at alle jøder var platfodede. Vi ser på tegningen Edvard Brandes kigge ud af redaktionens vindue på "Bentheims Borg". Hørup hed Bentheim til mellemnavn, og da det lød mere jødisk, kaldte *Punch* ham ikke andet. Edvard Brandes havde været opstillet på Langeland til folketingsvalg. Gosen er et område, som omtales i *Biblen*, som overlades til patriarken Jakobs efterkommere til græsning for deres dyr. Det ligger øst for Nilen. Frede Bojsen var venstremand og imod de "europæiske", Brandes og Hørup. Men hvad skal Brandes med Venstre, når der er "jøder alle Vegne?"

Kort tid efter meldte *Punch* (19.2.1885) ud, hvad *Politiken* var for et blad. Det skete i versene "Kosmo-Politiken":

Vorses egne evigglade Evropæere,
Som alle Vegne deres Næser har

Hvor V'et i "Vorses" var tegnet med en jøde, som stak sin store næse ind mellem V'ets ben. Her hed det, at "de Damer, der er patriotiske, Ta'e sig i Vare for en rigtig Smavs". En 'smaus' eller en 'smovs' er et ældre skældsord for en jøde.

Politiken og brødrene Brandes fik *Punch* til at køre over i det klart antisemitiske spor.

Faktisk blev det en dag *Politiken* for meget. Den 11. juni 1891 trykte bladet den usignerede artikel "Dansk Antisemitisme". Her hedder det bl.a.:

Naar Højres Journalister gør et højtæret Publikum deres Opvartning i Partiets repræsentative Blade, udtrykker de deres dybtføjte Beklagelse over et saa hæsligt Fænomen som Antisemitismen. Men naar de muntre Krapylet ved *Punch*'s Torsdags-Maskerader, raaber de med glad Virtuositet "Hep hep" efter enhver Jøde, de møder på deres Vej. Den intime Forbindelse, der bevisligt eksisterer mellem *Punch* og Højres "fine" Presse, paakræver

en vis Opmærksomhed for den mer og mer utilslørede Antisemitisme, som *Punch* i den senere Tid har gjort sig til Organ for.

Punch svarede igen med visen "Et Smertens Hyl" den 18.6.1891. Her hed det:

Bentheims sorte Smaa i Integade
Er til daglig Brug slets inte glade,
Og om giftigt Racehad de hvæser,
Naar man kritiserer deres Næ –
Næringsvej som Andejægere.

Nylig fælt Hebræerbladet hyled'
Som om det var særlig gjennempryglet,
Over *Punch*, der har til Spalteføde
Brugt et saa uvardigt Ord som: Jø –
Jøsses! Hold for Tungen bare Tand!

Sær paa Eedvard kjendes Stammemærket,
Naar han lægger Haand paa Digterværket:
Thi, naar han paa Versefødder snakker,
Ser man strax, han er en daarlig Mak –
Makkabæisk Epigon i Nord.

[...]

Dog at øve Blodhævn han besværges
Israels Børns Forældre eller Værger,
Hver Gang *Punch* en indfødt Evropæer
Blandt de sorte smaa har døbt He –
Herostrat og Forsvarsnihilist!³

Ravnen 1876-1921

Ravnen var Socialdemokratiets vittighedsblad. Jødevittighederne var et fast træk ved bladet. I nr. 25/17.9.1876 åbnedes ballet med:

Fra Jødeskolen

Læreren: "Nah Levy, kan Du schgu sige mai, hvilken Uret Josefs Brødre begik, da de solgte ham?" – Eleven tier. Læreren spørger en Anden, en Tredie; men Ingen véd det; endelig rejser den lille Jakob sig. "Nah Jakob, hvilken Fajl begik de?"
Jakob: "De solgte ham for billigt".

I nr. 27/1.10.1876 fik den denne udformning:

Sparsommelighed

”Hvorfor slaar Du ikke Din Parapli op i dette øsende Rainvær, Moses?”

”Nada, Israel! Slaa min Paraply op i saadant daarligh Væhr! Tror Du maaske jeg finder mine Penger paa Gaden og hver Da’ kan købe maj en ny?”

Den første var bygget over skotte-modellen, dvs. vittigheder, som handler om, at skotter (og jøder) altid er sparsommelige og begærlige efter penge. Den anden er molbo-modellen, dvs. vittigheder, som handler om, at molboer (og jøder) i deres iver efter at være sparsommelige er dumme.

Jødevittighederne kom til stadighed og bevægede sig ind i den nye type: De grimme jødiske kvinder. I nr. 13/24.6.1877 finder vi denne tegning:

Paa Musæet

Kustoden (forklarende): Her ser De Skeletter af Mastodonten, en Dyreslægt, der levede før Syndfloden. Israel (til sin Kone): Gaa væk fra Væggen, Sara, ellers tror man, at du hører til Slægten.

Her er en tegning fra nr. 21/25.8.1878, som viser samme tendens:

Paa Strandvejen

Rebekka. *Hvor vi Jøder doch altid er schmagfuldt klædte, der noget Vist ved os, som ingen Kristendame kan faa Magen til ... och ved Du hvad det er, Sara?*

Sara. *Det maa være vore nidelige Næser.*

Og her i en lidt anden version fra nr. 3/20.10.1878:

Et dejligt Skærmbredt

Han. *Gott straffe mig, Sahra, Du gaar jo den ut at spatsieren med et Kors paa.*

Hun. *Ja, for saa er der Ingen der kan se, at jeg er en Jødinde.*

Han. *Sahra! Sahra! saa burde Du doch lade din Næse blive Hjemme.*

De undertrykte, fattige russiske jøder, som i de år også begyndte at flygte til Danmark, var i en anden kategori end de vittighedsjøder, som optrådte i spalterne. På den ene side var *Ravnen* solidarisk med de undertrykte og de fattige, på den anden side bekæmpede bladet kapitalisterne, ikke mindst hvis de var jøder. Men mellem disse to positioner er der i massevis af tegninger, som bare handler om 'jøder', hverken fattige eller rige, bare jøder. Og de havde store næser, var grimme, platfodede og snød og svindlede for at tage penge fra andre. Der er altså tale om en slags skizofreni mellem virkeligheden på den ene side (de fattige over for kapitalisterne) og forestillingerne på den anden side. Og i langt de fleste tilfælde er det forestillingerne, der bestemte.

Hvordan skal man forstå jødevittighederne i danske vittighedsblade?

Kan vi læse dem som det, de var?

Først må man lære sig at tænke 'førholocaustisk'. Det betyder ikke, at man skal lade, som om *holocaust* ikke har fundet sted. Det betyder, at de, som lavede vitsen, ikke vidste, at holocaust ville finde sted. Men det betyder også, at vi ikke uden videre kan sige: Her har vi *grunden* til, at holocaust fandt sted. At tænke antijødiske fænomener førholocaustisk betyder at se dem i den *specifikke* historiske sammenhæng, de opstod i.

Eduard Fuchs skriver i sin nu klassiske *Die Juden in der Karikatur* fra 1921:

Karikaturerne optræder næsten altid overfor jøderne som anklager. Hver karikatur om jøder er faktisk i sidste ende en anklage mod jøderne. Denne anklagende grundtone er i den grad dominerende, at den leende form, som karikaturen iklæder tingene og personerne, sjældnere og i ringere grad end andre steder virker forsonende.⁴

Ud over at være en anklage er jødevittigheder også er en særlig genre, som hviler på en række konventioner. Disse konventioner er:

- A. Visuelle: jødenæsen, det mørke hår, de mørke øjne, mændenes skæg, evt. ørekrøller, hat, grimhed.
- B. Tekstuelle: nærighed, begær efter rigdom, dobbeltheden dumhed/snedighed, det særlige sprog, liderlighed.

I den tekstuelle variation ligner jødevittigheden skottevittigheden, når det handler om nærighed, men ikke nødvendigvis, når det handler om begær efter rigdom. Mange vittigheder, som handler om nærighed, findes *både* som jødevittigheder og skottevittigheder. Richard Raskin, som har skrevet en interessant bog om jødiske vittigheder, går så vidt, at han gør det til et kriterium på en *jødisk* vittighed,

at den ikke også kan fortælles om en skotte. Raskin peger her på, at der grundlæggende findes *to* slags jødevittigheder: dels dem, jøderne fortæller om sig selv, og dels dem, ikke-jøderne fortæller om jøderne, som næsten altid er antijødiske.

Både nærighed og dumhed er meget frugtbare i vittighedsproduktionen. Grunden finder vi i det *enkle* i vittighedens grundlæggende mekanisme. Alle forstår nærighed og dumhed. Det kreative i vittigheden ligger derfor ikke i selve temaet, men i dens praktiske udførelse. Når man f.eks. siger: "I Skotland eksisterer der den mærkelige overtro, at det er uheldigt at være nummer 13 til en tændstik", så er det ordet 'Skotland', der er aftrækkeren. Gennem det forstår man, at den umulige ide, at tretten mennesker skulle kunne nå at tænde deres smøger ved den samme tændstik, skal forstås som en vittighed. Derved udløser den *fortjenesten* ved vittigheden: lyst gennem grinet.

I 1793 udkom bogen *Beretning om de vidtbekjendte Molboers vise Gjerninger og tappre Bedrifter*. Den blev en succes og udkom igen i 1807, 1815, 1820 og 1862. Molbohistorierne byggede systematisk på ideen om, at på Mols var folk ikke bare dumme, de var så dumme, at ingen sikkert har troet på det. Men lystfyldt var det alligevel at fortælle historierne.

Hvad der er mere interessant: Man fortæller de samme historier andre steder om andre folkegrupper. Historierne er *vandrehistorier*. I Tyskland handler de om 'die Schildbürger', indbyggerne i den fiktive by Schilda. I England har man the Wise Men of Gotham. Blandt jøder fortæller man historier om de dumme jøder i Chelm. I 1970'erne dukkede *Århushistorierne* op. Efter sigende var mange af dem vandrehistorier, som kom fra amerikanske polakhistorier.

Vittigheder, som bygger på etniske fordomme, er kort sagt et meget produktivt område af vittighedsproduktionen. Man kan selvfølgelig overveje, om de mentalt set har til hensigt at fremhæve fortællerens gruppe som klogere, men jeg tror som sagt ikke på,

at folk har troet, at molboerne var så dumme, som det er nødvendigt i historierne. Jeg tror, at molboehistorien primært er en vittigheds*maskine*. En vittighedsmaskine, som skal fodres med brændstof i form af nye ideer om, hvor dumme molboer kan være. Man må i en vis udstrækning se jødevittigheden på denne måde. Det særlige ved jødevittigheden er det imidlertid, at det næppe udtømmer problemet.

Det var et *valg*, om man ville have jødevittigheder i sit blad. Der var blade, som ikke bragte dem (f.eks. *Blæksprutten*) eller kun meget sjældent. Sammenligner vi de to blade, som havde flest antijødiske bidrag, *Punch* og *Ravnen*, så er der nogle karakteristiske forskelle. Den vigtigste er af politisk art: For *Punch* er det antijødiske især knyttet til brødrene Brandes, mens *de* i *Ravnen* slet ikke nævnes som jøder. For *Punch* er jøderne potentielle modstandere, fordi brødrene Brandes er jøder. Det er Brandes' opgør med den danske konservatisme, der er helt afgørende for *Punch*. *Ravnen* derimod forsværer Georg Brandes. For *Ravnen* er jøderne i første række repræsentanter for borgerskabet og kapitalen. Men ligesom modviljen mod brødrene Brandes ikke udtømmer beskrivelsen af *Punch*'s antijødiske holdning, udtømmer det antiborgerlige og antikapitalistiske ikke *Ravnens*. Begge blade trækker forestillinger om jøders udseende og karakter ind fra både tidligere og samtidig brug af jødevittigheden, ikke mindst i Tyskland.

Når det drejer sig om visuelle koder for, hvordan en jøde ser ud, så er *næsen* helt uden sammenligning den vigtigste kode. Jo større næse, jo sikrere er identifikationen. Antropologen M. Fishberg har målt over 4.000 jødenæser i New York omkring sidste århundredskifte.⁶ Hans resultat var:

	% MÆND	% KVINDER
Lige	58	59
Buet	14	13
Opadstræbende	22	14
Flad, bred	6	14

Skulle vi tro ikke blot vittighedstegnerne, men næsten alle tegnede eller malede jøder, burde der have stået 98,9 % ud for 'buet'. Men denne undersøgelse viser, at den jødiske næse er en *opfindelse*, en visuel *konstruktion*. Det gode ved konstruktionen er, at det gør det let at tegne en jøde; det dårlige ved den er, at alle, selv jøder, tror, der findes en særlig 'jødenæse'.

Man kunne altså sige, at ligesom med molboerne er der ingen som helst relation mellem vittighedernes billede og virkelighedens. Hovedfunktionen ved 'jøderne' i historierne er at udløse den særlige lyst, som er ved vittigheder.

Man kunne også sige, at i et land med omkring 4.000 jøder er det påfaldende, at det netop er jøder, som i vittigheder er næsten alene om at repræsentere 'den anden'. Der findes naturligvis også vittigheder om sorte, som alle sammen er kannibaler. Men så snart de sorte bor i en slags virkelighed, f.eks. Dansk Vestindien, så spiser de ikke længere mennesker. Der findes også vittigheder om grønlandere, selvom det ikke er så mange. De er gennemgående 'naturens muntre børn'.

Ser vi på, hvor mange jødevittigheder bladene bringer, ser billedet således ud, målt i antal/år:

<i>Corsaren</i>	1
<i>Folkets Nisse</i>	2
<i>Punch</i>	4,3
<i>Ravnen</i>	4,6

Det ses tydeligt, at antallet er lille, når der udkommer 52 numre på et år. Jeg har ikke regnet portrætter af jøder med.

En vigtig undersøgelse på jødevittighedernes område er Lars M. Anderssons skelsættende bog om jøden som figur i de svenske vittighedsblade i perioden 1900-1930. Her spiller jødenæsen en fuldstændig afgørende rolle for konstruktion af en billedkode, men i det hele taget opfattes jødens krop som

afgørende anderledes end svenskerens krop. Lars M. Andersson arbejder med to teser i sin bog:

1. at antisemitismen i Sverige i 1900-tallets tre første tiår var hegemonisk i civilsamfundet i den betydning, at de antisemitiske forestillinger i stor udstrækning opfattedes som selvindlysende og naturgivne. Og
2. at racetænkning om ”jøder” og brugen af antisemitiske forestillinger og stereotyper var et indslag i skabelsen af det moderne Sveriges kulturelle og nationale identitet, i de forskellige konstruktioner af ”svenskheden”.⁷

Hvad angår den første tese, er der næppe tvivl om, at jødefjendtlige forestillinger var meget udbredte også i Danmark 1900-1930. Men der er den klare forskel, at de aldrig blev hegemoniske i Danmark i den forstand, at de altid var udfordret fra andre instanser i det civile samfund. Hvad angår den anden tese, er det klart, at jødefjendtlighed indgår i opbygningen af den danskhed, som højrefløjen repræsenterer. Men en vigtig forskel mellem Danmark og Sverige er det, at selv højrefløjen var delt i spørgsmålet om, hvorvidt jøderne kunne betragtes som danske.

Det er en slags historiens ironi, at netop den strømning i Danmark, som *Punch* jagter med sine antisemitiske vittigheder, er vigtig for at forstå, hvorfor antisemitismen slog kraftigere igennem i Sverige end i Danmark. I Danmark er radikalismen en strømning, som ikke kun er stærk i litteraturen, men som tillige giver anledning til en politisk strømning med centrum i f.eks. dagbladet *Politiken* grundlagt af Edvard Brandes og senere i partiet Det radikale Venstre, som forenede by-intellektuelle og husmænd i det samme parti. Den danske radikalisme markerede tillige et gennembrud for et nyt lag af moderne intellektuelle, som var kritiske over for magten. I Danmark markerede radikalismen en udfordring af antisemitismen og andre

antimoderne strømninger. Også i sin nyere form som ’kulturradikalisme’ i mellemkrigstiden havde radikalismen en vigtig funktion som udfordrer af antisemitisme og antimodernisme. I Sverige ses radikalismen ikke som nogen stærk bevægelse. Det er ikke mindst Strindberg, som markerer den litterære radikalisme, men han er samtidig – i forhold til den danske radikalisme – en afviger med sin antifeminisme og antisemitisme. Også den svenske kulturradikalisme er i mellemkrigstiden meget svagere end den danske. Det hænger så igen sammen med, at det svenske socialdemokrati var meget mere åbent over for intellektuelle end det danske, som så på højtuddannede med stor skepsis. Men det er jo igen en dobbelt relation: De danske intellektuelle var magtkritiske, hvilket gjorde, at mange lagde afstand til Socialdemokratiet, mens mange svenske intellektuelle betragtede samarbejdet med Socialdemokratiet som en naturlig omgang med magten.

Det særlige ved jødevittigheder var, at jøderne boede her (og ikke i Afrika eller Grønland). De var i Europa i almindelighed udsat for forfølgelse. Dermed havde vittighedsmaskinen den alvorlige fejl, at den bidrog til denne forfølgelse. Vittigheder om sorte bidrog formentlig også til at retfærdiggøre den forfølgelse (og nedslagtning f.eks. i Congo og Tysk Sydvestafrika), som fandt sted i Afrika. Dermed var de begge som vittighedsgenrer et alvorligt problem midt i grinet. Jødevittigheden blev dårlig smag i Danmark omkring første verdenskrig. Og især, da nazismens holdning til jøderne blev kendt i løbet af 1920’erne, blev vittighedsgenren helt forvist til de nazistiske blade. Vittigheder om sorte holdt sig imidlertid til langt efter anden verdenskrig. Det var formentlig først i forbindelse med den amerikanske borgerrettighedsbevægelses kamp mod den amerikanske racisme, at den type vittighed forsvandt.

LITTERATUR

Vittighedsblade:

Corsaren 1840-55

Uglen 1855-57

Corsaren (2) 1858-60

Folkets Nisse 1851-92

Punch 1873-95

Ravnen 1876-1921

Øvrig litteratur:

Andersson, Lars M.

2000 *En jude är en jude är en jude...Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930*, Lund 2000.

Beretning

1793 *Beretning om de vidtbekjendte Molboers vise Gjerninger og tappre Bedrifter*, Kbh, 1793, 1807, 1815, 1820, 1862.

Fishberg, M.

1905 "Materials for the physical anthropology of Eastern European Jews". *Annals New York Academy of Science* 16/6/1905, citeret i J.V. Spärck: Den såkaldte "Jødiske Race", Arv race og kultur, Kbh. 1954.

Frosell, P. Hampton

1987 *Københavns synagoger gennem tre hundrede år*, Selskabet for Dansk Jødisk Historie, Kbh. 1987.

Fuchs, Eduard

1921 *Die Juden in der Karikatur*, München 1921; fotografisk genoptryk, Berlin 1985.

Raskin, Richard

1992 *Life is like a glass of tea. Studies of Classical Jewish Jokes*, Aarhus 1992.

Spärck

1954 J.V. Spärck: Den såkaldte "jødiske race", Kaj Birket-Smith e.a.: *Arv, race og kultur*, Kbh. 1954, s. 17-42.

Thing, Morten

2014 *Antisemitismens bibel. Historien om smædeskriptet Zions Vises Protokoller*, Kbh. 2014.

NOTER

¹ *Zions Vises Protokoller* er en falsk tekst fremstillet af russiske antisemitter, som forudsiger, at jøderne vil erobre magten i verden og indsætte en jødisk konge. Se min *Antisemitismens bibel*, Kbh. 2014.

² Hep-Hep var et råb til jøder, der dukkede op herhjemme under 'den korporlige jødefejde' i 1819.

³ Bentheim er altså Hørup, Politikens redaktion lå i Integade, og andejæger skal forstås på den måde, at Politiken er fyldt med 'avisænder' (falske nyheder) skabt af 'avisnegre'. Punch mente også, at det måtte være Edvard Brandes, som var pennefører.

⁴ Fuchs 1921, s. 100 f.

⁵ Raskin 1992, *passim*.

⁶ M. Fishberg: "Materials for the physical anthropology of Eastern European Jews", *Annals New York Academy of Science* 16/6/1905, citeret i Spärck 1954, s. 26.

⁷ Andersson 2000, s. 14. Min oversættelse.

Henri Nathansens pasfoto.

Om Henri Nathansens flyktingtid och död

Några anteckningar

Av Anna Svenson

Torsdagen den 17 februari 1944 stod en kort notis att läsa på sidan 12 i *Sydsvenska dagbladet*:

Dödshopp från tredje våningen
Nattlig tragedi i Lund – dansk flykting omkommen.

En tragedi utspelades natten till onsdagen i Lund. En dansk flykting, författaren Henry (sic) Nathansen, som bodde på Grand Hotell, hoppade från 3:e våningen ut genom fönstret. Han hade varit sjuk, och hans hustru hade just ringt för att komma i förbindelse med läkare, då mannen plötsligt, tydligen i ett fall av sinnesförvirring, störtade sig ut genom fönstret. I fallet mot stenläggningen ådrog han sig mycket svåra skador men var dock vid sans, då han i ambulans fördes till lasarettet. Hans liv stod dock icke att rädda, och han avled strax efter ankomsten till lasarettet. Nathansen var 76 år gammal och född i Hjørney [sic!].

Att Henri Nathansen tog sitt liv i Lund är allmänt känt, men man har inte vetat mycket om hans sista tid, hans tid som flykting. En något fylligare bild kan man få genom att söka i arkiven, och den ska jag försöka teckna här.

Hösten 1943 hade Nathansen, som nästan alla andra danska judar, kommit med båt till Sverige. Han anlände med sin fru Johanne till Trelleborg den 8 oktober. Nathansen var född 1868 i Hjørning och hans hustru 1871 i Köpenhamn. Många flyktingar kom till Trelleborg just den dagen. På polisens lista över anlända finns bland andra köpmannen Alfred Lick med fru Gerda Golda, hon född i Tilsit och statslös, Ester Bornstein, Sima Warschaffsky, tillskäraren Herman Sedletzki med fröken Berta Sedletzki, ”invaliden” Berko Sedletzki, född i Polen, och fru Lea Sedletzki, född i Ryssland, studenten Erik Persson, det statslösa paret Emil och Lissel Sonja Sara Katz, han född i Wien, hon i Hamburg, direktör Asger Magnus Hirschsprung, fröken Miroslava Jeteles, född i Prag, överläkaren Hans Heckscher, skraddaren Samuel Sorde född i Lettland, med fru Sura född i Polen med sonen Allan, född i Köpenhamn.¹

För flera av flyktingarna var det inte första gången de tvingades ge sig av; några hade redan en gång flytt förföljelse i öst och en del av dessa var statslösa, medan andra tillhörde motståndsrörelsen och var efterlysta av den tyska ockupationsmakten.

Paret Nathansen togs väl emot i Trelleborg. I passkontrollen fick de restaurangkort, och polismyn-

digheten utfärdade nödfallsvisering för två veckor. Strax efter flykten träffade de en släkting, som om sin flykt och mötet har skrivit följande:

Så begyndte sejladsen over Østersøen i den forfærdeligste søgang, jeg nogensinde har været i, og da skipperen endelig råbte ned til os, at nu var vi på svensk søterritorium, var søgangen så voldsom, at man ikke kunde opholde sig på dækket.

Grunbaum och hans familj placerades på hotell i Falsterbo, och

da vi kom ned næste morgen, så vi til vor forbløffelse, at hotellets store spisesal var ryddet for møbler, og på gulvet lå hundreder af flygtninge, det var kommet over i nattens løb. Blandt dem var også min slægtning forfatteren Henri Nathansen og hans kone. Syg og medtagen som han var, blev han puttet i seng i det værelse, hvor vi havde sovet, og vi tog afsted til Stockholm.²

Nathansens reste därefter till Lund och tog den 11 oktober in på Grand Hotell. Där skulle de bo kvar till Henri Nathansens död.

Den 21 oktober lämnar paret till Socialstyrelsens utlänningsbyrå in ansökningar om främlingspass. I mannens ansökan anges som yrke *Författer*, och adressen i Köpenhamn (bör vara Frederiksberg) *Drosselvej 6*. Orsak till vistelsen i Sverige, skriver Nathansen, är *judeförföljelserna i Danmark*. Anledningen till att han inte har något danskt pass är *den hastiga flykten*. (Uppgift om hur mycket pengar paret hade tagit med sig har inte påträffats.) Upphållsvisering söks för ett halvår, till den 20 april 1944. Polisen fyller i hans signalement: *165 cm lång, grått hår, bruna ögon, ovalt ansikte, konvex näsa, grå mustascher och grått pipskäg*. Ansökan avslutas med en trött och spretig namnteckning.

Det framgår att Nathansen som referent lämnat professor Ragnar Josephson. Denne har vid förfrågan uppgivit att

han sedan år 1916 vore bekant med sökanden och att denne är en mycket känd dansk författare, vilken åtnjuter dansk statspension. Josephson ville på det varmaste förorda bifall till den gjorda ansökan.

Ragnar Josephson, dramatiker, konstvetare, författare, född 1891, var länge professor i konsthistoria vid Lunds universitet och småningsom skapare av Skissernas museum i Lund. Han och hans familj bodde vid denna tid på Kyrkogatan 17, intill Lundagårds Conditori bakom universitetshuset. Hur och var han och Nathansen lärt känna varandra vet vi inte, men i Josephsons arkiv ligger ett litet brev kort daterat 1917. Det är skrivet av Nathansen, som tackar för Josephsons diktsamling ”Judiska dikter” som utkommit året dessförinnan. Om boken skriver han:

Den har virket saa broderlig paa mig – trøstende og opmuntrende. Hver Gang jeg føler et jødisk Hjerte banke i Takt med mit, vaagner mit Haab om en aandelig Genforening med mit Folks spredte Slægter og sprængte Skarer. Den beslægtede Tone i den moderne, jødiske Litteratur støtter min Tro paa, at heller ikke jeg har levet og skrevet forgæves. En Tid vil komme, som vel ikke mine Øjne faar at se, da det jødiske Folk vil samle sig om Virkeliggørelsen af det store Drømmebillede fra fjerne Tider og det udvalgte Folk, der skaber Menneskeheden i sit guddommelige Væsen. Endnu er der langt til Vejens Ende. Endnu staar vi ved Klagemuren. Men vi, der er født til at give Klagen Udtryk, vil ikke tie [här följer de sista raderna i just Judiska dikter]:

Ej heller I, ofödda barn af Juda
Fån en gång gifva eder klagan fri.
I eder barm skall eder smärta sjuda
förstummad, fångslad. Jag är edert skri.³

Henri Nathansen tog sitt liv onsdagen den 16 februari 1944. En detaljerad polisrapport upprättades samma dag, efter att ett antal personer förhörts om omständigheterna kring dödsfallet. Hustrun berättade för polisen följande: Hon hade på natten hört att Nathansen varit orolig och tänt ljuset i deras rum. Då upptäckte hon att han hade skurit sig med sin rakkniv i ena handleden, och hon sprang då ut i korridoren för att skaffa hjälp och ringa efter läkare. När hon återvände till rummet var fönstret öppet och mannen borta – han hade alltså hoppat ut.

Provinsialläkaren Malte Hansson, som bodde på Bredgatan inte långt från hotellet, var den som kallats dit strax efter dödsfallet. Han hade funnit ”personen, som han senare fått veta vara författaren Henri Nathansen, ligga å trottoaren mot Bantorget endast iklädd pyjamas och med en filt över sig.”

Nathansen fördes, ännu vid liv, till lasarettets kirurgiska avdelning, och där avled han av sina skador kl. 3.55 på morgonen

Hustrun berättade vidare att mannen vid två tillfällen varit starkt deprimerad, dels sex, dels sju år tidigare. Dessutom hade ”en syster till Nathansen, vilken varit bosatt i Stockholm, berövat sig livet, vilket orsakat att Nathansen sedan omkring fjorton dagar åter blivit deprimerad och icke kunnat sova.”

Läkare för Nathansen och många andra danska flyktingar i Lund (inklusive eleverna vid den hastigt upprättade danska skolan) var professor Herman Bing. Han var själv judisk flykting, och han bodde under denna tid med sin hustru Ebba i vindsvåningen hos museet Kulturens chef Sven T. Kjellberg på S:t Annegatan 2.

Också Herman Bing hördes efter dödsfallet av polisen. Han berättar att han ända sedan makarna Nathansens ankomst till Sverige hade behandlat mannen på grund av hans deprimerade tillstånd och besökt paret nästan dagligen. Nathansen hade dessutom haft en mycket svag syn, och vid besök på

ögonkliniken hade han fått veta att han inte kunde förvänta någon förbättring. Detta besked hade i sin tur gjort honom ännu mer nedstämd. Även Bing framhävde betydelsen av systemens självmord en månad tidigare.⁴

Vem var då denna syster, som också tagit sitt liv och vars självmord påverkat Henri Nathansen så starkt? Det visar sig att hennes namn var Rosa Nathansen. Även hon tog sig till den skånska kusten i en fiskerbåt, och den 17 oktober kom hon till Barsebäck. Men hon kom inte ensam – hennes tvillingbröder David Mendel och Ludvig Hartvig reste över samtidigt.

Rosa var född den 1 november 1870 och var således nästan 73 år när hon flydde. Intill dess bodde hon på Hauchsvej 16-1 på Frederiksberg. Hon

var ogift, hade gått i folkskola och arbetat som ”husmoder” och ”kontorist”. Hon var 161 cm lång, hade grått hår och bruna ögon. Brodern Ludvig var änklings och bodde på samma adress som Rosa; förmodligen hade hon skött hans hushåll.

Att Rosa betydde mycket för sin bror Henri ser vi av ett brev som denne sände till Henrik Pontoppidan den 20 juli 1942: ”Min Far og min Mor, med hvem jeg jo var forbunden som Grenen med Stammen, er jo begge døde, og af mine Søskende har jeg kun Forbindelse med min Søster, som staar mig meget nær.”⁵

Som flykting hade även Rosa och hennes tvillingbröder dokumenterats av de svenska myndigheterna. Landsfiskalen i Kävlinge (den lokala polismyndigheten, inom vars distrikt Barsebäck låg) ordnade nödfallsvisering för direkt resa till vandrарhemmet i Vadstena, och den 1 november skrev Kgl. Dansk Gesandtskab till Socialstyrelsens avdelning i Malmö:

Flygtningekontoret tillader sig herved at meddele, at Kontoret kan anbefale, at de danske Flygtninge Frøken Rosa Nathansen, David Nathansen og Ludvig Nathansen, der i Øjeblikket befinder sig i Vadstena Vandrehjem, anbringes paa et Rekonvalescenthjem og saaledes flyttes fra Lejren snarest muligt, idet de er meget svage og i høj Grad trænger til en ganske bestemt Hjerterlæge-Konsultation. De paagældendes Alder er henholdsvis 74,72 og 72 Aar. Lektor David Grünbaum, København, p.t. Stockholm, har paataget sig Garanti for, at Familien Nathansen ikke vil falde det offentlige til Byrde. Lektor Grünbaum vil selv meddele Socialstyrelsen, hvor Familien Nathansen senere kan anbringes. Foreløbig ejer de lidt Penge, saa de selv kan betale.

Grünbaums adress anges som Aston Hotell, Stockholm. David Grünbaum var efter flykten verksam som lärare i Stockholm, och hans förklaring om att ta ansvar för att syskonen Nathansen inte skulle ligga det allmänna till last ingår i Rosas dossié.⁶ Samtliga tre syskon angav var och en att de förde med sig 1 600, i dagens penningvärde c:a 34 700 danska kronor. De hade inga tillgångar i Sverige.

Alla anger att deras närmaste släkting eller förbindelse i Sverige var fröken Edit Jordan, adress Bergviksvägen 89 i Ålsten (Bromma). Edit var brorsdotter till Ludvig Nathansens avlidna hustru.⁷ Brodern Henri med fru, som ju redan befann sig i landet, nämns inte.

Om Rosas död upprättade stockholmspolisens tredje vaktdistrikt en detaljerad rapport. Det som hade hänt var följande:

En ambulans kallades morgonen den 3 januari 1944 till Edit Jordans adress i Ålsten. Efter att ha bott på flera platser i Sverige hade Rosa och David den 29 december flyttat in hos denna släkting. Under hela tiden

efter flykten från Danmark hade Rosa varit mycket deprimerad och sagt att hon inte orkade leva. Efter middagen den 2 januari sade hon att hon varit mycket trött och hade genast gått upp till sitt rum. Men nästa morgon visade det sig att dörren var låst från insidan. David misstänkte att hon försökt beröva sig livet, och han och Edit lyckades ta sig in i rummet. Där låg Rosa blodig i sängen, till synes livlös. Hon hade skurit sig i handlederna med ett rakblad. Polisen Curt Gustav Moberg fann förutom det blodiga rakbladet också två burkar sömnmedel, tomma. Det fanns ett brev ställt till brodern David, och i polisrapporten citeras den i en något bristfällig svensk översättning:

Min älskade broder ja kan inte uthärda livet mera.
Förlåt mej den sorg
jag vållar eder. Min sista tanke är ett tack för de
upppoffringar ni gjort för mej.
Eder älskade Rosa.
Jag vill brännas. Bed Edit om förlåtelse.

David Nathansen förklarade att han i samråd med det danska flyktingkontoret ville ordna och bekosta sin systers begravning. Dödsfallet antecknades i död- och begravningsboken för bårhuset i Stockholms stad.⁸

Redan långt tidigare finns det dokumenterat att Henri Nathansen lidit av depressioner och sömnlöshet. Den 4 juni 1919 skrev han till Georg Brandes:

Dette sidste halve Aar har været trist og tungt, mit i Forvejen triste Sind er blevet yderligere formørket. Skyggerne rykker nærmere, og Solen vil ikke mere sprede dem. Mest ligger det vel i, at Ungdommen uigenkaldelig er forbi, og at de sidste 5 Aar har sat et uoverstigeligt Skel mellem mig og Fremtiden. En ny Tid har opslugt en tidligere i sit graadige, ildrøde Gab. Forbi – forbi –

Grand Hotel i Lund.

Den 7 november 1919 skrev Brandes:

Kære Henri Nathansen
Med Sorg har jeg hørt at De i længere Tid har
slaaet Dem fra Verden.

Næsta dag svarar Nathansen:

Kæreste Georg Brandes!
Tak til Takke med disse to Ord, skrevet
med Blyant, da Pennen paa Grund af Skri-
vekrampe ikke vil lystre. Jeg haver ikke sla-
aet mig fra Verden – jeg længes efter den som
ingensinde før. Men endnu maa jeg holde
mig i Ro indtil den forhaabentlig ikke altfor
ferne Dag, da Portene atter aabner sig for
mig. Det nytter ikke at sætte sig op mod
Naturen og lade rask. Jeg gør, hvad jeg kan
for at vinde frem, men Søvnens Gud vil
ikke finde mit Leje.

Till Henrik Pontoppidan skriver Nathansen den 29
september 1921:

Jeg har desværre ikke kunnet arbejde, skønt
jeg har længtes efter atter at tage fat, hvor
jeg saa uventet maatte slippe. Livet har jo
nok skiftet Farve for mig i den forløbne
Tid, en Resignation, som jeg i Tillid til
mine Kræfter ikke kendte før, har dæm-
pet Tone og Tanke – jeg synes ofte nu, at
jeg har bagtalt Livet, fordi jeg ikke vidste,
at det var mig selv, der undveg det, naar
det nærmede sig og ikke forstod, at det var
mit eget Liv, der udgav sig for Livet. Dy-
best inde stammede min Isolation fra en
manglende Evne til at tage Kampen op,
en Hang til at trække Følehornene til mig,
naar en ublid Vind strejfede mit Snegle-
hus. En Arv fra fjærne Slægter gjorde mig
mistænksom, en manglende Hengivelse
stansede ofte min Følelse og lod Ræson-
nementet opløse min Glæde – so geht es
dir, Zergliederer deiner Freuden, som den
vise Goethe siger. Nu synes jeg, at jeg sér
mig selv paa den Afstand, som klarlægger
det hele, og lader Detaillerne forsvinde.⁹

Att Nathansen hade avlidit antecknades i död- och begravningsboken för Lunds Domkyrkoförsamling. Dödsorsaken anges som "(Själv) Depressio mentis + suicidium". Vidare står det "Till/åtelse/ f. kremering utan jordfästning) i sv. kyrkans ordning 22/2 44. Kremerad 22 febr 44. Kvarstår t.v. /tills vidare/ i krematoriet." Enligt registret över utländska medborgares gravar i Sverige under andra världskriget¹⁰ jordfästes Nathansen i Malmö, men den uppgiften stämmer inte med den anteckning som citerats ovan. I Judiska (då kallad Mosaiska) församlingens död- och begravningsbok har någon anteckning om Henri Nathansen inte påträffats. Det nämnda registret över utlänningars gravar anger att urnan gravsattes i Köpenhamn. Jag har inte kunnat utröna var Nathansen faktiskt är begravd. Henri Nathansens änka Johanne hade redan reste tillbaka till Danmark den 29 maj 1945. Bröderna David och Ludvig återvände till Danmark via Malmö den 4 juni 1945.¹¹

Några dagar efter Henri Nathansens död (19 februari 1944) tryckte Sydsvenska dagbladet på familjesidan en längre artikel om författaren och hans verk:

Spelad världen över, död i tragik

"Innanför murarnas" skapare levde nästan okänd i Lund

Om den danske författaren Henri Nathansens tragiska död i Lund har redan i korthet berättats i denna tidning.

En av Danmarks yppersta författare från den realistiska epoken har med honom gått bort. Mest känd är han genom sina dramer, av vilka flera uppförts i Danmark, och framförallt genom sitt skådespel "Innanför murarna", som han skrev 1912. Stycket blev en av den danska nationalscenens största framgångar och stod ända till de senaste årens händelser stadigt på repertoaren som en av teaterns fasta succéer. Skådespelet uppfördes i Stockholm 1913 och

gick sedan på teatrarna i hela världen – det behandlade ju på ett konstnärligt plan det till synes tyvärr eviga rasproblemet. De svenska teaterbesökarna i Köpenhamn från styckets första framföranden minnas väl de utomordentliga prestationer, som Johannes Poulsen och d:r Mantzius utförde i huvudrollerna, som den unge och gamle Levin, på Det Kongelige Teater. Dessutom gjorde Henri Nathansen sig känd som lyriker och som romanförfattare, nästan genomgående behandlande samma problem. År 1917 avslutade han den stora romanen "Af Hugo Davids liv" i fyra band, behandlande modernt judiskt liv.

Under en lång följd av år levde diktaren mycket tillbakadraget i sitt hemland. Tidens fruktansvärda händelser drev i höstas även honom som flykting över Sundet – och han blev sedan genom några få, som kände honom, gästfritt mottagen i Lund. Liksom i Köpenhamn levde han här med sin hustru nästan okänd. Till och med nära vänner till honom voro ovetande om hans vistelse i Lund. Intill det sista var han livligt intresserad av händelserna i världen och speciellt av tragiken kring judarnas öde. Man förstår väl att påfrestningen till sist blev för stor för en man, som vigt hela sitt liv åt dessa problem, särskilt när man vet att diktaren i många år kämpade med allt mera tilltagande dövhet och blindhet.

En månad före sin bortgång, men med största sannolikhet innan han fått veta att systemen var döda, fullbordade Nathansen i Lund dikten "Den danske Jord". Den slutar på följande sätt:

Og slaar den sidste Afskedsstund
for høj og lav –
saa lægger vi os trygt til Blund
og kysser med vor blege Mund
den Jord, hvis dyrebare Grund

os gav en Grav.
Og Slægt paa Slægt vil fremad gaa,
vil under gaa, vil genopstaa,
og præge med sin Gernings Spor
den danske Jord.¹²

Henri Nathansens mästerverk *Indenfor murene*, ständigt aktuellt och alltmer så i dessa dagar, hade urpremiär på Det Kongelige Teater i Köpenhamn den 23 mars 1912. Redan den 12 februari 1913 följde Dramaten i Stockholm efter med en uppsättning på svenska – Innanför murarna. Harriet Bosse, som varit August Strindbergs tredje hustru, spelade Esther. Efter författarens död i Sverige sattes skådespelet åter upp på Dramaten, med premiär den 22 september 1944.

”Hvad der var den inderste årsag til Henri Nathansens selvmord den 16. februar 1944 i Lund vil aldrig blive opklaret.” skrev Peter P. Rohde vid Nathansens 100-årsdag.¹³ Jag menar att orsaken står att finna i en rad samverkande faktorer: en psykisk skörhet som flera gånger under hans liv orsakade djupa depressioner, det käraste syskonets självmord, den alltmer försämrade synen (ett svårt handikapp för en skrivande och läsande människa), naturligtvis sorgen över den ohyggliga katastrofen för judarna som drabbade även dem i hans hemland, den kränkande flykten som den gamle sjuke mannen måste utsätta sig för till följd av dessa förföljelser, och den osäkra tillvaron i exil. När jag tar bussen vid Bantorget i Lund brukar jag se upp mot Grand Hotells fasad, tänka på Nathansen och undra: vilket fönster var det?

LITTERATUR

Brevvekslinger med Henri Nathansen (<http://www.henrikpontoppidan.dk/text/kilder/breve/nathansen/index.html>)

Red. Henrik Loft Nielsen, Flemming Behrendt

Grünbaum, David

1970 *Som dagene gik. Spredte glimt fra et langt liv*. Köpenhamn: Schönberg 1970.

Nathansen, Henri

1951 *Memento – digte i udvalg*. Red.: Tom Kristensen. Köpenhamn: Gyldendalske Boghandel/Nordisk 1951.

Rodhe, Peter P.

1968 Udenfor murene. Ved Henri Nathansens 100 års dag. *Politiken*, 16 juli 1968.

Otryckta källor:

Landsarkivet i Lund

Åklagarens och polisens i Trelleborg arkiv FXVI:1. Landsarkivet i Lund.

Lunds Universitetsbibliotek

Ragnar Josephsons efterlämnade papper, Lunds universitetsbibliotek.

Riksarkivet, Stockholm.

Henri Nathansens centraldossier. Statens Utlänningskommissions arkiv, Kanslibyrån, F1 B: 1716.

Ludvig Hartvig Nathansens centraldossier. Statens utlänningskommissions arkiv, Kanslibyrån, F1 ABA:2784.

Rosa Nathansens centraldossier. Statens utlänningskommissions arkiv, Kanslibyrån, F1B:1716.

Statens utlänningskommissions arkiv, Kontrollbyråns efterforskningsavdelning, D1:1.

Statens utlänningskommissions arkiv, Centralregistret, D2 AB:88

NOTER

¹ Åklagarens och polisens i Trelleborg arkiv FXVI:1. Landsarkivet i Lund.

² De två citaten är hämtade från Grünbaum 1970, s. 123-124.

³ Ragnar Josephsons efterlämnade papper, Lunds universitetsbibliotek.

⁴ Polisrapporter och ansökning om främlingspass ingår i Henri Nathansens centraldossie, Riksarkivet, Stockholm.

⁵ http://www.henrikpontoppidan.dk/text/seclit/secbreve/nathansen/1942_07_23.html

⁶ Se not 8.

⁷ Ludvig Hartvig Nathansens centraldossie, Riksarkivet, Stockholm

⁸ Rapporterna om Rosa ingår i hennes centraldossie, Riksarkivet, Stockholm.

⁹ Breven mellan Nathansen, Brandes och Pontoppidan förvaras i Handskriftsamlingen, Det Kongelige bibliotek. De finns i transkriberad form lätt tillgängliga på websajten *Brevvekslinger med Henri Nathansen* <http://www.henrikpontoppidan.dk/text/kilder/breve/nathansen/index.html>.

¹⁰ Statens utlänningskommissions arkiv, Kontrollbyråns efterforskningsavdelning, D1:1. Riksarkivet, Stockholm.

¹¹ Statens utlänningskommissions arkiv, Centralregistret, D2 AB:88. Riksarkivet, Stockholm.

¹² Dikten, som skrevs i Lund den 7 januari 1944, återges i Nathansens posthuma samling *Memento – digte i udvalg* (Nathansen 1951, s. 121-122)

¹³ Rodhe 1968.

Inge Bucka Mejlhede & Signe Bergman

Det gode selskab

Jødiske indvandrere i Det Kongelige
Kjøbenhavnske Skydeselskab
og Danske Broderskab

Forlaget Kle·art, 2016

Af Margit Warburg

Denne bog indeholder en gennemgang af mange af de skydeskiver, som jødiske medlemmer af det københavnske skydeselskab har fået malet i forbindelse med deres optagelse i selskabet. Sidst i bogen er der en oversigt med 62 navne på skydebrødre med jødisk baggrund og en gengivelse af 61 skydeskiver i lille format.

Det er en coffeetablebog i stort format med mange illustrationer i god kvalitet og med glittede sider. Flere af de afbildede skiver er små kunstværker, og de er forsynet med fine billedtekster, som hjælper læseren til at se dele af malerierne, man ellers ikke ville lægge mærke til. Bagest i bogen er der en litteraturliste, men der er ingen noter eller henvisninger i teksten.

Det københavnske skydeselskab er fra 1334, og det er tilsyneladende Danmarks ældste stadig eksisterende forening. Det startede som et gilde, hvor medlemmerne støttede hinanden, men efter 1658 ønskede mange danskere at forsvare nationen, og selskabets hovedformål blev at træne skydning. De første 200 år bestod selskabets medlemmer især af håndværksmestre, men der kom efterhånden flere

og flere fra finansverdenen og industrien, og i dag er medlemmerne succesfulde københavnere rekrutteret fra mange forskellige erhverv. Medlemsskaren er

selvsupplerende, og ved optagelse i skydeselskabet giver det nye medlem to skiver: den ene er beregnet til at skyde efter, den anden er malet med et motiv, som giveren selv bestemmer. Det er disse malede skiver, som er de unikke kilder til de jødiske skydebrødres selvscenesættelse.

Skydeskiver har ikke tidligere været genstand for en systematisk gennemgang med henblik på jødiske forhold, og det er en god idé at bruge dem som kilder til dansk-jødisk borgerskab i perioden 1828-2007. Bogens første knap 100 sider refererer den dansk-jødiske historie fra den første indvandring til de polske jøders ankomst i slutningen af 1960erne. Disse kapitler tilføjer ikke noget nyt, og de fleste illustrationer er også velkendte. Selv om det er rimeligt at indlede bogen med et historisk afsnit, kunne det med fordel have været skåret kraftigt ned. Den læser, der interesserer sig for dansk-jødisk historie, men ikke kender til skydeskiverne, behøver ikke den lange indledning, og hvis man er interesseret i skydeskiver, men ikke kender til de jødiske skydeskiver, er den lange indledning også for lang.

Grosserer Hartvig Levin Rée (1790-1853) er den første jødiske skydebroder, hvis skydeskive er bevaret. Han blev optaget i 1826, og skydeskiven er fra 1828. Rée-slægten fylder med ikke mindre end fire skydebrødre så meget, at forfatterne har et helt kapitel om dem.

De tidlige skydeskiver mellem 1828 og 1850 indeholder ofte allegoriske fremstillinger af skydebroderens erhverv. Ludvig Fürst handlede med vin og kaffe, og centralt i hans skydeskive sidder den nøgne Bacchus som dreng og presser saften ud af en klasse vindruer. Der er sjældent referencer til den jødiske baggrund i de første skydeskiver, men måske er nationaløkonomen og den senere finansminister C.N. Davids skive et eksempel? Hans skydeskive har en davidsharpe placeret på et bord med bøger og papir. Harpen kan både henvise til den David, der blev konge over Israel og til C.N. David selv.

Et tilsvarende eksempel er den skive, som lederen af opdagelsespolitiet Martin Hertz (1817-1879) har fået malet. Her holder Minerva sit skjold, så vi kan se, at der er malet en hånd med et altseende øje i hånden. Symbolikken er den samme hos politiet og i de mellemøstlige religioner, deriblandt jødedommen: Øjet i hånden står for magt og beskyttelse.

Gennem beskrivelserne af skydeskiverne bliver læseren både husket på Danmarkshistorien (Landmandsbankens krak, Rebildfesten) og på kendteforretninger og virksomheder (*Crome og Goldschmidt*, bryggeriet *Tuborg*, *Købstædernes Brandforsikring*, *Bing & Grøndahl*, tobaksfabrikation med familierne Hirschsprung og Adler samt juveler Hertz-dynastiet). Mange af motiverne fra 1800-tallet er naturtro gengivelser fra giverens arbejdsplads, og her er samlet en stor detaljviden. Mejlhede og Bergman fremhæver interessant nok, at de jødiske skydebrødre i højere grad end de ikke-jødiske udtrykker stolthed over kilden til deres succes og erhvervede samfundsstatus, en status, de har opnået ved egen arbejdsomhed i virksomhederne. Ikke som flere af de ikke-jødiske skydebrødre ved at være født til penge og våbenskjold.

Det er værd at bemærke, at de nutidige skydeskiver igen henviser til giverens jødiske baggrund. Forfatterne foreslår, at når Victor Borge (1909-2000) har valgt to teatermasker på skiven, en med et glad og en med et trist ansigt, og to flag, et dansk og et amerikansk, så henviser det til, at han måtte flygte til USA under Anden Verdenskrig. Tilsvarende er noderne på hans skydeskive nok heller ikke tilfældige. De er skrevet af violinisten og komponisten Fini Henriques.

Den jødiske henvisning er helt central for Ivan Nadelmann. Midt på Nadelmanns skive står der et stort hebraisk ord med rødt – *chai* – det er det hebraiske ord for liv. Nedenfor er der syv livgivende flammer, som symboliserer Nadelmanns børn. Nadelmann var i mange år direktør for *Avis* biludlejning blandt andet i Danmark, og firmaets motto

We try harder står da også på hans skive, men med ret små typer og ude til højre i skiven.

Advokat Benny Schwartz har valgt den brændende tornebusk som centralt symbol på skydeskiven, som er malet af kunstneren Maja Lisa Engelhardt. Flammen, skriver forfatterne, kan ud over den bibelske reference også henvise til lyset som indledning til sabbatten eller til lyset i *Yad Vashem-museet*. Familien Schwartz måtte flygte fra Tyskland til Danmark og senere fra Danmark til Sverige, hvor Benny Schwartz blev født. Det andet centrale symbol på skydeskiven er en rød krystal, som er et anerkendt ikke-religiøst symbol for *Røde Kors*. Schwartz har i mange år arbejdet frivilligt for denne organisation og sidder i dag i hovedbestyrelsen for Dansk Røde Kors.

Det er som nævnt medlemmer af det bedre borgerskab, der bliver foreslået som medlemmer af skydeselskabet. De fleste har ashkenasisk-tysk baggrund, ikke sefardisk, og der er få østeuropæiske jøder med forfædre i Polen og Rusland. Der er ingen stærkt ortodokse medlemmer blandt skydebrødrene, men især før 1849 var der nogle, der havde valgt at blive døbt. Mere end hver tredje med jødisk baggrund er foreslået af en anden jøde – somme tider dog af et familiemedlem.

Bogens undertitel ”Jødiske indvandrere i Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderskab” er sådan set lidt misvisende. Langt hovedparten af medlemmerne er født i Danmark, og de ligner på mange områder, men ikke alle, hovedparten af medlemmerne i skydeselskabet. Mejlhede og Bergman kalder det assimilation, men det er måske nok at gå for langt. De jødiske medlemmer af skydeselskabet er dog et tydeligt tegn på en accept fra det omgivende samfund, og analysen af de malede skydeskiver er en interessant og godt formidlet brik i jødisk integrationshistorie i Danmark.

Kristian Hvidt

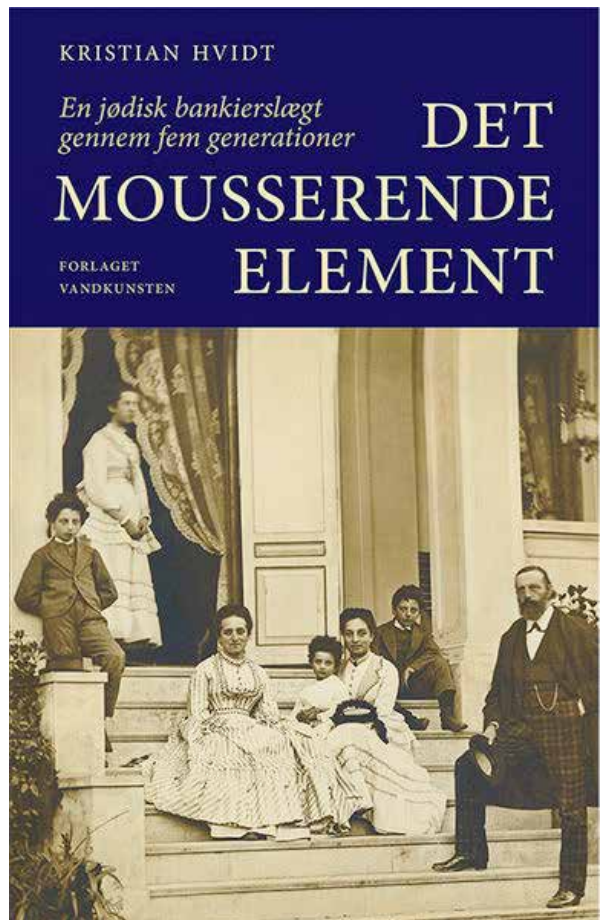
Det mousserende element

En jødisk bankerslægt gennem fem generationer

Forlaget Vandkunsten, 2016

Af Karsten Christensen

Bag den lidt pudsige titel ligger ikke i første omgang en hentydning til slægtens champagneforbrug. Det er, som det anføres inde i bogen, et citat af den preussiske kansler Otto von Bismarck (1815-1898), der i opposition til en voksende antisemitisme fandt det borgerlige jødiske element initiativrigt, sympatisk, og gavnligt. Det er vel også pointen for Kristian Hvidt i hans velskrevne og charmerende fortælling om fondsbørsvekslerer- eller bankierfirmaet R. Henriques Jr., eller rettere om stifteren Ruben Henriques og hans talrige efterslægt, som han selv tilhører. Firmaets historie er strukturerende, men ikke hovedsagen. Det er personkredsen, stifteren Ruben Henriques Jr. og hans talrige efterslægt og den verden de levede og fungerede i, der er hovedsagen. Den genealogiske side fylder også en del, og som de fleste slægtsinteresserede søger Kristian Hvidt så langt tilbage som litteraturen tillader, og her er han og vi i den heldige situation, at den tysk-israelske genealog Joseph ben Brith i 2001 har kunnet føre Henriquesslægten tilbage til Spanien og Portugal i 1500- og 1600-tallets begyndelse. (Som kuriositet bemærkes, at børnelægen og genealogen Peter C. Clemens, som nogle af det tidligere *Jødisk Genealogiske Selskabs* medlemmer mødte i Hamburg og

København, har forlænget linjen bagud til Adam og Eva, se <http://www.emecklenburg.de/mecklenburg/118.php>).

Vi får med dette udgangspunkt den klassiske fortælling om de sefardiske jøders skæbne, fordrivelse fra den iberiske halvø og indvandring til Nordvesteuropa, her Hamburg, Altona og Glückstadt og senere Nakskov og København. Fint sammenfattet og relateret til slægten. Fortællingen herefter om de fem generationer er så en københavnerhistorie, hvor vi går tæt på både firma og indehavere (godt støttet af Ib Gejls Inden for snorene -Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945. fra 1989. Se også anm. i *Tidsskrift for Dansk Jødisk Historie* nr. 29, april 1990, s. 59f.). Det er virkelig en opgave at holde styr på personerne, når Ruben Henriques jr. ikke blot var forretningsmæssig dygtig, men med to hustruer også fik 18 (16 voksne) børn. Men det går fint i bogen, hvor vi får en levende skildring på godt og ondt af jødisk liv i København, også set fra børnenes perspektiv. Deres bryllupper, svingerbørn (på det tidspunkt ubetinget fra passende jødiske familier), erhvervsvalg (tre sønners valg af kunstnervejen betegnes af Kristian Hvidt som et ungdomoprør), generationsskifte, hvor det især bliver barn nr. 17, Martin Henriques (1825-1912) og hans hustru Therese og hans efterslægt, der følges, med stor indlevelse, da Kristian Hvidts mor tidligt kom i sin morfar og mormors hus og levende har skildret livet og hvad hun har hørt dér. En prøve herpå nedskrev hun som gammel i 1983 i bogen *Kom indenfor*. Dette stykke blev efterfølgende også bragt i *Tidsskrift for dansk Jødisk Historie* nr. 15, april 1984 og har selvsagt også været vigtigt for Kristian Hvidt. Det må have været et spændende og rigt hjem med stor selskabelighed. Angiveligt er det hustruens forbindelse med Charlotte Bournonville og faderen, der bragte familien i forbindelse med især musiklivet og afstedkom, at alle fire børn gik i den retning, men også H.C. Andersen kom i sine senere år gerne i hjemmet, hvor vi selvfølgelig får gentaget de klassiske historier om hans ”forlovelse” med den ganske lille Marie og den kendte vittighed

i Henriquesfamilien om at Melchiorerne stjal H.C. Andersen fra dem og slog ham ihjel. (Dorothea Melchior, der passede H.C. Andersen til det sidste, var dog født Henriques!).

Det 20. århundrede fylder ikke ret meget, mest en redegørelse for firmaets virksomhed og udvikling indtil de store digitale reformer, der lukkede den gamle børs, og som også gjorde en ende på firmaet. Men det skyldes måske, at der er tænkt på en (erindrings)fortsættelse.

Bogen skal selvsagt læses som den er tænkt og fremlagt: En bog, skrevet af personlig interesse og lyst, en letløbende fortælling med masser af gode sidespring og apropos'er og et spændende og varieret illustrationsmateriale. Den stiller ikke for store krav til vores forudsætninger. Der er således ingen lærde noter og ikke for mange henvisninger, men bare en (ganske omfattende) liste over anvendt litteratur – som også kunne være forslag til videre læsning for interesserede. Så bare nyd den! Bagved den uprætentiose skildring ligger der i al stilfærdighed selvfølgelig et betydeligt arbejde herunder også udnyttelse af slægtsoverleveret materiale, inklusive nogle interessante fotoalbums – (Det fremgår ikke, om al billedmaterialet er privatejet). Og så får vi i tilgift faktisk også rigtig meget at vide både om daglig liv og vilkår i højborgerlige jødiske hjem gennem langt over 100 år. *Forlaget Vandkunsten* og tilrettelæggeren har også lavet en gedigen og pæn bog i et behageligt format. Kun et ganske lille suk: Vandkunsten kunne godt have ladet en kyndig på det jødiske område læse med og fået rettet nogle fejl og misforståelser, der særligt på dette område har sneget sig ind: F.eks. står piger altså ikke bar mitzva!

English summaries

Georg Gerson

By Christian Mondrup

This article describes the life and work of the Danish composer Georg Gerson (1790-1825). Born into a wealthy Jewish family, he was predetermined for a career in trade and banking. Indeed, he did become a successful banker and was rewarded the title of Courtly Advisor for his financial efforts for the Danish Treasury, ruined in the Napoleonic Wars. Georg Gerson's parents were aware of his musicality and ensured him the best musical education available. He went to Hamburg for his business education in the house of the cultured and enlightened merchants Fürst and Haller. The prominent Hamburg composer Andreas Romberg introduced Gerson to composing techniques and aesthetics and became his lifelong mentor. At his return to Copenhagen, the merchant and banker Joseph Hambro employed Gerson, soon making him his companion. As organizer, violin soloist and composer, Gerson engaged himself in the musical activities taking place in musical societies like The Musical Academy and The Society for the Promotion of Music. Most of his orchestral and chamber music was performed there. He was an estimated guest at the literary and musical salons, like those held by Friederike Brun, and he diverted the audience with his songs, some of which reflected liberal thoughts in conflict with the ruling absolutism. A prominent bourgeois, he could not appear in public as a professional artist but was considered a talented amateur in and after his lifetime.

The Great Society

By Inge Bucka Mejlhede

The Royal Shooting Society of Copenhagen and Danish Brotherhood can be traced back to the 14th century and is likely Denmark's oldest, still existing, society. Throughout the centuries, Danish monarchs, members of the aristocracy, the military, and the state, businessmen, master craftsmen, and other successful citizens have been shooting brothers in the Royal Shooting Society. Once accepted as a brother in the prestigious Society, a 'painted target' has to be given. The painted target traditionally depicts a motif that represents the shooting brother - his life, time and history.

Jewish shooting brothers do not appear in the Royal Shooting Society until the beginning of the 19th century. Not until the so-called 'Letter of Freedom' (the Decree of 1814 issued by King Frederik VI) did the Danish Jews become – almost – equal, with similar rights, to their fellow Christian citizens. After the changed legislation, it became easier for Danish Jews to pursue a career, to gain status, and, ultimately, to become members of the Shooting Society. Complete religious freedom, however, was not introduced until the Constitution of 1849.

The first preserved target given by a Jewish shooting brother is from 1828. Targets from 1828-1850 depict symbolic or allegorical-mythological subjects. From 1850-1900, the estate, or the company, owned by the shooting brother is typically depicted on the targets to an extent that seems to suggest a particular Jewish preference for these kinds of motifs. New motifs appear from 1900; amongst them, motifs dealing explicitly with dual Danish-Jewish cultural identity. The targets given by Jewish shooting brothers reflect a piece of Danish-Jewish assimilation history.

An Unlikely Journey

By Jacob Halvas Bjerre

The purpose of the article is to show what level of knowledge the Danish Foreign Ministry gained of the persecution of the Jews in Belgium. Due to Denmark's position in the Third Reich, a Danish consulate remained in existence in Brussels throughout the war period. By focusing on the narrative of the Danish-Jewish woman Alice, the reader gains insight into both the personal experience of Alice, but also the Danish diplomats' knowledge of the formal and informal persecution of the Jews in Belgium. Detailed knowledge was acquired on the anti-Jewish laws such as definition, registration, exclusion, Aryanisation, and theft. Alice's case underscores that the diplomats were also well aware of the round-ups and deportations of the Jews in Belgium.

Alice's story is remarkable. She marries a Dane in 1938 and gains Danish citizenship, but quickly relocates to Belgium with her husband. In the fall of 1943, Alice is arrested by Gestapo and brought to the internment camp at the Kazerne Dossin. The barracks serve as a transit camp where 25,000 Jews are deported to the infamous death-camp Auschwitz-Birkenau. The diplomats now begin to negotiate for Alice's release. After several visits, letters and phone-calls to the Gestapo and the German embassy, Alice is released from the camp. Alice's Danish citizenship and marriage to an Aryan clear the barriers for a journey to Denmark. However, Alice fears travelling to Denmark. The understandable fear results in a nerve-racking six postponements of her travel date, where the diplomats have to re-negotiate with the Germans. In December 1943, Alice arrives safely in Denmark and is relocated to Sweden. This unlikely journey only came into place due to the persistent work of the Danish diplomats.

The Ghetto as a Political and Cultural Centre

By Cecilie Speggers Schröder Simonsen

The article is concerned with the cultural and political significance of 19th century Jewish ghetto literature. By examining texts from four important writers of ghetto literature: Heinrich Heine, Leopold Kompert, Meïr Aron Goldschmidt, and Karl Emil Franzos, the article points out some of the differences and similarities between the writers, and it shows the cultural connections established through this literature. It shows how writers created a cultural movement that acted as a political forum for discussing Jewish emancipation and modernisation.

The four writers representing ghetto literature in the article had different perspectives on Jewish ghetto life and contributed to making this literature a diverse kind that ascribed new meaning to the ghetto. Heine idealised Jewish holidays and traditions in ghetto and village societies, showing readers of his text what had been lost to modernisation. Kompert focused on what could be gained and attempted to strengthen the ties between Jews and non-Jews by depicting to modern readers the challenges of leaving traditional ghetto life behind. Goldschmidt illustrated to his readers the changes that Jews were inevitably facing in modern society and humorously described the traditional Jews that he believed were a dying breed. Franzos showed the dark and harsh sides of Jewish ghetto life, urging modern readers to pity the unenlightened traditional ghetto Jews. The article shows how ghetto writers related to ongoing political discussions about Jews' societal advancement.

Jews in the Labyrinth

By Michael Harbsmeier

One of the most famous passages of the novel *Labyrinthen* by the Danish-German author Jens Baggesen from 1792/3 deals with the *Judengasse* in Frankfurt am Main. The novel itself is very much inspired by Laurence Sterne's *Sentimental Journey*, but in his account of his visit to the ghetto in 1789, Baggesen has not only painted a most moving, almost ethnographic image of the daily life and the appalling living conditions in the ghetto, but also produced one of the strongest and most enthusiastic calls for the recognition of civil rights and Jewish emancipations of the time. After a presentation of Baggesen's portraits of Jews in his novel, this article compares his account to a whole series of sometimes strikingly anti-Semitic predecessors.

The Ghetto as Heimat

By Jacob Egholm Feldt

This article analyses the attitudes of the founding fathers of Zionism towards "the ghetto". Based on Max Nordau's address to the first Zionist Congress in Basel in 1897, his play *Doktor Kohn* (1898), and Herzl's play *Das Neue Ghetto* (1898), it is argued that early Western Zionism had a highly ambivalent attitude towards "the ghetto". In particular Nordau, but also Herzl, distinguished between two ghettos: a historical-material ghetto and a new immaterial ghetto. The historical-material ghetto had the function of a 'homeland' to the Jews, while the new immaterial ghetto was a question of social ethics ('Sittlichkeit') which could not be solved before the Jews (re)constructed their homeland. Accordingly, the historical-material ghetto was, to an extent, a source of national togetherness and civil society for the Jews, while the new ghetto was an invisible prison partly caused by Jewish self-seclusion and unmanliness, but also by bourgeois prejudice. In conclusion, it is argued that "the ghetto" played a just as important part as the Hebrew Bible in early Zionist imagery of Jewish civil society.

Jewish Patterns of Settlement in Copenhagen 1682-1801

By Allan Falk

The main basis for this article is a protocol which Josef Fischer, a librarian at the Jewish Community of Copenhagen, made for the Jewish community in 1904-1907. On the basis of tax lists, the protocol shows where the Jews resided in the period from 1682 to 1799, placed in their specific houses, streets and quarters. Such tax lists were made almost every year. In 1728, there was, however, a big fire which destroyed almost half of the houses in the city. Afterwards, the citizens were registered, and that registration clearly shows that the number of Jews actually living in the city of Copenhagen were much higher than the number registered on the tax lists. But even so, there is no basis for not believing, that the areas where the Jews primarily settled were any others than what the tax lists show. In that period, Copenhagen consisted of 12 quarters, and about 85% of the Jews settled in only three of these quarters, namely the quarters nearest to the royal castle. And this pattern of settlement is evident in almost all lists from the 18th century.

In 1787, the first census was made in Denmark; the next one was in 1801. Steen Felding has tallied the number of Jews in these censuses – also for Copenhagen – and they show a higher number of Jews than the taxation lists. In 1787, the total number of Jews in Copenhagen was 1,541. The total population of Copenhagen was 90,032; hence, the Jewish part of the population was 1.71%. But in the quarter called Snaren, the percentage of Jews was 25.2; in Frimand, it was 17.9; in Strand, 16.4; in Vester, 14.5; and in Koebmager, 14.1. Thus, 88.1% of the Jews lived in these five quarters, where they were very visible in the streets.

In 1795, Copenhagen was struck by another big fire. Therefore, the census of 1801 is less reliable as a marker for the Jewish settlement. This census, however, shows a wider dispersion. The total number of Jews has increased to 1,901; the total population,

however, had increased to 100,887, making the percentage of Jews 1.88. But of these, only 74.9% lived in the five quarters mentioned above.

Although there was never a ghetto in Copenhagen, it is obvious that the Jews settled close to each other. I have especially counted the Jews in the streets of Laederstraede in the Strand Quarter and Kompagnistraede in the Snaren Quarter – these two streets physically forming one street. In Laederstrade, there were five to six synagogues during the period mentioned. In 1787, the Jews in Laederstraede made up 26.8% of the population; in Kompagnistraede, it was 25%. In 1801, the Jews made up 18.6% of the population of Laederstraede and 19.7% of the population of Kompagnistraede. Thus, these two streets are the closest Copenhagen ever came to a 'Judengasse'.

A Variegated Religious Community

By Louise Olsen

This study analyses aspects of Danish-Jewish identity in the context of the Occupation and Holocaust.

Instead of the traditional focus of the Danish Jews as a collective in the narrative about 'the rescue' in October 1943, the paper examines how the exile in Sweden and deportation to Theresienstadt influenced the groups within the community.

The article describes different perceptions of Jewish identity in the groups and their approach to countering anti-Semitism in the exile.

At the return, the leadership made efforts to fit the Danish Jews into the national narrative about the resistance, but for some this meant that they could not achieve recognition for their situation. The deportees also experienced this in the context of the Holocaust, as Theresienstadt could not be compared to the extermination camps in Eastern Europe.

The article points to the fact that a proportionally large number of members resigned from the Jewish organisation 'Mosaisk Troessamfund' after the war

due to political disagreement with the strategy of the leadership, aspirations of further integration (due to marriage or fear), or financial considerations. The exile and deportation thus influenced the community in a variety of ways.

The Jews Who Became Academics

By Magnus Panduro Juhl

In 1798, the Danish King Christian VII decreed that the Danish-Jewish citizens could enter Latin schools, which gave further access to the University of Copenhagen. This article investigates to what extent the Jews utilised this opportunity to create academic careers. Danish-Jewish students from four randomised years in the 19th century (1812, 1837, 1866, and 1889) are examined, and quantitative data from student biographies and the Danish-Jewish Genealogical Database are used. The results show that Danish-Jewish students were overrepresented at Danish Latin schools compared to the Jewry population in general. Furthermore, a majority of the Danish-Jewish students earned degrees at the university and became part of the elite in Denmark. The careers of the students are compared to their fathers' and it is shown that many of the students broke free from their social inheritance. Moreover, converts among the Danish-Jewish students are identified, and explanations for the conversions are discussed. Finally, migration patterns of the students are considered, and the common assumption about Jews moving from the province to Copenhagen in the 1800s is confirmed.

Jokes About Jews in Danish Humour and Caricature Journals

By Morten Thing

In the Danish humour or caricature journals of the 19th century, jokes about Jews play a distinct part. Jews are miserly, they cheat in commerce, and they dominate the press. But they are also characterised by ugly bodies: big noses and flat feet. Especially Jewish women are ugly. A special Danish form of

anti-Jewish jokes are the ones about Georg and Edvard Brandes. When we look at the number of anti-Jewish jokes per year, it is low. Although the anti-Jewish jokes are present, they are not dominant in any way.

About Henri Nathansen's Time as a Refugee and His Death

By Anna Svenson

The famous Danish author Henri Nathansen was among the Jewish refugees who came to Sweden in October 1943. He and his wife ended up in the university town of Lund in southern Sweden, but Nathansen's deteriorating health affected him immensely, and in February 1944, he committed suicide. In this article, based on contemporary Swedish archival sources, his fate is discussed in the context of that of his other family members.

Bidragydere

Inge Bucka Mejlhede

Mag.art. i kunsthistorie fra Københavns Universitet og har arbejdet på en række kunst- og kulturhistoriske museer, blandt andet Dansk Jødisk Museum. Er p.t. ansat på Københavns Museum og bestyrelsesmedlem i *Selskabet for Dansk Jødisk Historie*.

Jakob Egholm Feldt

Født 1972. Er lektor i historie på Roskilde Universitet. Han er leder af forskergruppen *Global and Transnational History*, og interesser sig i særlig grad for moderne jødisk historie.

Allan Falk

Jurist. Genealog og skaber af Dansk Jødisk Genealogisk Database sammen med Tom Brøndsted. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Jacob Halvas Bjerre

Er ph.d.-studerende ved Rigsarkivet og Copenhagen Business School, hvor han arbejder på sin afhandling om de tyske ariseringsforsøg i Danmark 1937-1943. Han er uddannet mag.art. i historie fra Københavns Universitet og har desuden en BA i historie fra det canadiske universitet King's College. Han er blandt andet forfatter til de faglitterære værker *Holocaust* (2010/2011) og *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødefølgelser 1938-1945* (2015).

Michael Harbsmeier

Er antropolog og har i mange år forsket i hvad rejseberetninger kan fortælle os om både deres forfattere og de virkeligheder de beskriver. Lige for tiden

interesserer han sig for den jødiske rejselitteraturs udvikling i 1800-tallet. Efter sin fratræden fra Roskilde Universitet er han nu adjungeret professor på Københavns Universitet.

Christian Mondrup

Født 1947. Uddannet i musikvidenskab, dansk og informationsvidenskab. Gymnasielærer og sidenhen IT-udvikler ved det nordiske samvirke om organtransplantation. Sideløbende hermed udgivelser af ældre danske musik, f.eks. Johann Adolph Scheibes fløjtekoncerter, Ida Fonsecas sange og Georg Gersons værker. Siden 2014 pensionist og fuldtidsbeskæftiget med musikanliggender.

Louise Olsen

Er uddannet cand.mag. i historie fra Københavns universitet i 2015, og artiklen bygger på hendes speciale med samme titel.

Magnus Panduro Juhl

Er Stud.mag. i historie på Københavns Universitet. Han har siden foråret 2012 arbejdet som studentermedhjælper på Dansk Jødisk Museum.

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen

Cand.mag. og ph.d., har skrevet afhandlingen *Making Home a Spatial Matter* om jødisk ghettolitteraturs betydning for moderne jødisk kultur i 1800-tallets Vesteuropa. Her påviser hun den kulturelle forbindelse mellem forfatterne Heinrich Heine, Meïr Aron Goldschmidt, Leopold Kompert, Daniel Stauben og Theodor Herzl.

Anna Svenson

Er fhv. stadsarkivar i Malmö og har i mange år arbejdet på Landsarkivet i Lund, samt været ansat ved Open Society Archives i Budapest. Hun har tidligere udgivet værker om jødisk historie i Lund (f. eks.

Nöden - en shtetl i Lund, 1995) og har medvirket i bøger om kilder til indvandrerhistorie i Sverige (f. eks. Utländskt ursprung: söka och finna i svenska arkiv, 2003).

Morten Thing

Født 1945. Dr. phil., pensioneret forskningsbibliotekar.

